

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ**

НАУКОВИЙ ВІСНИК

№ 20 (98)

Одеса — 2009

Науковий вісник • Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 20 (98). — 214 с. — Мови укр., рос.

Редакційна колегія

Соколов В. М. (головний редактор), д-р істор. наук, проф.;
Рябіка В. Л. (зам. головн. ред.), канд. політ. наук; Делієва Я. Г. (відпов. секретар).

I. Економічні науки: Зверяков М. І., д-р економ. наук, проф.;
Левицький М. А., д-р економ. наук, проф.; Матвеев С. О., д-р економ. наук, проф.;
Осипов В. І., д-р економ. наук, проф.; Уперенко М. О., д-р економ. наук, проф.;
Харічков С. К., д-р економ. наук, проф.

II. Політичні науки: Балабаєва З. В., д-р філософ. наук, проф.;
Василенко С. Д., д-р політ. наук, проф.; Кармазіна М. С., д-р політ. наук, проф.;
Коваль І. М., д-р політ. наук, проф.; Пахарев А. М., д-р політ. наук, проф.;
Пойченко А. М., д-р політ. наук, проф.

III. Історичні науки: Демін О. Б., д-р істор. наук, проф.;
Назарова Н. С., канд. істор. наук, проф.; Соколов В. М., д-р істор. наук, проф.;
Солдатенко В. Ф., д-р істор. наук, проф., член-кор. НАН України;
Стьопін А. О., д-р істор. наук, проф.; Хмарський В. М., д-р істор. наук, проф.

Редакційна колегія затверджена Вченою радою Одеського державного економічного університету 22 квітня 2008 року, прот. № 6.

Редакційна колегія затверджена Експертною Радою (Всеукраїнська асоціація молодих науковців) 4 квітня 2008 р., протокол № 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації — серія ОД, № 881 від 12 вересня 2003 року.

Збірник “Науковий вісник” зареєстрований президією ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7 як наукове видання з економічних, історичних наук; зареєстрований президією ВАК України від 8 червня 2005 р. № 2-05/5 як наукове видання з політичних наук.

Затверджено Вченою радою Одеського державного економічного університету 27 жовтня 2009 р., прот. № 2.

Адреса редакційної колегії: Україна, 65082, м. Одеса,
вул. Преображенська, 8,
ОДЕУ
тел. в Одесі: (8-0482) 35-68-92

© Одеський державний економічний університет

УДК 65.012.32

А. И. Ковалев, А. С. Шумилова

**АНАЛИЗ ПРИЧИН НЕЭФФЕКТИВНОЙ
РЕСТРУКТУРИЗАЦИИ**

Призыв “Хочешь жить — меняйся” стал олицетворением рыночной эпохи. Современные предприятия, под активным влиянием факторов рыночной среды, рано или поздно вынуждены осуществлять изменения в структуре и системе управления. При этом эффективность управления изменениями определяется способностью руководства осуществлять реформирование без ошибок, или минимизировать их количество для скорейшего выхода из кризиса.

Для большинства отечественных предприятий реструктуризация является вынужденным ответным действием на возникновение кризисной ситуации на предприятии, которая иногда бывает настолько тяжелой, что уже поздно что-либо менять. Наиболее частым последствием реструктуризации является сокращение кадров и распродажа части активов предприятия. Это болезненная процедура для всех участников процесса реформирования, которая порой превращается в борьбу за выживание. Но процессы изменения для современных предприятий неизбежны, и выбор: банкротство или обновлением структуры и системы управления предприятием, стоит перед каждым современным руководителем.

Реализация проекта реструктуризации производится поэтапно и может осуществляться в течение длительного периода. При этом нарушение последовательности или исключение этапов проекта создаёт только иллюзию ускорения процесса и в итоге не даёт желаемого эффекта. Более того, критические ошибки на каждом из этапов могут иметь непоправимые последствия, замедляя процесс изменений и уничтожая ранее достигнутые результаты. Необходимо стремиться к тому, чтобы подготовка проекта реструктуризации и его запуск на кризисном предприятии осуществлялись в максимально возможные короткие сроки и при этом проект и программа его реализации обязательно должны учитывать “подводные камни”, которые могут возникнуть

в процессе реализации изменений на предприятии и помешать достижению желаемого эффекта реформирования.

Предупредить проблему гораздо легче, чем потом ее ликвидировать, поэтому каждый руководитель при разработке и планировании внедрения проекта реструктуризации должен избегать в процессе его реализации следующих ошибок:

Ошибка 1. Не проводится работа по подготовке и вовлечению сотрудников в процесс реструктуризации предприятия. Реструктуризация это процесс, требующий работы над внедрением изменений от всех сотрудников предприятия. В результате этого одним сотрудникам приходится изменять характер своей работы, другие могут потерять ее. Поэтому, в большинстве случаев, первой реакцией сотрудников на изменения в деятельности предприятия является их отрицание, пассивность, отсутствие инициативы и нежелания что-либо менять. В результате, сотрудники не меняются, ссылаясь на занятость, на словах инициативны, а на деле нет, игнорируют или не выполняют поручения, не хотят решать проблемы, обвиняя в их возникновении других. Стремление оставить все как есть, быстро объединяет работников предприятия, и как результат руководство либо отстывает, когда встречает подобное сопротивление, либо пытается безуспешно продолжить внедрение изменений, тратя время и дополнительные финансовые ресурсы [1].

Поэтому если с самых первых дней не изменить отношение и убеждение сотрудников к реструктуризации, то результат реформирования уже изначально будет негативным.

В данном случае для предупреждения возникновения подобной ситуации руководству необходимо предпринять следующие действия:

- Регулярно информировать сотрудников обо всех действиях, которые, были предприняты, предпринимаются и будут предприниматься в рамках реструктуризации. И при этом, одновременно вовлекать их в принятие решений, начиная с самого первого этапа реформирования, при этом необходимо, чтобы все, кому есть что предложить, имели возможность высказаться и были услышаны.
- Определить функциональные обязанности и разработать четкие инструкции, формулирующие рамки ожидаемого поведения и выполнения работы сотрудником, а также его роль и

место в процессе реформирования предприятия. При этом кому-то из сотрудников необходимо объяснить возникновение негативной ситуации, при условии отсутствия изменений. Другим достаточно поставить вдохновляющую цель. Третьи должны видеть конкретный план действий и вознаграждение за достигнутый результат.

- Уволить сотрудников, которые намеренно препятствуют внедрению перемен. При этом часто у руководителей велик соблазн не убедить, а поменять людей. У такого решения как минимум три недостатка. Во-первых, теряются коллективный опыт и знания о бизнесе, которые часто являются решающим нематериальным активом. Во-вторых, подобное отношение не мотивирует оставшихся, поскольку показывает возможный вариант их собственной судьбы. И в-третьих, новые сотрудники могут оказаться хуже прежних, в том числе в новых условиях.
- Ставить реальные цели с четкой формулировкой желаемого результата, достижение которого должно обязательно быть “отпраздновано”, что является стимулом и мотивацией сотрудников к дальнейшему участию в процессе реформирования [2]. В противном случае, не получая от нее зримой пользы, многие сотрудники начинают отходить от движения, а то и активно сопротивляться переменам, там же, где трансформация достигает успеха, менеджеры активно изыскивают способы добиться существенных успехов в своей работе, определяют задачи, выполнимые в рамках годового плана. Если эти задачи реалистичны и выполняются, люди получают признание, повышение по службе или премиальные [3].
- Разработать систему управления, культивирующую требуемые ценности и вознаграждающую за поддержку и участие сотрудников в процессе преобразований [1].

Ошибка 2. Отсутствие сильной команды реформаторов.

Как могут относиться к изменениям сотрудники, если во главе изменений стоят люди, которые не пользуются у них авторитетом, которые не являются наглядным примером активного участия и преданности процессу эффективных изменений и будет ли при этом реструктуризация изначально успешной?

Создание команды единомышленников во главе с авторитетным лидером — это 50 % успеха [4]. Более того, попытки осу-

цествлять реформирование не “сверху”, а “снизу” является недопустимым, потому что менеджеры нижнего и среднего уровней не обладают той широтой взглядов на деятельность предприятия, которая необходима для проведения реструктуризации. Их опыт, в основном, ограничивается знанием тех функций, которые они выполняют в своем подразделении. Они, как правило, лучше других осознают узкие проблемы своего подразделения, но им трудно увидеть предприятие в целом и определить его слабые места. Менеджеры среднего и нижнего уровней успешно осуществляют частные улучшения, а не реформирование всего предприятия [1].

Коренные преобразования невозможны до тех пор, пока команду реформаторов не поведет за собой руководитель предприятия. Для успешного проведения структурной перестройки характерно, что руководитель предприятия, руководитель подразделения или начальник отдела и еще пять, пятнадцать или пятьдесят человек, приверженных идее совершенствования работы предприятия, работают вместе как единая команда, являясь для своих подчиненных наглядным примером. Данная команда должна быть очень сильна своим служебным положением, доступом к информации, уровнем компетентности, репутацией, связями и способностями руководить [3].

Ошибка 3. Отсутствие понимания основных целей реструктуризации и факта их достижения. Если нет четкого видения, стратегии, основных этапов и целей реструктуризации, а главное каким должен быть конечный результат, являющийся фактом достижения желаемого, возможно ли проведение на предприятии качественной реструктуризации? Как узнать, что цели достигнуты, если не определены критерии достижения намеченных результатов? Как долго смогут эффективно работать сотрудники, не зная критериев успешности своей работы?

Крупный успех в прошлом, отсутствие существенных кризисов, заниженные нормативы, слабая обратная связь с потребителями и многое другое приводят работников к такой, например, позиции: “Да, разумеется, у нас есть проблемы, однако они не столь велики, притом я великолепно справляюсь со своей работой”, или к такой: “Конечно, проблем у нас хватает, но где их нет?”. Не понимая вынужденной необходимости перестройки, сотрудники отказываются прилагать дополнительные усилия и не соглашаются участвовать в изменениях. Сохранение ста-

тус-кво для них предпочтительнее, поэтому и возникает сопротивление инициативам сверху. В результате затягивается процесс реорганизации, не реализуется новая стратегия, сделанные приобретения не находят своего эффективного применения, сокращение штатов не ведет к уменьшению затрат, а программы повышения качества становятся формальностью, а не конкретными, подлежащими выполнению мероприятиями.

Самым важным из элементов успешной реструктуризации является реальное понимание ее задач. В данном случае также необходимо учитывать, что узкая постановка задачи — и план реструктуризации обречен на неудачу уже до начала работ, если ограничена область его действия или задача поставлена слишком узко. Довольно часто встречается такая ситуация: предприятие только приступает к решению задачи — и тут же сталкивается с необходимостью реформирования сопряженных с ней функций [1]. Умение представлять и формулировать будущее имеет решающее значение в осуществлении реформирования, помогая направлять, ставить задачи и воодушевлять множество людей. Не видя общей цели, ради которой принимаются решения, сотрудники предприятия не смогут самостоятельно решить даже самый незначительный вопрос без длительных дискуссий и согласований. Необходимость принять простейшее решение способна вызвать ожесточенный спор, и даже конфликт, истощающий силы людей и отравляющий моральную атмосферу на предприятии [3].

Также надо учитывать, что множество целей и цифр, планов, программ, сроков и процедур, вызывают путаницу и демотивируют сотрудников, подавляет их инициативу и препятствует адаптации процесса изменений.

Очень часто, ключевая команда ограничивается одной встречей и рассылкой одного письма для передачи основных идей и целей реформирования. Реструктуризация невозможна, если подавляющее большинство сотрудников не будут готовы участвовать в процессе реформирования предприятия. Но этого не произойдет до тех пор, пока они не будут верить, что изменение возможно.

Более того, терпение большинства сотрудников закончиться, если начатая реструктуризация не приносит неоспоримых доказательств и планируемых результатов. Если сотрудники предприятия не будут знать четких критериев успеха сделанной ими

работы, то и работу будут воспринимать как рутинный процесс по трансформации, и скорее всего у них ослабнет ощущение неотложности изменений и, в результате, вовлечение в проект будет менее результативным [4].

В данном случае для недопущения подобных ситуаций руководству необходимо предпринять следующее:

- Как узнать, что видение или цель определены? Если вы не сможете рассказать о них в течение пяти минут и получить обратную реакцию, которая означает понимание и интерес, то это значит, что вы не достаточно точны и убедительны [4].
- Максимально конкретно описать цели реструктуризации, при этом учитывая реалистичность их достижения (наличие необходимых ресурсов) и параметры успеха достижения этих целей. Данные действия позволят улучшить взаимопонимание с сотрудниками в плане формулирования четких, ясных и точных задач для выполнения, а также четкое понимание того, к чему необходимо стремиться, и достигнута ли желаемая цель, есть ли повод для празднования маленьких, но важных побед, когда можно вознаграждать усилия и оценивать промежуточные результаты;
- Чтобы постоянно поддерживать и контролировать стремление работников предприятия участвовать в процессе реструктуризации, помимо их постоянного информирования о состоянии дел, при решении текущих задач с ними необходимо обсуждать работу, узнавать мнение относительно внедрения проекта реструктуризации, интересоваться их рекомендациями, их возможным недовольством, то есть постоянно получать обратную связь. При оценке работы персонала следует уточнять, насколько тот или иной сотрудник способствует или мешает реализации проекта реструктуризации. В ходе регулярных формальных и неформальных встреч с сотрудниками прямо или косвенно определять степень продвижения к реализации поставленных целей [4].

Ошибка 4. Преждевременное прекращение реформирования предприятия. Часто достигнутый успех становится предлогом для возврата к более привычному способу управления предприятием, и постепенно сводятся на нет, все достигнутые ранее результаты реструктуризации [1].

Изменения в жизни предприятия приживаются и укореняются лишь тогда, когда они становятся повседневной привычкой, способом существования на рабочем месте. До тех пор, пока новый стиль поведения не станет на предприятии общепризнанным, не превратится в норму, которой добровольно придерживаются сотрудники, он всякий раз будет деградировать, как только прекращается процесс реформирования.

Для укоренения новых подходов в корпоративной культуре особенно важны два фактора. Первый заключается в том, чтобы продемонстрировать сотрудникам, как перемены улучшат работу предприятия и соответственно их собственную работу. Если предоставить людей самим себе, как это часто происходит, и не раскрыть истинное значение перемен, работники предприятия, вероятно, придут к ошибочным умозаключениям. Вторым фактором состоит в том, что для необратимости перемен необходимо время, достаточное для того, чтобы сформировалось следующее поколение управленцев, олицетворяющее новые подходы. При сохранении прежних критериев служебного продвижения, что также бывает распространенной ошибкой, перемены редко оказываются устойчивыми.

Обычно совершается ошибка, когда оставляются без внимания вопросы корпоративной культуры. Финансисты, занимающиеся экономикой, и инженеры, склонные к аналитической деятельности, часто воспринимают нормы поведения в коллективе как нечто неопределенное. И они просто игнорируют такие проблемы, не сознавая всей тяжести грядущих последствий [3].

Таким образом, описанные выше ошибки, являются наиболее частыми причинами неэффективной реструктуризации предприятий, поэтому их избежание позволит предприятиям сделать процесс разработки и реализации проектов реструктуризации еще более эффективным, минимизировав возникновение важнейших ошибок, препятствующих проведению реформирования.

Комплексная реконструкция помогла одним предприятиям в значительной мере приспособиться к меняющимся условиям, другим — повысить конкурентоспособность, третьим — открыть новые перспективы [3]. При этом каждое современное предприятие, проводящее реформирование также должно учитывать тот факт, что эффективная реструктуризация является комплексным процессом, который влияет на все составляющие функционирова-

ния предприятия: стратегическую, организационную, культурную, производственную, инновационную.

Литература

1. Медынский В. Г. Необходимые условия реализации программы реструктуризации предприятия // http://www.cfin.ru/management/strategy/orgstr/restructuring_realisation.shtml.
2. Мальцев Э. Стратегии работать // <http://www.strategy.com.ua/article.aspx?column=2&article=989>.
3. Коттер Д. П. Впереди перемен // http://www.cfin.ru/management/strategy/change/overcome_changes.shtml.
4. Кушнерова С. Типичные ошибки реструктуризации // <http://www.bel-consult.com/article.php?id=41>.

Резюме

У статті аналізуються ситуації і розглядаються помилки, які можуть виникнути в процесі проведення реструктуризації підприємств і перешкоджати її ефективній реалізації. Пропонуються варіанти запобігання помилкам, які найбільш часто здійснюються при реформуванні підприємств. Надані рекомендації відносно управління підприємством в процесі підготовки і впровадження проекту реструктуризації.

Рецензент доктор економ. наук, професор Н. А. Левицкий

УДК 332.14:334.76/78

О. В. Боярская

КЛАСТЕРНАЯ МОДЕЛЬ ОРГАНИЗАЦИИ БИЗНЕСА КАК ИНСТРУМЕНТ МОДЕРНИЗАЦИИ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Модернизационные векторы развития региональных экономик, во многом определяемые тенденциями глобализации и территориальной локализации, предполагают целенаправленное использование инновационного потенциала. Это обуславливает создание в границах региональных экономических систем конкурентоспособных, объединенных общими целями групп производителей или региональных кластеров. Мировой и уже имеющийся отечественный опыт свидетельствуют о том, что в современной экономике конкурентоспособность территории зависит от утвер-

дившихся позиций тесно связанных между собой взаимодействующих групп компаний, которые сконцентрированы по географическому принципу, способствуют повышению дееспособности друг друга, устойчивому развитию конкретной территории в целом. В этой связи потенциально более продуктивными и более ориентированными на модернизацию, внедрение инноваций выступают предприятия и организации региона, которые эффективнее функционируют совместно, чем самостоятельно, и готовы к взаимодействию на принципах региональных кластеров.

Создание новых кластерных форм и моделей совместной деятельности, максимально полно учитывающих, с одной стороны, цели и потенциал участников, с другой, — особенности территориальной локализации, характер взаимодействия субъектов экономической деятельности одной или смежных отраслей, или сфер региональной экономики, может послужить импульсом для модернизационных преобразований в условиях развивающейся экономики инновационного типа. В этой связи особую научную и практическую значимость приобретают исследования, направленные на разработку механизма, способствующего эффективному взаимодействию участников региональных кластерных структур с целью их адаптации к новой системе модернизационных отношений, в том числе и определения институциональных условий, факторов стимулирования кластеризации региональной экономики.

Теоретико-методологические и практические проблемы модернизации экономики являются предметом исследования как отечественных, так и зарубежных ученых. Концептуальные подходы к реформационным процессам в региональной экономике, включая обоснование инновационной составляющей и в этом контексте появления территориально-производственных кластеров, целенаправленно рассматриваются в работах И. Ансоффа, Е. Балацко, В. Бильчака, В. Винслава, А. Гранберга, А. Дружинина, А. Миграняна и др. Кластерная политика как метод активизации инновационных процессов в регионах исследуется в трудах В. Дементьева, С. Дорогунцова, Я. Дранева, С. Лозинского, В. Месель-Веселяка, О. Могильного, А. Праздничных, М. Хвесица, Ф. Шамхалова, М. Югай, Ю. Якутина и др.

В последнее время появились научные труды отечественных ученых, непосредственно посвященные процессам формирования территориально-локализованных производственных кластеров, их

роли в экономике регионов Украины. Однако недостаточно исследованными остаются направления методологического и прикладного характера, связанные с моделированием кластерных образований, которые соответственно определяются как территориальной принадлежностью, соответствующими производственными потребностями региона, так и спецификой конкретной сферы их деятельности.

В целевой установке данного исследования автор исходит из необходимости определения концептуальных подходов в обосновании роли территориально-производственных кластеров в процессе модернизации и инновационном развитии региональной экономики.

Один из основоположников кластерной теории М. Портер рассматривает кластер (промышленная группа) как объединение, сконцентрированных по географическому признаку групп взаимозависимых компаний и связанных с ними организаций, специализированных поставщиков, поставщиков услуг, фирм в соответствующих отраслях, а также связанных с их деятельностью организаций (например, университетов, агентств по стандартизации, а также торговых объединений) в определенных областях, конкурирующих, но вместе с тем осуществляющих совместную работу [4, с. 207]. Географические масштабы кластера могут варьироваться от одного города и штата до страны, или даже объединять ряд соседствующих стран. Кластеры принимают различные формы в зависимости от своей глубины и сложности, но в большинстве случаев включают как сервисные компании, так и готового продукта; поставщиков специализированных факторов производства, компонентов, машин; финансовые институты; фирмы в сопутствующих отраслях. Кластеры могут включать также фирмы, работающие в низовых отраслях (т. е. с каналами сбыта или потребителями) производителей побочных продуктов; специализированных провайдеров инфраструктуры; правительственные и другие организации, обеспечивающие специальное обучение, образование, поступление информации, проведение исследований и предоставляющие техническую поддержку (такие как университеты, структуры для повышения квалификации в свободное время); а также агентства, устанавливающие стандарты. Правительственные агентства, оказывающие существенное влияние на кластер, могут рассматриваться как его часть. И наконец, многие кластеры включают торговые ассоци-

ации и другие совместные структуры частного сектора, поддерживающие членов кластера.

Достоинством этой теории является выделение принципиально нового структурного элемента в совокупности субъектов конкуренции, где кластеры представляют новый, дополнительный способ организации и развития экономики, принцип проведения государственной политики в регионах. Понимание состояния кластеров в регионе обеспечивает важное видение внутренних свойств производственного потенциала экономики кластеров и ограничений, существующих для их будущего развития. Однако в предлагаемой теории отсутствует разграничения между понятием “кластер” и простой совокупностью предприятий в экономике. Необходимо отметить, что М. Портер не дает однозначных ответов и на вопросы о размере кластера, его качественном составе, границах.

Другой подход предлагает ученый Дэн Хааг, который определяет кластер как индустриальный комплекс, сформированный на базе территориальной концентрации сетей специализированных поставщиков и основных производителей, связанных технологической цепочкой и выступающих альтернативой секторальному подходу [6]. В отличие от М. Портера понятие “кластер” трактуется как совокупность групп, взаимосвязанных производств, которые создают богатства в регионе путем экспорта товаров и услуг, представляя цепочку отраслей промышленности, начиная от поставщиков и заканчивая конечным продуктом, включая вспомогательные услуги и специализированную инфраструктуру. В кластере предприятия географически сконцентрированы и связаны потоком товаров и услуг. В тоже время, по мнению С. Лозинского, кластер — это сочетание лидирующих фирм (производящие продукты и услуги), поставщиков, которые существуют в регионе, а также бизнес-климат. С. Соколенко под кластером понимает территориальное объединение взаимосвязанных предприятий и учреждений в пределах соответствующего промышленного региона, направляющих свою деятельность на производство продукции мирового уровня [5, с. 435]. Автор выделил детерминанты формирования кластеров: близость к рынкам, обеспечение специализированной рабочей силой, доступность специфических природных ресурсов, экономия за счет масштаба производства, низкая стоимость операции, возможность

полного доступа к информации, возможность привлекать к сотрудничеству фирмы, которые дисперсно распределены на территории региона. Характерной чертой такого трактования является то, что границы кластера определяются промышленным регионом, который сформировался ранее.

Обычно на территории существует ограниченное количество кластеров, но именно они обеспечивают конкурентоспособность региона. Основное внимание в кластерной политике уделяется укреплению сетей взаимосвязей и взаимодействий между экономическими субъектами — участниками кластера, которые в целях упрощения доступа к новым технологиям, к распределению рисков в различных формах совместной экономической деятельности, в том числе и на внешних рынках, объединяют усилия по созданию НИОКР, ускорению процессов обучения, и соответственно использованию знаний, основных фондов, а также снижения транзакционных издержек в различных областях за счет увеличения доверия между участниками кластера. Кроме того территориальные производственные кластеры выступают формой интеграции и поддержки малого и среднего бизнеса, то есть, традиционные макроэкономические и отраслевые подходы к развитию предпринимательской сферы в целом необходимо дополнить региональными, которые непосредственно находят отражения в формировании территориально-производственных кластеров.

Важным элементом развития кластерных структур является стимулирование как кластерных полюсов роста, так и предприятий, которые обеспечивают эффективное развитие мезоэкономики (например, в масштабах регионального отраслевого металлургического комплекса Донбасса полюсом роста являются металлургические комбинаты, коксохимическое производство, трубные и ферросплавные заводы).

Практика показывает, что в успешно развивающейся региональной системе, функционирующей на базе кластерных технологий, широко распространена кооперация внутри кластеров, которая способствует объединению ресурсов, взаимодействующих сторон для продвижения технологий, инноваций, а также для повышения квалификации персонала, что делает эту форму выгодной как для бизнеса, так и для системы государственного управления на региональном уровне в целом (рис. 1).

Рис. 1. Роль кластеров как полюсов пересечения интересов органов власти и субъектов бизнеса в системе региональной экономики

При реализации кластерной стратегии региона субъекты региональной власти направляют свои усилия на создание благоприятной институциональной инфраструктуры с целью развития территориально-производственных объединений и разработки соответствующих программ, направленных на принятие кон-

кретных решений и непосредственно влияющих на формирование кластерных структур на всех уровнях управления. Это предполагает осуществление взаимодействия с другими уровнями власти, участие в работе координирующей группы кластера, посредничество на международном уровне.

В ряде стран в последние десятилетия приобрели значение эффективные кластерные стратегии, которые строятся на центрах деловой активности, уже доказавших свою силу и конкурентоспособность на мировом рынке. Правительства концентрируют усилия на поддержке существующих кластеров и создании новых сетей компаний, ранее не контактировавших между собой. При этом государство не только способствует формированию кластеров, но и само становится участником сетей.

Со временем эффективно действующие кластеры становятся сферой крупных капиталовложений и пристального внимания правительства, то есть кластер становится чем-то большим, чем простая сумма отдельных его частей. Центром кластера чаще всего бывает несколько мощных компаний, при этом между ними сохраняются конкурентные отношения. Этим кластер отличается от картеля или финансовой группы. Концентрация соперников, их покупателей и поставщиков способствует росту эффективной специализации производства. Параллельно кластер предоставляет работу множеству мелких фирм и малых предприятий. Кроме того, кластерная форма организации приводит к созданию особой формы инновации — совокупного инновационного продукта. Объединение в кластер на основе вертикальной интеграции формирует не спонтанную концентрацию разнообразных научных и технологических изобретений, а определенную систему распространения новых знаний и технологий. При этом важнейшим условием эффективной трансформации изобретений в инновации, а инноваций в конкурентные преимущества является формирование сети устойчивых связей между всеми участниками кластера.

Анализ существующих теоретических разработок кластерной проблематики, а также практика становления кластерных структур свидетельствует о том, что сегодня экономику региона следует рассматривать через призму кластеров, а не отраслей, так как кластеры лучше согласуются с самим характером конкуренции и источниками достижения конкурентных преимуществ. Они масштабнее и оперативнее охватывают важные связи, осуществ-

ляют взаимодополняемость между отраслями, проводят более качественный маркетинг, учет требований заказчиков, распространение инновационных технологий, навыков и информации.

Вариативность методологических подходов, используемых в процессе анализа форм организации производства в соответствии с их экономическим содержанием, дают возможность выделить следующие виды кластеров: территориально локализованные формы экономической активности внутри родственных секторов; вертикальные производственные цепочки, представленные в виде узко определенных секторов (например, цепочка “поставщик — производитель — сбытовик — клиент”); традиционно отдельные секторы отрасли промышленности, определенные на высоком уровне агрегации (например, “химический кластер”) или совокупность секторов на еще более высоком уровне агрегации (например, “агропромышленный кластер”). Анализ вышперечисленных аспектов и свойств кластера позволяет, по нашему мнению, рассматривать кластер как локализованную территориально-производственную форму интеграции взаимодействующих субъектов хозяйствования, которая характеризуется выпуском конкурентоспособных товаров или услуг, наличием согласованной стратегии развития, направленной на реализацию интересов каждого из участников и соответствующих территорий, а также представляющая для региона существенную социально-экономическую значимость.

В соответствии с общеэкономическими императивами для успешной деятельности кластерных структур в границах территориально-локализованных экономических систем региональные стратегии и стратегии развития отдельных кластеров должны быть взаимно согласованы. Однако взаимосвязанность, взаимосогласованность целей региона и кластера предполагают существование консенсуса по вопросам их развития между бизнес элитой и административными элитами региона. Ключевым принципом построения механизма реализации кластерной стратегии является баланс интересов, подразумевающий синхронизацию интересов организаций различных форм собственности и субъектов управления, участвующих в реализации программы. Последняя должна предусматривать использование всех средств и методов государственного воздействия: нормативно-правового регулирования; административных мер; прямых и косвенных методов бюджетной поддержки; механизмов организационной, политической и инфор-

мационной поддержки, при этом их конкретные виды должны применяться только на основании принятой в регионе концепции осуществления государственной поддержки в соответствии с задачами и этапами развития кластера.

Достоинством кластерной модели является оптимальное сочетание как интересов самой территории, так и предприятий, организаций — участников кластера. Благодаря росту производительности предприятий, увеличению доли инноваций, стимулированию образования новых хозяйствующих субъектов, кластеры способны повышать конкурентоспособность предприятий, а следовательно и региона, на территории которых они располагаются.

Кластер позволяет сфокусировать проблемы и выделить сильные стороны сектора экономики. Успех кластеров укрепляет и развивает экономическую ситуацию в регионе, содействует информационно-технологическому и экономическому росту общественного производства, что представляет и определенную политическую значимость для исполнительных органов региональной власти, способствует выполнению социальных обязательств, создает благоприятные возможности для экономического развития.

Таким образом, кластеризация позволяет улучшить имидж региона, повысить занятость и благосостояние населения, наполнить бюджет, расширить сферу развития малого и среднего предпринимательства.

Литература

1. Воронов А., Буряк А. Кластерный анализ — база управления конкурентоспособностью на макроуровне // Маркетинг. — 2003. — № 1. — С. 13.
2. Лозинский С. О пользе кластеров // Невское время. — 2003, 25 февраля. — <http://www.nv.vspb.ru>.
3. Мигранян А. А. Теоретические аспекты формирования конкурентоспособных кластеров // <http://www.krsu.edu.kg/vestnik/v3/a15.html>.
4. Портер М. Э. Конкуренция. — М.: ИД Вильямс, 2003. — С. 207.
5. Соколенко С. Промышленная и территориальная кластеризация как средство реструктуризации // Безопасность Евразии. — 2002. — № 1. — С. 435.
6. Cluster specilization patterns and innovation styles. — Den Yaag. — 1998. — P. 5.

Резюме

Стаття присвячена аналізу основних положень ефективної взаємодії учасників регіональних кластерних структур. Визначена роль кластерів як полюсів перетину інтересів органів влади і суб'єктів бізнесу в системі регіональної економіки. Розглянута класифікація регіональних інноваційно-виробничих кластерів.

Рецензент канд. економ. наук, доцент В. Н. Ермолин

УДК 663.8:339.137.2 (477.74)

Т. А. Кунділовська, І. С. Кулік

ДОСЛІДЖЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ КОНЦЕНТРОВАНИХ ЯБЛУЧНИХ СОКІВ ТА НЕКТАРІВ ВИРОБНИЦТВА ЗАТ ВО “ОДЕСЬКИЙ КОНСЕРВНИЙ ЗАВОД”

Виробництво соків і нектарів є одним із сегментів вітчизняної харчової промисловості, який розвивається найбільш динамічно. У загальному виробництві соків яблучний сік посідає друге місце після томатного, його доля в загальному обсязі реалізації складає 9 % [1, с. 80].

Підсумки 2008 р. виявилися невтішними для вітчизняних виробників сокової продукції. Вперше за багато років продажі на внутрішньому ринку не тільки не збільшилися на ті, що стали звичними, 15-20 %, але й скоротилися мінімум на 10 % — до 750 млн. л (у 2009 р. виробники увійшли з великими перехідними залишками). Зростаюче зниження купівельної спроможності населення не сприяло поживленню попиту на соки в 2009 р. У зв'язку з істотним збільшенням собівартості, що супроводжується значним зменшенням об'ємів продаж, а також із затримками надходження грошових коштів від торгових мереж практично всі підприємства галузі знаходяться в складному фінансовому положенні [2, с. 77].

Для успіху на ринку слід забезпечити якість та конкурентоспроможність соків та нектарів, про що треба турбуватись ще на стадії пошуку нових ідей. Конкуруючий товар повинен задовольняти запити споживачів на вищому рівні, більшою мірою відповідати їхнім перевагам, аніж товари конкурентів.

Мета роботи — аналіз і визначення конкурентоспроможності відновлених яблучних соків та нектарів, що реалізуються в торговій мережі м. Одеси; розробка рекомендацій щодо підвищен-

ня конкурентоспроможності яблучних соків та нектарів, що реалізуються в торговій мережі м. Одеси.

Конкурентоспроможність визначається тільки тими властивостями, що становлять помітний інтерес для покупця (і, природно, гарантують задоволення даної потреби). Так, наприклад, для яблучних соків та нектарів найбільше значення у формуванні споживчих властивостей мають органолептичні показники (смак, запах, зовнішній вигляд).

Органолептичні властивості яблучних соків та нектарів визначаються за допомогою сенсорного аналізу за такими показниками:

- а) зовнішній вигляд — включає оптичні характеристики, такі як прозорість і колір;
- б) показник запаху — виділяється як самостійна ознака. Його оцінюють без урахування смакових відчуттів;
- в) показник смаку — характеризується основними видами смаку: солодкий, кислий, солоний, гіркий.

Найбільш популярними у населення виробниками яблучних соків та нектарів є торгові марки “Сандора”, “Садочок”, “Господарочка” (ОКЗ), “Одеський консервний завод дитячого харчування (ОКЗДХ)”, які широко представлені в торговельній мережі м. Одеси і конкурують між собою.

Для того, щоб перевірити конкурентоспроможність яблучних соків та нектарів цих торгових марок була сформована дослідницька група із 40 студентів.

Результати роботи групи були опрацьовані і наведені у вигляді узагальнених даних.

Сенсорну оцінку якості проводили з використанням 5-бальної шкали, на основі якої був обчислений рівень якості комплексним методом, що враховує вагомість окремих показників у загальній якості товару. Необхідні для розрахунку коефіцієнти вагомості визначено методом ранжування:

- колір — 0,15;
- прозорість — 0,15;
- запах — 0,2;
- смак — 0,50.

Встановлено наступні градації якості:

- при рівні якості 1-0,9 (зокрема смак і запах не менше 4,5 балів) — відмінна якість;

- при рівні якості 0,89-0,8 (зокрема смак і запах не меншого 2,4 балів) — добра якість;
- при рівні 0,79-0,7 (зокрема смак і запах не менше 3 балів) — задовільна якість;
- нижче 0,7 — незадовільна якість [3, с. 88].

Результати дослідження якості яблучних соків та нектарів наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Дослідження рівня якості яблучних соків та нектарів

№	Торгова марка	Дегустаційна оцінка за 5-бальною шкалою					Рівень якості
		Колір	Прозорість	Запах	Смак	Середня оцінка	
1	Господарочка	4,8	4,2	4,0	4,8	4,45	0,89
2	ОКЗДХ	4,0	3,2	3,6	4,6	3,85	0,77
3	Садочок	4,7	3,0	3,0	3,8	3,63	0,73
4	Сандора	4,4	4,4	4,9	4,8	4,63	0,93

Результати дослідження дозволили визначити соки з високими та низькими органолептичними властивостями. Лідерами серед зразків стали сік ТМ “Сандора”, який отримав високі оцінки з усіх показників, та ТМ “Господарочка”, який згідно градації якості виявився доброї якості. Соку ТМ “Садочок” бракувало гармонійності смаку, що є найбільш цінним показником. Запах та прозорість соків ТМ “Садочок” та ТМ “ОКЗДХ” були оцінені на задовільно.

Для об’єктивної оцінки смаку соків та нектарів та з метою виявлення характерних ознак, за якими споживач надає перевагу тому чи іншому соку, застосовано профільний метод визначення смаковитості [4, с. 59].

Показник “смаковитість” подано у вигляді простих характеристик — позитивних, що виражають повноту смаку: солодкий, кислий, терпкий, гармонійний, освіжаючий, та негативних: водянистий, сторонній присмак, остаточний присмак.

Інтенсивність цих показників оцінено за 5-бальною шкалою та представлено у вигляді кругових профілограм на рисунках 1, 2, 3, 4 та на розгорнутій профілограмі на рисунку 5.

Яблучний нектар ТМ “Господарочка” має характерний яблучний смак, дуже гармонійний. Смак виражений повно, добре збалансовані солодкий і кислий смак. Але відчутна водянистість

Рис. 1. Профілограма смаковитості яблучного нектару ТМ “Господарочка”

нектару і після споживання залишається ледь помітний остаточний присмак.

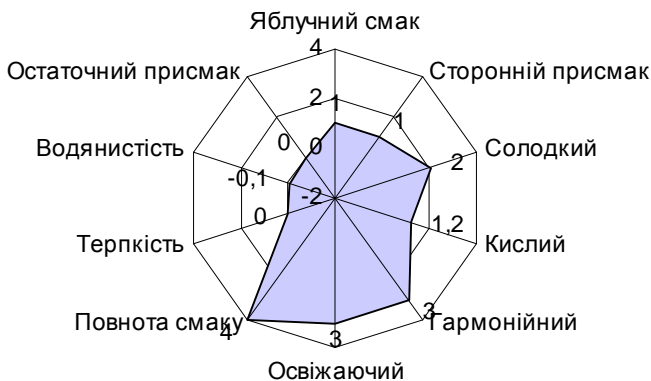

Рис. 2. Профілограма смаковитості яблучного нектару ТМ “ОКЗДХ”

Яблучний нектар ТМ “ОКЗДХ” має відносно гармонійний, достатньо повно виражений і освіжаючий смак. Яблучний смак виражений задовільно, остаточний присмак не виявлено, але відчувається легкий сторонній присмак та водянистість.

Яблучний нектар ТМ “Садочок” за показниками смаковитості виявився найгіршим. Найявні сторонній та остаточний присма-

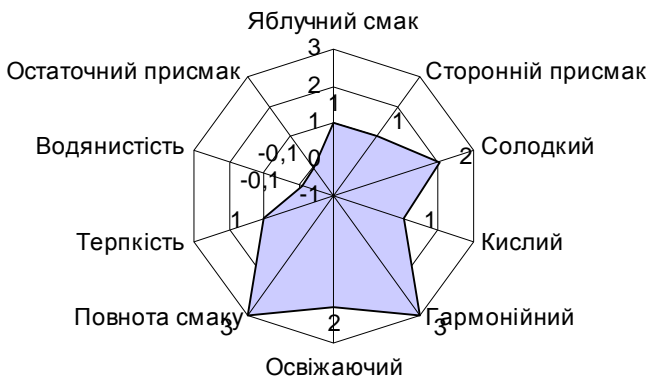

Рис. 3. Профілограма смаковитості яблучного нектару ТМ “Садочок”

ки, сильно відчувається водянистість. Погано виражений, недостатньо повний і гармонійний яблучний смак.

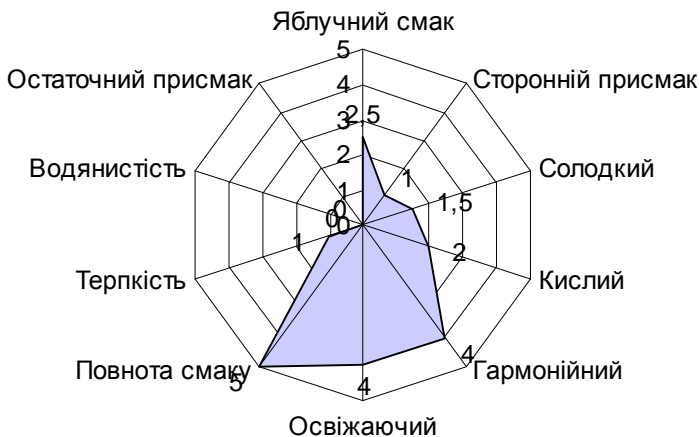

Рис. 4. Профілограма смаковитості яблучного соку ТМ “Сандора”

Яблучний сік ТМ “Сандора” є відмінним за повнотою смаку, має добре збалансований, гармонійний смак. Володіє найкращим освіжаючим ефектом серед досліджуваних зразків. Яблучний смак

виражений достатньо, наявний легкий сторонній присмак при споживанні, але відсутні водянистість та остаточний присмак.

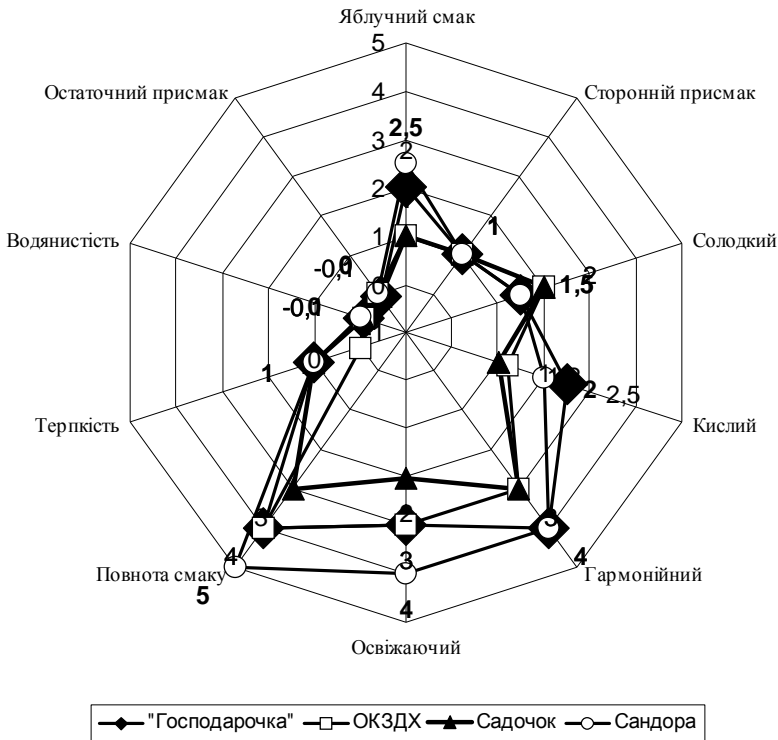

Рис. 5. Порівняльна профілограма смаковитості яблучних соків та нектарів

Порівняльна оцінка смаковитості яблучних соків та нектарів дозволила виявити деякі переваги та недоліки зразків. На порівняльній профілограмі чітко видно, що найбільше гармонійний та яблучний смак виражений у зразках торгових марок “Сандора” та “Господарочка”. За повнотою смаку та освіжаючим ефектом “Сандора” є лідером серед зразків. А зразок ТМ “Садочок” отримав найменші бали за всіма показниками смаковитості. Цікаво, що найменш солодкими виявилися зразки соків торгових марок “Сандора” та “Господарочка”, а найбільше — “ОКЗДХ” та “Садочок”. Найбільш кислий смак виявлено у зразку ТМ “Господарочка”.

ка”, друге місце посідає ТМ “Сандора”, третє — ТМ “ОКЗДХ”, четверте — ТМ “Садочок”. Показник “терпкість” виявився найменше вираженим у зразку ТМ “ОКЗДХ”, тоді як в інших зразках цей показник знаходиться на одному рівні. У всіх зразках виявлено сторонній присмак різного ступеня вираженості.

Одним з критеріїв вибору соків та нектарів певної марки є ціновий фактор, тому споживачу важливо враховувати співвідношення ціни та якості. На рисунку 6 представлено порівняльну характеристику співвідношення ціни та якості для зразків соків та нектарів різних торгових марок.

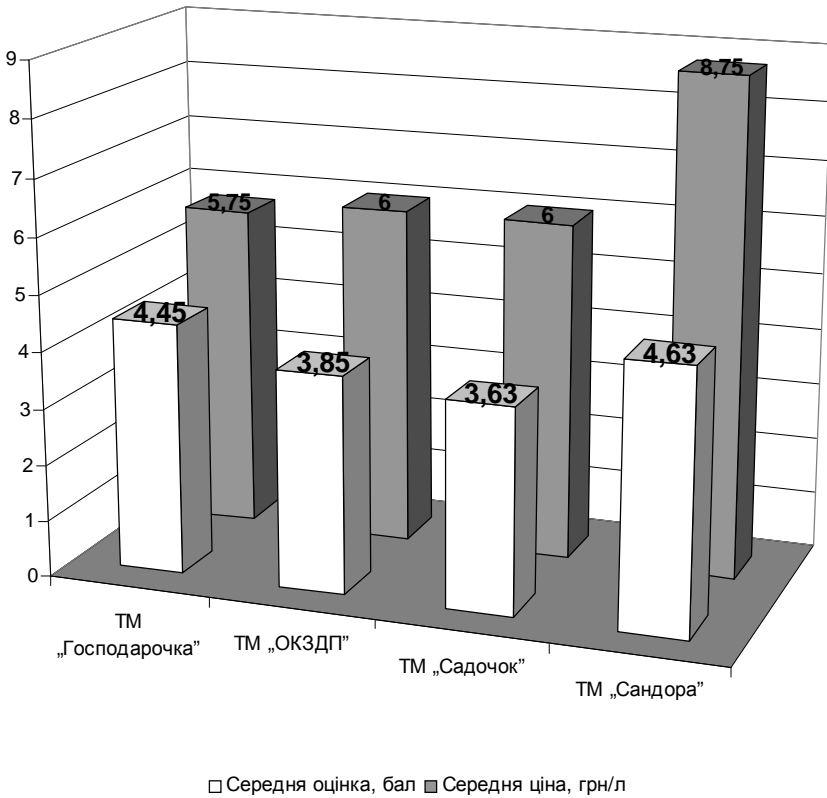

Рис. 6. Порівняльна характеристика ціни та якості яблучних соків та нектарів

Згідно проведеного дослідження можна зробити висновок, що найбільше потребам споживачів відповідають яблучні нектари ТМ “Сандора” та ТМ “Господарочка”. Але треба зауважити, що вони належать до різних цінових категорій, і тому мають різний ринок збуту (більш та менш заможні споживачі відповідно). Порівняно з нектарами ТМ “ОКЗДХ” та ТМ “Садочок”, нектари ТМ “Господарочка” виробництва ЗАТ ВО “ОКЗ” за органолептичними показниками відповідають очікуванням споживачів і їх можна вважати конкурентноздатними, але через відсутність рекламних кампаній мало споживачів яблучних нектарів знає про цю торгову марку, через погано розвинену дистриб’юторську систему дуже важко знайти ці нектари на ринку та в супермаркетах (де зазвичай вони займають найгірші місця на полицях). І тому нектари ТМ “ОКЗДХ” та ТМ “Садочок”, органолептичні показники яких значно нижчі, через більш знайому упаковку, велику кількість акцій та дегустацій в супермаркетах, та через краще розташування на полицях є більш конкурентоспроможними.

Проведені дослідження свідчать, що всім виробникам яблучних нектарів можливо рекомендувати наступні шляхи підвищення конкурентоспроможності своєї продукції:

- оптимізувати склад, рецептуру та систему контролю якості яблучних нектарів ТМ “Садочок”, середній рівень якості яких виявився найменшим;
- змінити концепцію упаковки соків ТМ “ОКЗДХ”. Через те, що компанія “Вініфрут” почала випуск соків в упаковці, що сильно схожа на упаковку ТМ “ОКЗДХ”, впали обсяги продаж останнього;
- проводити пошуки зниження собівартості соків ТМ “Сандора”, так як в теперішній кризовій ситуації збільшився попит на соки низької цінової групи,;
- оптимізувати структуру і розміри інвестицій у реалізацію продукції, почати запровадження рекламних акцій у супермаркетах міста для ТМ “Господарочка”. При цьому підвищиться ціна на літр продукції, але через належну якість і постійні місця на полицях в магазинах продукт знайде нових покупців, обсяги продаж збільшаться і тому дані нектари будуть більш конкурентоспроможними.

Література

1. Мандрика В., Самойленко А. Оцінка якості виноградних і виноградно-яблучних соків та нектарів // Товари і ринки. — 2007. — №1. — С. 80-86.
2. Дикаленко М., Московчук Э. — Бизнес. — 09.02.09. — № 6 (837) — С. 77-78.
3. Родина Т. Г. Сенсорний аналіз продовольственных товаров. — М.: Академия, 2004. — С. 87-89.
4. Жук В. А. Сенсорний аналіз. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. — С. 57-66.

Резюме

Авторы рассматривают проблему конкурентноспособности производства ЗАО ПО “Одесский консервный завод”.

Рецензент канд. эконом. наук, доцент А. В. Симонов

УДК 332.025.12(075)

Д. В. Козловська, О. О. Кравченко

ПІДПРИЄМЕЦЬ ЯК ГОЛОВНИЙ СУБ'ЄКТ У ВИРІШЕННІ ЕКОНОМІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ПИТАНЬ

Серед найважливіших шляхів зміцнення економіки України та вирішення соціальних проблем є забезпечення сталого економічного зростання в регіонах на основі розвитку малого підприємництва й ефективного використання всього комплексу місцевих ресурсів та умов. Мале підприємництво спирається на ринкові методи господарювання і є одним із найважливіших дійових факторів економічного розвитку та соціальної стабільності суспільства. Саме це питання є сьогодні актуальним, так як без розвитку малого підприємництва неможливе формування середнього класу, тобто неможливе створення надійного фундаменту демократичного суспільства в якому відсутні соціальні питання в їх негативному контексті.

Об'єктом дослідження є керівники малих підприємств в національній економіці, які усувають диспропорції на окремих товарних ринках, створюють додаткові робочі місця і скорочують безробіття, активізують інноваційні процеси, розвивають конкуренцію швидкого насичення ринку товарами та послугами, підвищують добробут людей і наповнення державного бюджету, який в свою

чергу є фундаментом вирішення соціальних питань. Мінливість та нестійкість податкового законодавства, відсутність внутрішньої мотивації для підприємницької ініціативи, нестача фахових знань та навичок засвідчують складність означеного питання.

Предметом дослідження є сфера діяльності підприємців як створювачів економічної бази “виробничих сил та виробничих відносин” у відродженні України, що забезпечить соціальну стабільність.

Метою роботи є поглиблення теоретичного та методологічного аналізу особливостей формування організаційно-економічного механізму функціонування малих підприємств, розробка методичних та практичних рекомендацій щодо стимулювання підприємницької діяльності, яка може допомогти вирішити головні соціальні питання.

Завдання роботи:

- здійснити аналіз теоретичних поглядів на підприємництво як чинник підвищення рівня життя населення та забезпечення соціальної стабільності;
- поглибити сутність та уточнити логічну субординацію категорій, які забезпечують формування інструментарію об’єкта дослідження, а саме: “підприємництво”, “функціонування малого підприємства”, “забезпечення соціально-економічної стабільності”.
- виявити загальні тенденції та риси розвитку малого підприємства на основі узагальнення світового досвіду встановлення економічної та соціальної стабільності суспільства.

Більшість досліджень з малого бізнесу в Україні в основному мають практичне спрямування і не дають змогу реально оцінити його вплив на економіку та соціальну сферу України, розробити ефективні засоби підтримки цього сектору.

Тому дослідження малих підприємств під кутом зору аналізу конкретно-предметного функціонування малих підприємств в Україні дозволить виявити мікро- та макроекономічні обмеження, що стримують їх розвиток, як важливого сектору розвитку національної економіки. Ретроспективний аналіз історії економічної думки свідчить про постійне звернення учених-економістів до питань підприємництва, які лежать в основі економічної та соціальної стабільності.

Джерелознавчою базою дослідження є роботи вчених Р. Кантільона, А. Сміта, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сея, А. Маршалла, М. Вебера,

В. Зомбарта, Й. Шумпетера, П. Дракера, Ф. Хайека та інших видатних дослідників. На сьогоднішній день багатоаспектні питання підприємництва отримали широке висвітлення у вітчизняній літературі. Так, розвиток та діяльність малих підприємств досліджувались: В. Я. Амбросовим [2], В. М. Алексійчуком [1], И. О. Баневою [3], О. В. Бережецьким [4], А. О. Блиновим [5] та іншими.

З історії економічної думки відомі визначення підприємництва та персони підприємця класиками політичної економії та їх послідовниками. Прикладом можуть бути роботи А. Сміта, в яких він розглядав підприємця як власника. Приватна власність визначає його дії в економічному та соціальному житті: мотивацію, поведінку, психологію. В якості мети підприємницької діяльності в працях А. Сміта виступає одержання підприємницького доходу [8]. Давід Рікардо проводив відмінності між виробничими процесами і комерційною активністю, маючи на увазі під комерційною діяльністю витрати капіталіста. Тому на думку Д. Рікардо, підприємець взагалі є лише людина, яка вкладає гроші в якусь справу, тобто звичайний капіталіст [7]. Класики політичної економії працювали в період первісного нагромадження капіталу, тому аналізували всю економічну діяльність з позицій вирішення проблеми поєднання факторів виробництва, з позицій пошуку джерел інвестування економіки, які забезпечать економічну та соціальну стабільність, виражаючись сучасною мовою. Тому й не дивно, що в Україні ще на початку ринкового реформування економіки, кожну особу, що займалась будь-якою комерційною чи виробничою діяльністю називали й називають підприємцем. В цьому плані правий Жан-Батист Сей, який вважав, що підприємець — це економічний агент, який комбінує фактори виробництва [6, с. 70]. Він вперше підійшов до розуміння ролі підприємця через систему розподілу прибутку, виділивши в прибутку такі дві складові як капітал та підприємницький прибуток, розглядаючи підприємця як особу, яка береться за свій рахунок, на свій ризик і на свою користь виробити який-небудь продукт, в кінцевому варіанті таким чином покращити соціально-економічну ситуацію в певному ракурсі. Він стверджував, що функції підприємця полягають в умінні з'єднувати, комбінувати чинники виробництва. Метою і результатом такої діяльності є отримання підприємницького прибутку. Намагання отримати найбільшу величину прибутку було основною мотивацією по

досягненню раціональної комбінації факторів виробництва та чинником переміщення капіталів з однієї галузі в іншу [9].

Ідеї Ж.-Б. Сея знайшли своє подальше підтвердження в працях найвизначніших економістів, які тією чи іншою мірою досліджували проблему підприємництва. Так, А. Маршалл виокремив організаторів цього виробництва, як самостійний чинник економічного та соціального розвитку, поряд з такими вже визнаними чинниками як земля, праця та капітал. Він застосував принцип комбінування чинників виробництва до індивідуального відтворення в межах окремої фірми. При цьому більш довершені комбінації чинників відбираються у ході об'єктивного аналізу за критеріями їх конкурентоспроможності, потенційної життєстійкості та більш високої прибутковості. По суті, відбувається природний відбір комбінацій, як це має місце у природі відповідно до закону природного відбору, відкритого Ч. Дарвіном. Тобто, на мікроекономічному рівні, кожний індивідуальний підприємець, ризикуючи, організовує раціональну комбінацію економічних факторів задля виробництва конкретного товару чи надання певної послуги з метою покращити соціальні якості. Сукупність підприємців в межах національної економіки формує відповідний тип не тільки суспільного виробництва, а й відтворення в цілому, в тому числі розподілу та приросту національного доходу. Цей приріст доходу — результат реалізації особливих здібностей підприємця виключно раціонально з'єднати чинник виробництва, досягнутий з допомогою підприємницького ризикованого підходу. Іншими словами, додатковий підприємницький прибуток може бути отриманий завдяки використанню ініціативних ризикових здібностей підприємця. Тобто, учені-економісти ще в позаминулому столітті обґрунтували визначальну роль підприємництва, як окремого чинника виробництва, а підприємця як ключової фігури у функціонуванні національної економіки яка є основою соціальної сфери. Таким чином, можна зробити висновок, що підприємництво являє собою один із ключових інститутів ринкової економіки, а підприємець є головним суб'єктом економічної діяльності й ринкових відносин.

Можна погодитися з тими дослідниками, які вважають що ринкова економіка за своєю природою має підприємницький характер, адже, як вважає Й. Шумпетер, винагородою за підприємницький ризик є отримання відповідного прибутку та можливість

ствердження на ієрархічних щаблях соціальної структури суспільства [9, с. 16-121]. Підприємництво — один з економічних чинників разом з капіталом, працею і землею” [9, с. 49-51].

З кінця дев'ятнадцятого століття і до наших днів підприємець не обов'язково є власником. Виникнення системи кредиту зруйнувало існування такого поняття, як поєднання в одній особі власника і підприємця. Також необхідно і важливо розрізнити підприємництво від менеджменту, а підприємця від менеджера (керівника). Підприємець — це самостійний агент ринку, котрий діє на свій страх і ризик, під особисту відповідальність за результати бізнесової діяльності. Менеджер — найманий працівник, який організовує реалізацію завдань, поставлених підприємцем. Він, фактично, не несе майнової відповідальності за свої дії. Проте, менеджер, якщо візьме підприємство в оренду, стає підприємцем. Підприємець зазвичай є не тільки власником капіталу, а також тією чи іншою мірою менеджером.

Вивчення потреб суспільства і їх задоволення є суспільною функцією підприємця. У ринковій економіці саме підприємець першим повинен розгадати які саме товари та послуги завтра знадобляться покупцям для покращення соціально-економічної ситуації в країні.

Отже, підприємець є головним суб'єктом економічної і соціальної діяльності й ринкових відносин, підприємництво — це багатопланове явище, що може бути описаним з економічної та соціальної точки зору. Крім того, підприємництво це комплекс особливих функцій, що виконуються в економіці та соціальній сфері, спрямований на забезпечення розвитку та вдосконалення господарського механізму, постійне оновлення економіки господарюючих суб'єктів, створення інноваційного поля діяльності в соціально-економічній сфері.

Література

1. Алексійчук В. М., Амбросов В. Я., Артикульський Л. О., Белінський В. Ю. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва / За ред. П. Т. Саблука. — К.: ІАЕ УААН, 1999. — 532 с.
2. Амбросов В. Я., Маренич Т. Г. та ін. Основи підприємницької діяльності та агробізнесу. — К.: Вища освіта, 2002. — 398 с.

3. Банева И. О. Формирование малого предпринимательства в Украине: проблемы и пути решения // Ринкова трансформація економіки АПК: Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. — К.: ІАЕ, 2002. — Ч. 2. — С. 227-232.
4. Бережецький О. В., Воронянська О. В., Шевчук О. Ю. Малі сільськогосподарські підприємства: процес розвитку // Ринкова трансформація економіки АПК: Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. — К.: ІАЕ, 2002. — Ч. 2. — С. 633-637.
5. Блинов А. О. Малое предпринимательство. Организационные и правовые основы деятельности. — М.: Ось-89, 1997. — 336 с.
6. Сей Ж.-Б. Трактат политической экономии. — М.: Прогресе, 1986. — С. 170.
7. Рикардо Д. Начала политической экономии и податного обложения. — М: Гос. изд-во, 1929. — 368 с.
8. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М: Соцэкиз 1962. — С. 210-211.
9. Турецький О. А. Економіка та її регулювання: Навч. посіб. — Одеса: Астропринт, 2006. — С. 9-17.
10. Шумпетер Й. А. Капитализм, социализм и демократия / Предисл. и общ. ред. В. С. Автономова. — М.: Экономика.

Резюме

Авторы исследуют проблему: предприниматель как главный субъект в решении экономических и социальных вопросов.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор О. А. Турецкий

УДК 338.242:336.1:334.02

М. В. Кирилів

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ОЦІНКИ РІВНЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА РЕГІОНУ

Загальновідомо, що розвиток підприємництва є визначальною передумовою як демократизації суспільства, так і соціально-економічного розвитку держави. Водночас в умовах фінансово-економічної кризи значно погіршуються показники ефективності діяльності суб'єктів підприємництва і, відповідно, їх роль в економіці. При цьому, як показала практика, найбільш негативний вплив ускладнення економічних умов справляють передусім на

фінансовий складник безпеки підприємництва. Для недопущення вказаного органам державного управління (передусім місцевим) необхідно реалізувати адекватні заходи, спрямовані на зміцнення фінансового складника безпеки вітчизняних підприємств. При цьому невід’ємною функцією державної політики є удосконалення методики аналізу та оцінки рівня фінансового складника безпеки бізнесу.

Потрібно зазначити, що вивченню проблеми економічної безпеки, у т. ч. підприємництва присвячені праці таких вітчизняних науковців, як З. Варналій, Т. Васильців, О. Власюк, Т. Гладченко, С. Ільяшенко, Н. Реверчук та ін. Крім того, незважаючи на наявність багатьох наукових публікацій присвячених проблемі економічної безпеки та обґрунтуванню засобів посилення її функціональних складників, методика оцінки рівня їх забезпечення залишається недостатньо опрацьованою.

Тому метою статті є удосконалення методики оцінки рівня фінансової безпеки підприємництва як сектора економіки.

Основними цілями, поставленими при написанні цієї статті є: проаналізувати існуючі підходи до оцінки рівня функціональних складників економічної безпеки, а також обґрунтувати напрями удосконалення її методологічної бази, передусім оцінки фінансового складника безпеки підприємництва. При написанні статті використано методи: аналізу, синтезу та порівняння — для узагальнення та аналізу наявних в економічній літературі способів оцінювання рівня безпеки.

Не зважаючи на складність, динамічність та залежність від великої кількості як зовнішніх, так і внутрішніх чинників впливу на фінансову безпеку підприємництва, об’єктивним видається висновок про те, що однозначно стверджувати про рівень безпеки можна лише на основі кількісної та узагальнюючої оцінки рівня безпеки. Зрозуміло, що фінансова безпека підприємства потребує системного підходу до її вивчення, оскільки останній дозволяє виокремити елементи цієї системи, усвідомити сукупність функціональних складників, які визначають її параметри та виконати оцінку рівня гарантованості кожного з них.

За результатами вивчення наукової літератури з проблем безпеки нами зроблено висновок про те, що найбільш оптимальним є підхід до оцінки рівня безпеки на основі експертного оцінювання вагомості впливу окремих функціональних складників

безпеки та внутрішніх показників, які їх визначають і проведення оцінки за показниками індикаторами (причому з використанням як кількісних, так і якісних показників). Такий підхід використовують у своїх працях Т. Васильців [1], Н. Реверчук [2] та ін. В загальному алгоритм оцінки рівня безпеки має передбачати як моніторинг загроз та джерел небезпеки, визначення переліку критеріїв небезпеки, а також методів та методології оцінки рівня фінансової безпеки підприємництва.

У цьому контексті варто погодитися з І. Пінчуком, який серед основних проблем формування методики оцінки рівня економічної безпеки визначає обрання системи основних параметрів (індикаторів), вибір безпосереднього вигляду критичних значень індикаторів, обрання кількісного значення порогової величини кожного з обраних базових індикаторів [3, с. 30-32].

Продовженням наукової думки в досліджуваній сфері стало обґрунтування не тільки методики оцінки узагальнюючого показника рівня безпеки, але й верхнього та нижнього порогових значень. Так, М. Медвідь пропонує систему показників оцінки рівня фінансової безпеки регіону та обґрунтовує для кожного з них верхнє і нижнє порогові значення [4, с. 8]. Проте, зрозуміло, що об'єктивна доцільність визначення мінімального та максимального значення показників з'являється лише у разі потреби поділу всієї шкали безпеки на окремі рівні. В іншому випадку верхнє та нижнє порогове значення показників є просто критичними обмеженнями, при перевищенні яких індикатор сигналізує про високий (загрозливий або критичний для системи безпеки) рівень загрози.

Так, методика оцінки рівня економічної безпеки України пропонує 6 рівнів безпеки: нижня границя; нижній поріг; норма нижня; норма верхня; верхній поріг; верхня границя [5]. Т. Гладченко також обґрунтовує п'ятирівневу шкалу інтервалів рівня економічної безпеки для її функціональних складових: 1) рівень критичної складової (оцінки рівня безпеки від 0 до 0,2); 2) складова високого ризику (0,2-0,4); 3) складова з середнім ризиком (0,4-0,6); 4) складова з мінімальним ризиком (0,6-0,8); 5) рівень надійної складової (0,8-1). Водночас значення загального критерію економічної безпеки підприємництва пропонується представляти на чотири рівневій шкалі інтервалів: стан спокою (значення рівня безпеки 3,75-5); поріг

чутливості (2,5-3,75); поріг вразливості (1,25-2,5); поріг розпаду (0-1,25) [6, с. 9-10].

Зауважимо, що в економічній літературі відомі підходи та методики інтегральної оцінки стану розвитку та навіть економічної безпеки підприємництва. Відомою є методика складання щорічного рейтингу регіонів України за показниками стану розвитку підприємництва, яку розраховує Державний комітет України з питань регуляторної політики і підприємництва [7]. Водночас додамо, що вказана методика швидше відображає наслідки результативності державної політики, аніж рівень сприятливості (чи несприятливості) економіко-правового середовища бізнесу. Крім того, вона не відображає існуючих та перспективних загроз вітчизняному підприємству, тим паче безпосередньо у фінансовій сфері.

Суттєвим доповненням до охарактеризованої методики Держкомпідприємництва України є підхід В. Волошина, який пропонує за окремими кількісними показниками стану розвитку підприємництва з використанням статистичних методів дослідження (а саме — кластерного аналізу) визначати не рейтинг, чи інтегральний показник рівня безпеки підприємництва, а групувати регіони України чи сектори економіки за рівнем економічної безпеки підприємництва [8, с. 9-11]. Водночас, на нашу думку, недоліком такого підходу залишається відсутність відповіді про рівень гарантованості безпеки інтересів підприємництва в економічній сфері.

З метою усунення цього недоліку Т. Васильців пропонує розраховувати інтегральний показник безпеки підприємництва на основі поєднання кількісних та якісних індикаторів стану розвитку підприємництва з експертним оцінюванням рівня вагомості впливу на інтегральну оцінку кожного показника безпеки підприємництва. Більше того, науковець розраховує рівень забезпеченості функціональних складників економічної безпеки підприємництва України, до яких відносить макроекономічний, фінансовий, зовнішньоекономічний, інвестиційний, науково-технологічний та виробничий та з урахуванням рівня вагомості впливу кожного з цих складників визначає рівень економічної безпеки підприємництва в Україні [1, с. 185]. Вважаємо такий підхід найбільш раціональним та таким, що дає найбільш об'єктивну відповідь.

Схожу за характером дослідження (вона базується на розрахунку синтетичного показника — індексу) методику вимірю-

вання розвитку підприємництва пропонує Г. Кампо. Згідно нього технологія проведення розрахунків передбачає такі етапи: 1) розробка системи показників (виділення компонент, підбір та розрахунок складових індикаторів компонент, нормування показників; 2) визначення та кількісна оцінка пріоритетів у системі показників; 3) розрахунок компонент; 4) розрахунок інтегрального показника [9, с. 169-179]. При цьому науковець виділяє такі компоненти інтегрального показника розвитку бізнесу: економічні, соціальні, трансакційних витрат та настроїв суб'єктів підприємництва. Водночас, вважаємо, що перелік компонент безпеки, які подає науковець, необхідно суттєво розширити.

Узагальнюючи наведене, вважаємо, що метою проведення оцінки рівня гарантованості останньої є визначення конкретного числового значення рівня безпеки, яке відобразатиме здатність сформованої в межах регіону системи фінансової безпеки підприємництва забезпечувати збереженість інтересів суб'єктів підприємництва у фінансовій сфері. Для уможливлення цього необхідно провести декомпозицію функціональних складників фінансової безпеки підприємництва та обґрунтувати сукупність показників — індикаторів, які об'єктивно та повноцінно характеризуватимуть рівень їх забезпечення. Причому повноцінний перелік показників можна сформулювати врахувавши функції фінансової безпеки підприємництва у забезпеченні соціально-економічного розвитку регіону.

Стосовно функціональних складників фінансової безпеки бізнесу, то їх кількість залежить від рівня ієрархії управління економікою та є дещо різною у наявній вітчизняній та зарубіжній економічній літературі. З іншого боку, функціональні складники фінансової безпеки підприємництва мають містити показники-індикатори, які передусім характеризують стан та можливості розвитку підприємництва як сектора економіки. Відповідно до зазначеного, вважаємо, що до функціональних складових фінансової безпеки підприємництва варто віднести: 1) ресурсну (характеризує наявність та рівень доступу суб'єктів підприємництва до фінансових ресурсів); 2) безпеку грошового ринку та інфляційних процесів (відображає стабільність системи розрахунків між підприємствами, раціональність використання різних платіжних засобів, збереженість грошових коштів від інфляційного впливу); 3) валютну (характеризує засоби мінімізації ризиків господарських

суб'єктів, які мають справу з іноземними валютами); 4) фінансової стійкості (свідчить про рівень фінансової незалежності підприємництва); 5) ліквідності та платоспроможності (відображає можливість підприємств стосовно своєчасного погашення зобов'язань); 6) безпеку страхового та фондового ринків (засвідчує рівень розвитку організаційної та інституційної бази мінімізації фінансових ризиків суб'єктів бізнесу).

З метою обґрунтування якомога повнішого переліку показників-індикаторів рівня фінансової безпеки підприємництва представимо в таблиці 1 матрицю “функціональний складник — функції фінансової безпеки підприємництва у забезпеченні соціально-економічного розвитку регіону”, на перетині квадрантів якої знаходяться безпосередньо показники оцінки рівня фінансової безпеки бізнесу. Вважаємо, що такий підхід дозволяє найбільш повно та об'єктивно оцінити рівень досліджуваної категорії.

Зауважимо, що перевагою наведеної у таблиці 1 системи показників — індикаторів фінансової безпеки підприємництва регіону є суттєве розширення переліку показників (стосовно наявних в економічній літературі). Цього досягнуто, виходячи з усвідомлення ролі безпеки підприємництва у створенні (удосконаленні) системи важелів сталого соціально-економічного розвитку регіону. З цією метою визначення переліку показників здійснювалось у відповідності до функціональних складників безпеки (ресурсний, безпека грошового ринку та інфляційних процесів, валютний, фінансова стійкість, ліквідність і платоспроможність, безпека страхового та фондового ринків), ознак типологізації функцій фінансової безпеки підприємництва (рівень фінансових відносин, сфера життєдіяльності суспільства, компонента внутрішньої структури безпеки) та загроз інтересам суб'єктів підприємництва регіону.

Додамо, що подана сукупність показників не передбачає тих, чи інших критичних обмежень їх значень. Йдеться про те, що при перевищенні відповідних значень індикатор свідчитиме про наявність загрози для фінансової безпеки підприємництва. На нашу думку, неможливо сформувані єдині критерії для різних секторів підприємництва; для підприємницької діяльності у різних її видах; для суб'єктів підприємництва, які функціонують на різних територіях регіону і т. ін.

Таблиця 1

Матриця “функціональний складник — функції фінансової безпеки підприємництва у забезпеченні соціально-економічного розвитку регіону” та показники-індикатори оцінки рівня фінансової безпеки підприємництва

		Ознака типологізації функцій фінансової безпеки підприємництва		
		Рівень фінансових відносин	Сфера життєдіяльності суспільства	Компонента внутрішньої структури безпеки
Функціональний складник	Ресурсний	<ul style="list-style-type: none"> - середня заробітна плата одного працівника; - частка державних витрат на розвиток фінансово-кредитної системи та підприємництва у загальних видатках; - показник відношення рівня капіталізації фінансово-кредитної системи у середньому на одне підприємство; - рівень відсоткової ставки за кредитами комерційних банків; - обсяг капіталовкладень на одне підприємство 	<ul style="list-style-type: none"> - частка фінансових ресурсів, які виділяються на підтримку та розвиток підприємництва у сплачених підприємствами податках; - співвідношення нарахованих та сплачених підприємствами соціальних платежів; - співвідношення між фактичною потребою та реальними витратами на розвиток людського капіталу, освітньої та культурної сфери 	<ul style="list-style-type: none"> - рівень податкового навантаження на підприємства; - співвідношення потреби та обсягу отриманих підприємствами фінансових ресурсів на модернізацію їх ТТБ; - показники рентабельності та прибутковості економіки (її секторів чи видів економічної діяльності); - динаміка частки витрат на розвиток фінансово-кредитної системи та підприємництва до ВРП
	Безпека грошового ринку та інфляційних процесів	<ul style="list-style-type: none"> - динаміка реальної заробітної плати; - індекс споживчих цін; - частка найбільш ліквідних активів суб'єктів господарської діяльності; - рівень відсоткової ставки за кредитами комерційних банків 	<ul style="list-style-type: none"> - рівень монетизації економіки; - обсяги соціальних виплат на одного працівника; - співвідношення між реальними та номінальними виплатами на соціальну, освітню, культурну, екологічну сфери 	<ul style="list-style-type: none"> - показник середньої окупності капіталовкладень із урахуванням фактора часу та інфляційних процесів; - індекс інфляції
	Валютний	<ul style="list-style-type: none"> - обсяг прямих іноземних інвестицій на одну особу / одне підприємство; - коефіцієнт покриття експортом імпорту в економіці (її секторах / видах діяльності); - відношення коштів підприємств, розміщених на валютних рахунках до всіх рахунків; - міжнародні фінансові резерви суб'єктів підприємництва 	<ul style="list-style-type: none"> - показник доларизації суб'єктів підприємництва у аспекті сфер життєдіяльності суспільства 	<ul style="list-style-type: none"> - частка суб'єктів підприємництва, які здійснюють розрахунки з використанням іноземних валют; - частка розрахунків у валюті в загальному обсязі реалізованої продукції (робіт, послуг); - доходовіддача та рентабельність операцій підприємств у валюті; - темпи капіталізації валютних резервів фінансово-кредитної системи регіону

продовження табл. 1

Функціональний складник	Фінансова стійкість, ліквідність і платоспроможність	<ul style="list-style-type: none"> - співвідношення доходів та витрат працівників підприємств; - темпи зростання (зменшення) суми заборгованості з виплати заробітної плати 	<ul style="list-style-type: none"> - показники фінансової стійкості, ліквідності і платоспроможності суб'єктів підприємництва у аспекті сфер життєдіяльності суспільства; - частка неоплачених видатків у загальному обсязі фінансування потреб соціальної, освітньої, культурної, екологічної та інших сфер життєдіяльності суспільства 	<ul style="list-style-type: none"> - показник середньої фінансової стійкості економіки регіону та окремих видів економічної діяльності (секторів економіки); - показник середньої ліквідності і платоспроможності / частка простроченої кредиторської заборгованості економіки регіону та окремих видів економічної діяльності (секторів економіки); - темпи збільшення активів підприємств
	Безпека страхового та фондового ринків	<ul style="list-style-type: none"> - показник проникнення страхування (страхові премії до ВРП); - частка застрахованих працівників підприємств 	<ul style="list-style-type: none"> - відношення фактичних виплат до отриманих страхових премій суб'єктів підприємництва у аспекті сфер життєдіяльності суспільства; 	<ul style="list-style-type: none"> - частка підприємств, що здійснюють страхування; відношення збитків підприємств до страхових виплат; - темпи збільшення обсягів страхування на одне підприємство

Так, неоднаковими будуть обмеження щодо середньої заробітної плати працівників підприємств, рівень розвитку фінансово-кредитної системи та обсягів діяльності підприємств в обласному центрі та на депресивних сільських територіях; співвідношення у рівнях податкового навантаження на різні сектори підприємництва; показник середньої окупності капіталовкладень у торгівлі чи сфері послуг та, наприклад, промисловості.

Водночас, окремі показники — індикатори можуть характеризуватися й єдиними загальноприйнятими значеннями (порогом безпеки). Йдеться, наприклад, про частку державних витрат на розвиток фінансово-кредитної системи та підприємництва, показники фінансової стійкості та ліквідності підприємств. При цьому нижня межа безпеки за показником середня заробітна плата одного працівника має відповідати обґрунтованому значенню показника “мінімальний бюджет родини у розрахунку на одного члена родини”. Щодо показника “частка державних витрат на розвиток фінансово-кредитної системи та підприємництва у загальних видатках”, то, на наш погляд, вона має становити величину, яка відповідає значенню аналогічного показника у

розвинених країнах, які характеризуються схожим з Україною ресурсним потенціалом економіки та підприємництва (але цей показник для окремого регіону нашої держави має одночасно бути не нижчим за значення показника, середнього для регіонів України). Зазначимо, що аналогічний підхід доцільно застосовувати при обґрунтуванні критичного значення таких показників, як відношення рівня капіталізації фінансово-кредитної системи у розрахунку на одне підприємство; частка фінансових ресурсів, які виділяються на підтримку та розвиток підприємництва у сплачених податках; обсяги капіталовкладень у розрахунку на одне підприємство та прямих іноземних інвестицій на одну особу; більшість показників безпеки страхового ринку.

Рівень відсоткової ставки за кредитами комерційних банків має безпосередній вплив на економічну ефективність подальшого інвестування отриманих кредитних коштів. Відповідно розмір цього показника об'єктивно не має перевищувати середнє значення (за видами економічної діяльності) показника економічної ефективності інвестицій (у розмірі близько 0,15). Отже вважаємо економічно обґрунтованою верхню межу вказаного показника у розмірі 15 %.

Щодо співвідношення нарахованих та сплачених підприємствами соціальних платежів; співвідношення між фактичною потребою у витратах на розвиток людського капіталу, освітньої та культурної сфер, то ми вважаємо, що їх порогове значення має становити одиницю, оскільки менше значення цього показника сигналізує про недостатність соціальної та політики підприємства, спрямованої на розвиток трудового потенціалу. А це суперечить такому принципу належної системи фінансової безпеки підприємництва, як системна роль у сприянні соціальному та економічному розвитку регіону. Аналогічні висновки можна також зробити для показників: співвідношення потреби та обсягу отриманих підприємствами фінансових ресурсів на модернізацію їх техніко-технологічної бази; співвідношення між реальними та номінальними виплатами на соціальну, освітню, культурну, екологічну сфери; коефіцієнт покриття експортом імпорту в економіці (її секторах / видах економічної діяльності); частка неоплачених видатків у загальному обсязі фінансування потреб соціальної, освітньої, культурної, екологічної та інших сфер життєдіяльності суспільства; відношення фактичних виплат до отри-

маних страхових премій суб'єктів підприємництва у аспекті сфер життєдіяльності суспільства.

Вважаємо, що верхнім критичним обмеженням показника рівня податкового навантаження є його значення на рівні 15 % від обсягів господарської діяльності суб'єктів підприємництва. Водночас нижнім пороговим значенням показників прибутковості та рентабельності ми визначаємо нуль.

Крім того, на нашу думку, динаміка реальної заробітної плати має бути не меншою за 100 % (що дозволяє гарантувати принаймні не зниження рівня доходів працівників підприємств); індекс споживчих цін — не більшим за індекс зростання номінальної заробітної плати; частка найбільш ліквідних активів підприємств — не меншою за 10 %; рівень монетизації економіки — не більшим за 50 % (що відповідає аналогічному показнику у Методиці оцінки рівня економічної безпеки України Міністерства економіки України); індекс інфляції — не більшим за індекс зростання номінальної заробітної плати. Частина з вказаного дозволяє також зробити висновок про те, що окремі показники — індикатори рівня фінансової безпеки підприємства є взаємозалежними та взаємообумовлюючими. Додамо, що доцільно визначити такі порогові значення для інших показників: відношення обсягів коштів підприємств, розміщених на валютних рахунках до всіх рахунків — не більше 50 % (з метою не порушення паритету між розрахунками у національній та інших валютах, що крім іншого має вплив на співвідношення експорту та імпорту); міжнародні фінансові резерви суб'єктів підприємства — не менше 10 % (з метою формування певного резервного фонду для покриття зовнішніх ризиків суб'єктів господарювання); показник доларизації суб'єктів підприємства у аспекті сфер життєдіяльності суспільства — не більше 50 %; частка суб'єктів підприємства, які здійснюють розрахунки з використанням іноземних валют — не більше 50 %; частка розрахунків у валюті в загальному обсязі реалізованої продукції (робіт, послуг) — не більше 50 %; доходи віддача та рентабельність операцій підприємств у валюті — не менше 0; темпи капіталізації валютних резервів фінансово-кредитної системи регіону — більше 100 %.

Більшість з визначених нами показників в межах функціонального складника фінансової безпеки підприємства “фінан-

сова стійкість, ліквідність і платоспроможність” мають або становити більше одиниці, або відповідати значенням, визначеним в економічній літературі як оптимальні (наприклад, для показника фінансової автономії — більше 0,5; для показника абсолютної ліквідності — від 1,5 до 2). Зокрема, співвідношення доходів та витрат працівників підприємств — більше 1; темпи зростання суми заборгованості з виплати заробітної плати — не більше 100 %; показники фінансової стійкості, ліквідності і платоспроможності суб’єктів підприємництва — відповідно до теоретично обґрунтованих значень; темпи збільшення активів підприємств — більше 100 %.

Безпека страхового та фондового ринків є важливим аспектом формування належної системи фінансової безпеки підприємництва, оскільки дозволяють напрацювати перелік ефективних інструментів мінімізації фінансових ризиків суб’єктів підприємництва. Щодо порогових значень обраних нами показників (крім тих, які вже характеризувалися), вважаємо, що нижнє порогове значення показника проникнення страхування має становити не менше 8 % (згідно методу Міністерства економіки України); частки застрахованих працівників підприємств, підприємств, що здійснюють страхування — не менше 30 %, критичною межею показника відношення збитків підприємств внаслідок настання ризикової ситуації до страхових виплат — не більше 1, темпи збільшення обсягів страхування у розрахунку на одне підприємство — не менше 100 %.

Найбільш важливими аспектами удосконалення оцінки рівня фінансової безпеки підприємництва є: 1) вибір основи вивчення рівня безпеки — чи функціональні складники, чи суб’єкти безпеки, чи рівні безпеки; 2) обґрунтування рівня вагомості впливу як окремих показників, так і їх індикаторів; 3) формування обґрунтованої шкали рівня загроз; 4) рівномірне врахування показників внутрішньої структури безпеки (незалежності, ефективності та здатності до розвитку); 5) збір інформаційної бази.

Подальші наукові дослідження в межах аналізованої проблеми мають стосуватися обґрунтування засобів імплементації системи оцінки рівня фінансової безпеки підприємництва у державну регіональну політику, зокрема з метою використання її як основи прийняття рішень у сфері сприяння подальшого розвитку підприємництва в Україні.

Література

1. Васильців Т. Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення: Моногр. — Львів: Арал. — 386 с.
2. Реверчук Н. Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур // Нац. банк України; Львів. банківський ін-т. — Л.: ЛБІ НБУ, 2004. — 196 с.
3. Пінчук І. О. Методологічні основи формування системи порогових значень індикаторів економічної безпеки держави // Економічна безпека і проблеми господарсько-політичної трансформації соціально-економічних систем: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. — С. 30-32.
4. Медвідь М. М. Фінансова безпека регіонів України (на прикладі Харківської області): Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.05 - розвиток продуктивних сил і регіональна економіка / Полтавський нац. техніч. ун-т ім. Ю. Кондратюка. — Полтава, 2008. — 20 с.
5. Україна. Міністерство економіки. Наказ. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України: № 60 від 02.03.2007 р. // www.me.gov.ua.
6. Гладченко Т. М. Науково-методичні основи створення механізму державного управління і регулювання системи безпеки підприємницької діяльності: регіональний аспект: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 - механізми державного управління / Донецька держ. академія управління. — Донецьк, 2004. — 20 с.
7. Рейтинг розвитку та підтримки малого підприємництва на місцевому рівні у 2006 році / Програма технічної допомоги ЄС ТАСІС для України, Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва. — К., 2007. — 16 с.
8. Волошин В. І. Пріоритети та методи забезпечення економічної безпеки малого і середнього підприємництва: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03 - економіка та управління національним господарством / Ін-т регіональних досліджень НАН України. — Л., 2008. — 20 с.
9. Кампо Г. М. Методичний підхід до вимірювання розвитку малого бізнесу в містах і районах регіону // Актуальні проблеми економіки. — 2008. — № 6 (84). — С. 169-179.

Резюме

Проанализированы имеющиеся в экономической литературе подходы к оцениванию уровня финансовой составляющей части безопасности предпринимательства и предложены направления их обобщения и усовершенствования.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор А. И. Мокий

УДК 620.9 (4-627 BSEC)

Р. В. Палагусинець

ПРІОРИТЕТИ СПІВПРАЦІ МІЖ КРАЇНАМИ-ЧЛЕНАМИ ЧЕС В ГАЛУЗІ ЕНЕРГЕТИКИ

Останніми роками практика участі у глобальних інтеграційних об'єднаннях доводить недостатню дієздатність таких інституцій у вирішенні місцевих питань окремо взятих суб'єктів. Отже, в наш час дедалі більшої актуальності набувають регіональні інтеграційні угруповання, які здатні ефективно вирішувати покладені на них завдання.

Одним з таких об'єднань є Організація Чорноморського економічного співробітництва, основним покликанням якої є налагодження ефективних господарських зв'язків між країнами регіону, зокрема й у енергетичній сфері.

Вагомим аргументом, що спонукав до дослідження стала необхідність визначення місця України у системі регіональної взаємодії країн-постачальників з країнами-транзитерами та країнами-споживачами енергоресурсів.

Метою дослідження є вироблення стратегії України в енергетичній галузі та визначення перспективних напрямів долучення нашої держави до міжнародних енергетичних проектів.

Розташований на перехресті основних експортних потоків нафти і газу на світові енергетичні ринки, Чорноморський регіон перетворився на регіон надзвичайної важливості відносно виробництва, транспортування і розподілу енергії. Враховуючи, з одного боку, енергетичну взаємозалежність країн Причорномор'я, а з іншого — їх ключову роль в транзиті і постачанні продукції, регіональна співпраця в галузі енергетики стала ключовим аспектом за останні десятиліття.

Будучи другим за величиною джерелом органічного палива після Перської затоки, регіон ЧЕС вступив у третє тисячоліття, зіткнув-

пись з новими подіями в галузі енергетики, які вимагають співпраці з якісно новими підходами в цьому напрямі. Нафтогазові проекти, що змінили енергетичну мапу регіону, стимулюють держави-члени до вироблення нових механізмів з метою створення загальної стратегії в контексті глобальної енергетичної безпеки.

В умовах бурхливого розвитку євразійської енергетичної інфраструктури роль Організації ЧЕС набуває особливої значущості в пошуку взаємовигідних рішень щодо побудови системи забезпечення регіональної енергетичної безпеки, щодо розвитку регіональних енергетичних ринків, щодо забезпечення прогнозованості ринків за рахунок розширення практики довгострокових угод і розвитку діалогу між виробниками і споживачами енергії.

Останні глобальні тенденції в сфері енергетики вказують на те, що регіон ЧЕС відіграє важливу роль у формуванні нової енергетичної мапи євразійського континенту, яка в перспективі відображатиме такі аспекти, як диверсифікація постачань нафти і газу, нові маршрути перевезень енергетичних ресурсів на європейські ринки і гарантування безпеки цих проектів. Концепція розширеного Чорноморського регіону включає в себе разом з російськими нафтогазовими ресурсами підвищення ролі енергетичних ресурсів басейну Каспійського моря з участю в регіональних енергетичних проектах також інших Прикаспійських країн — Ірану, Казахстану і Туркменістану.

Більшість проектів, в яких беруть участь країни ЧЕС зв'язані з проектами видобутку нафти й газу Росії і Азербайджану, а також їх транспортування. Проекти будівництва трубопроводів, що сполучають країни регіону ЧЕС як між собою, так і з рештою світу, розкривають величезний потенціал для співпраці в секторах нафти і газу.

Чинник високої енергетичної взаємозалежності країн ЧЕС сприяє зміцненню їх співпраці, направленої на диверсифікацію постачань нафти і газу, а також їх маршрутів для створення і забезпечення надійної системи взаємин між постачальниками енергоносіїв, транзитерами і споживачами.

З метою дослідження глибини співпраці між країнами ЧЕС далі наводиться коротка характеристика існуючих нафто- і газопроводів, а також майбутніх проектів в регіоні.

Нафтопровід “Дружба” є найпротяжнішим нафтопроводом в світі загальною довжиною 4000 км, що пролягає територією

України, Угорщини, Польщі і Німеччини. Трубопровід був побудований в 1964 р. для транспортування нафти в країни Східної Європи. Потужність трубопроводу “Дружба” на даний час складає 60-62 млн. тонн в рік. Є дві проектні пропозиції щодо подальшого розширення трубопроводу “Дружба”: розширення північного рукава трубопроводу до німецького порту Вільгельмшавен в Північному морі і розширення трубопроводу через Угорщину і Хорватію до Адріатичного моря.

Будівництво трубопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан (БТД), що стало ключовим чинником транспортування каспійських нафтових ресурсів на європейські ринки, розпочалося у вересні 2002 року і було офіційно завершено в липні 2006 року. Трубопровід БТД із загальною протяжністю 1760 км зі щорічним потенціалом в 50 мільйонів тонн вносить суттєвий вклад в розвиток світових постачань енергоносіїв і став важливим рукавом енергетичного коридору “Схід-Захід”.

Будівництво нафтопроводу Бургас-Александропулос ставить перед собою завдання транспортування російської нафти в Егейське море як альтернативний маршрут, що оминає протоки Босфор і Дарданелли. Його будівництво планується завершити на початку 2011 р. Протяжність нафтопроводу складає 280 км, об’єм перекачування нафти — 35 млн. тонн в рік з можливим збільшенням до 67 млн. тонн в рік. Міжурядова угода за цим проектом була досягнута в лютому 2007 р. і підписана 15 березня 2007 р. в Афінах у присутності керівників Болгарії, Греції і Росії.

Трубопровід Одеса-Броди протяжністю 674 км з перекачування нафти-сирцю був побудований в 2001 р. і спочатку планувався для транспортування нафти з Каспійського моря в польський порт на Балтійському морі, а далі в решту частини Європи. На даний час нафтопровід використовується в реверсному режимі для транспортування російської нафти.

Проект Закаспійського нафтового трубопроводу (Актау-Баку), що проходить по дну Каспійського моря і сполучатиме Казахстан з Азербайджаном, вважається частиною трубопроводу БТД який може дозволити транспортувати нафту з казахстанського родовища Кашаган. На даний час проект знаходиться на стадії техніко-економічного обґрунтування і, на думку експертів, у разі його реалізації може стати важливим маршрутом експорту нафти Західного Казахстану на світовий ринок.

Загальноєвропейський нафтопровід є запропонованим маршрутом з Констанци (Румунія) через Сербію і Хорватію, а звідти через Словенію до Трієста (Італія). Цей проект трубопроводу протяжністю 1856 км і прогнозованою потужністю 40 мільйонів тонн в рік розрахований на обминання турецьких проток, транспортуючи енергоносії до Південно-Східної Європи, Італії, Австрії і Німеччини. Декларація про будівництво трубопроводу була підписана 3 квітня 2007 р. міністрами енергетики Хорватії, Італії, Румунії, Сербії і Словенії, а завершення його будівництва заплановане на 2011 р.

“Блакитний потік” є основним Чорноморським газопроводом, по якому поступає газ з Росії до Туреччини і який було офіційно відкрито в листопаді 2005 р. Рішення постачати російський газ Туреччині було ухвалено в 1997 р., коли дві сторони підписали міждержавну угоду. Очікується, що в 2010 р. “Блакитний потік” працюватиме на повну потужність, постачаючи 16 млрд. кубометрів в рік. Будівництво другої гілки трубопроводу дозволить розширити експорт російського газу на південь (через газопровід Самсун-Джейхан до Ізраїлю і Лівану). Цей трубопровід вважається частиною проекту Південно-Європейського газового кільця.

Південно-кавказький газогін (маршрут Баку-Тбілісі-Ерзурум) призначений для транспортування природного газу з газового родовища Шах-Деніз в азербайджанському секторі Каспійського моря до Туреччини. Перші постачання газу почалися в грудні 2006 р. Цей трубопровід зводиться в тому ж коридорі, що і нафтопровід Баку-Тбілісі-Джейхан з метою зведення до мінімуму шкідливого впливу на екологію. Протяжність цього трубопроводу складає 692 км з річною потужністю до 16 млрд. кубометрів і потенціалом з'єднання з туркменськими і казахстанськими виробниками через планований транскаспійський трубопровід. Основною метою трубопроводу є постачання ресурсів до Грузії і Туреччини. У довгостроковій перспективі Південно-кавказький трубопровід може постачати каспійський природний газ також з Ірану і Туркменістану до Європи через планований проект НАБУККО, трубопроводи Туреччина-Греція і Греція-Італія.

Іншим запропонованим маршрутом транспортування природного газу з Казахстану і Туркменістану до Центральної Європи є продовження газопроводу Середня Азія-Центр з Туркменістану через Узбекистан і Казахстан до Росії. Трубопровід був по-

будований в 1974 р. і західна частина трубопроводу з туркменського сектора в Каспійському морі на північ. Східна гілка тягнеться зі східного Туркменістану і південного Узбекистану і об'єднується із західною гілкою в Казахстані. Звідти трубопровід йде на північ, де вона з'єднується з російським газопроводом. 12 травня 2007 р. президенти Росії, Казахстану і Туркменістану підписали угоду, що передбачає експорт середньоазійського газу до Європи через реконструйовану і розширену гілку газопроводу Середня Азія-Центр.

Проект НАБУККО є новий проект газопроводу з метою з'єднання Каспійського регіону, Близького Сходу і Єгипту через Туреччину, Болгарію, Румунію і Угорщину з Австрією, і далі з газовими ринками центральної і західної Європи, протяжністю приблизно 3300 км. Згідно з оцінками транспортна потужність трубопроводу може досягти в довгостроковій перспективі 30 млрд. кубометрів в рік.

Проект Транскавказького трубопроводу є запропонованим підводним трубопроводом між містами Туркменбаші в Туркменістані і Баку в Азербайджані і розглядається як частина Південно-кавказького трубопроводу і проекту НАБУККО. Проект був запропонований в 1996 р. і в даний час ведеться його техніко-економічне обґрунтування.

Разом з Південно-кавказьким і Транскавказьким трубопроводами Ірано-Турецький газопровід протяжністю 2577 км є третьою важливою гілкою проекту НАБУККО. Спорудження трубопроводу почалося в 1996 р. після підписання газової угоди між турецьким і іранським урядами і було завершено в 2001 р. В Ерзурумі Ірано-Турецький трубопровід з'єднується з Південно-кавказьким трубопроводом.

Газопровід Іран-Вірменія, що є трубопроводом протяжністю 140 км між двома країнами, бере свій початок в Тебрізі і тягнеться до Ірано-Вірменської межі. Первинна потужність трубопроводу складає 1,1 млрд. кубометрів в рік і зростає до 2,3 млрд. кубометрів до 2019 р. Вірменська сторона планує прокласти ще 197 км трубопроводу з метою отримання планованих об'ємів. Трубопровід почав функціонувати в грудні 2006 р. Продовжується обговорення проекту будівництва другого трубопроводу з Ірану до Вірменії.

Газопровід Караджабей-Комотіні, будівельні роботи по якому почнуться в найближчому майбутньому і з'єднують Грецію

безпосередньо з основними каспійськими і близькосхідними виробниками газу.

Газовий сполучний трубопровід між Грецією та Італією в Іонічному морі. 28 квітня 2005 р. грецька та італійська сторони підписали попередню угоду про будівництво 220-кілометрового трубопроводу для перекачування природного газу з Трикалії в Греції в Отранто в Італії.

АМБО (Трансбалканський трубопровід) є нафтопроводом, будівництво якого заплановане від Чорноморського порту Болгарії Бургас через Колишню Югославську Республіку Македонія в албанській Адриатичний порт Влоре. Очікується, що трубопровід протяжністю 894 км транспортуватиме 750 000 барелів нафти в день. Тристороння угода за проектом АМБО була підписана 31 січня 2007 р.

Енергетична співпраця між державами-членами ЧЕС відбувається в рамках наступних міжнародних ініціатив.

Коріння Енергетичної Хартії веде до політичної ініціативи в Європі на початку 1990 р., коли після Холодної війни була усвідомлена необхідність в створенні загальноприйнятої основи розвитку співпраці в галузі енергетики між державами Євразії. Договір про Енергетичну Хартію і Протокол до Енергетичної Хартії про енергетичну ефективність і відповідні екологічні аспекти був підписаний в грудні 1994 р. і вступив в силу в квітні 1998 р. На сьогоднішній день Договір був підписаний п'ятдесят однією державою і Європейським Союзом. На даний час усі держави-члени ЧЕС, окрім Росії, ратифікували Договір про Енергетичну Хартію, Сербія має статус спостерігача в Конференції. Договір був підготовлений на базі Декларації про Енергетичну Хартію 1991 р. В той час, як цей документ був підготовлений у вигляді декларації про політичні наміри розвивати співпрацю в галузі енергетики, Договір про Енергетичну Хартію є юридично обов'язковим багатостороннім документом. Основне завдання Договору про Енергетичну Хартію полягає в зміцненні правових рамок з енергетичних питань шляхом створення єдиних правил, яких повинні дотримуватися усі уряди-учасники, знижуючи, таким чином ризики, пов'язані з інвестиціями в галузь енергетики і торгівлю ресурсами.

П'ять держав-членів — Албанія, Болгарія, Молдова, Румунія і Сербія є членами-партнерами Пакту про стабільність в Південно-Східній Європі який був прийнятий 10 червня 1999 р. в

Кельні за ініціативою ЄС. Україна має статус спостерігача, Росія і Туреччина є партнерами, що надають підтримку Пакту. Пакт поділено на три Робочі групи з четвертою регіональною робочою групою і Групою 2, що займаються економічною реконструкцією і питаннями розвитку, включаючи енергетичну співпрацю.

В рамках Пакту про стабільність 25 жовтня 2005 р. в Афінах був підписаний Договір між ЄС і Південно-Східною Європою про Енергетичне Співтовариство. Чотири держави-члени — Албанія, Болгарія, Греція і Сербія беруть участь в цьому договорі, у Молдови і Туреччині є статус спостерігачів. Метою Енергетичного Співтовариства є встановлення взаємин між Сторонами і створення правових і економічних рамок. Основними завданнями є створення стабільної регулюючої ринкової основи, здатної привертати інвестиції; створення єдиного регульованого простору для торгівлі; зміцнення безпеки постачань; поліпшення екологічної ситуації і розвиток конкуренції на ринку газу і електроенергії в широкому географічному масштабі.

Одна з перших ініціатив на шляху створення Енергетичного Співтовариства мала місце у 2002 р., коли Європейська Комісія розробила стратегію, що містить принципи і організаційно-правові рамки, на основі яких повинен розвиватися регіональний ринок електроенергії. Всі країни Південно-Східної Європи погодилися прийняти законодавство Європейського Союзу і створити структуру з моніторингу діяльності ринку. Ці зобов'язання були включені в Меморандум про взаєморозуміння з питання регіонального ринку електроенергії в Південно-Східній Європі, підписаний в Афінах в листопаді 2002 р.

У березні 2003 р. було вирішено розповсюдити цей підхід і на газ. Згодом Європейська Комісія підготувала Афіський Меморандум 2003 р. про взаєморозуміння, де береться до уваги як розповсюдження цього підходу на газовий сектор, так і нові директиви в галузі електроенергії і газу, які були прийняті в Європейському Союзі в червні 2003 р. Меморандум 2003 р. є документом, в якому виражається політична воля підписантів і підкреслюється необхідність в юридично обов'язкових рамках, сильних інститутах і контролюючому органі для моніторингу діяльності ринку.

Процес співпраці в Південно-Східній Європі (SEECP) був створений за ініціативою Болгарії в 1996 р. Основною метою

регіональної співпраці в рамках SEЕСР є зміцнення безпеки і політичної ситуації, а також інтенсифікація економічних відносин. Членами SEЕСР є Албанія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Греція, Хорватія, Колишня Югославська Республіка Македонія, Молдова, Румунія, Сербія і Туреччина.

Співпраця в галузі енергетики в рамках ЧЕС є єдиним фо-
румом регіональної співпраці, який домігся особливого значен-
ня з початку стрімких подій в глобальній енергетиці. Іншими
словами, стратегія співпраці ЧЕС в енергетичній галузі розвиваєть-
ся за наступними напрямками: створення регіонального енерге-
тичного ринку, відновлення і модернізація енергетичної інфра-
структури, залучення інвестицій і зміцнення діалогу з питань
енергетики між ЧЕС і ЄС. Не дивлячись на те, що була вико-
нана величезна робота за цими напрямками, існує необхідність в
розробці нових підходів регіональної співпраці у сфері енергети-
ки з урахуванням наявного досвіду і сучасних викликів.

Ефективна співпраця в галузі енергетики залежить від інте-
грації енергетичних ринків і вироблення стабільної цінової полі-
тики й послідовної реалізації поточних та майбутніх проектів.
У цьому відношенні необхідно удосконалювати законодавчі рамки
за допомогою Парламентської асамблеї ЧЕС як парламентсько-
го виміру ОЧЕС.

Транспортування каспійських вуглеводневих ресурсів на
міжнародні ринки і пропускна спроможність Чорноморських
проток Босфору і Дарданелли є одними з пріоритетних питань
регіону. У зв'язку з прогнозованим нарощуванням експортних
нафтових потоків з Каспійського регіону і відповідного збільшен-
ня у зв'язку з танкерів через протоки існує серйозне занепокоєн-
ня у зв'язку з екологічними ризиками і можливістю фізичного
припинення енергетичних постачань з регіону. Запропоновані
проекти, які в майбутньому оминатимуть протоки, можуть зни-
зити критичний рівень цих ризиків і ефективна співпраця в
даному напрямі є необхідною.

Відновлення і модернізація існуючої енергетичної інфраструк-
тури і створення нових енергетичних потужностей є невідклад-
ною необхідністю в контексті важливих транспортних мереж для
енергетичних ресурсів в регіоні. Поза сумнівом, відчувається край-
ня потреба у виробленні ширшої інвестиційної політики, направ-
леної на покращення і лібералізацію інвестиційних можливос-

тей в енергетичному секторі країн ЧЕС. Ефективна політика в цьому напрямі приведе до покращення інфраструктури і підвищення енергетичної ефективності в Чорноморському регіоні.

Будучи стратегічно важливим регіоном як транзитний маршрут для перевезення енергоносіїв і як володар величезних запасів органічного палива, Чорноморський регіон переживає в даний час поворотний момент. Дедалі зростаюче значення регіону на світовому енергетичному ринку повинно бути правильно оцінено і усвідомлено усіма зацікавленими сторонами задля здійснення надійних і ефективних скоординованих заходів в енергетичному секторі.

Література

1. Европейская стратегия безопасности энергоснабжения (Зеленая книга) Европейская комиссия. — М.: Интерсоларцентр, 2002.
2. Енергетична безпека України. Стратегія та механізми забезпечення / За заг. ред. д-ра техн. наук, проф. А. І. Шевцова. — Дніпропетровськ: Пороги, 2002.
3. Енергетичні ресурси та потоки / За заг. ред. А. К. Шидловського. — К.: УЕЗ, 2003.
4. Заболоцький Б. Ф. Розміщення продуктивних сил України. — К., 2002.
5. Макогон Ю. В., Власова Т. В. ЄС у контексті глобалізації світогосподарських зв'язків: Навч. посіб. / Донецький нац. ун-т. — Донецьк, 2000. — 68с.
6. Енергетична безпека Європи. Погляд у XXI століття: Мат. міжн. конф. (3-6 травня 2000 р., м. Київ) — К.: Українські енциклопедичні знання, 2000. — 235 с.
7. Проект Енергетичної стратегії України на період до 2030 року та подальшу перспективу. — К., 2003.
8. Annual Energy Outlook 2007 — With Projections to 2030 / Energy Information Administration. — 2007, February. — <http://www.iea.org>.
9. National Energy Policy Report of the National Energy Policy Development Group (USA). — 2001, May.
10. Survey of energy resources // www.worldenergy.org.

Резюме

В данной статье обозначены основные приоритеты стран-членов ЧЭС в сфере энергетики. С целью исследования глубины сотруд-

ничества между странами-членами ЧЭС в статье приводится краткая характеристика существующих нефте- и газопроводов, а также будущих проектов в регионе. Также в работе описаны основные международные инициативы, которые придали импульс конструктивному сотрудничеству между странами-членами ЧЭС в энергетической области.

Рецензент канд. эконом. наук, доцент В. О. Кравченко

УДК 342:336.71

Е. Ю. Родкина

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИМВОЛИКИ В БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Значение личной продажи как средства коммуникации особенно велико на рынке банковских услуг. Личные отношения между руководителем банка и руководителем предприятия ничто не может заменить. Однако по мере расширения операций банков по оказанию услуг сотням тысяч частных клиентам достигать успеха только посредством личных коммуникаций стало невозможно. Поэтому в деятельности банков используются и неличные коммуникации, основным средством которых является реклама.

В настоящее время по суммарному объему расходов на рекламу банки ведущих стран прочно удерживают четвертое место после производителей автомобилей, торговых фирм и издательских групп [6].

Специфика банковского продукта усложняет использование рекламы. Проведенные в ФРГ в 80-х годах исследования показали, что запоминаемость банковской рекламы не превышает 30 %, в то время как тот же показатель для рекламы автомобилей составил 40 %, а для рекламы кофесодержащих напитков — 58 % [6]. Поэтому в настоящее время, в условиях усиливающейся конкуренции в банковском деле, заметно усиливается акцент на рекламу банка как такового, призванную сформировать благоприятный имидж.

Под банковским имиджем имеется в виду совокупность сознательных и несознательных образов (представлений), существующих у клиентов и общественности о том или ином банке. Разумеется, реклама является не единственным средством создания имиджа, но она играет немаловажную роль, способствуя

формированию фирменного духа (стиля) посредством разработки и тиражирования банковской символики.

Понять сложную проблему символа можно только в соединении междисциплинарного знания, в частности, с привлечением данных современной психологии. Традиционная психология свидетельствует, что без символов невозможно существование психического, его функционирование. Символы необходимы для организации и осуществления трудовой деятельности, управления поведением [3]. Символ, выраженный образом или словом (или их сочетанием), непроизвольно воздействует и на сознание, и, минуя его, на подсознание человека.

Символ от греческого слова, означающего “знак”, “признак”, “образ” [4]. Однако отождествлять символ со знаком нельзя. Доктор психологических наук А. А. Гостев отмечает: “под “образом” понимается форма отображения некоего объекта-прообраза, в котором сохраняются его пространственно-временные и информационно-энергетические отношения. “Символ” отражает лишь существенное, отличительное в объекте. “Знак” просто находится с объектом в условно принятом соответствии, заданном извне или положенном самим человеком” [2]. Подчеркивается также, что образы — исходный, естественный язык психики, связанный с допонятийным мышлением. Поэтому образы способны проникать в глубинные, не осмысленные еще психологической наукой, хранилища опыта человека, которые недоступны рационально-логическому понятийному познанию. Именно в этой связи опасна кодированная информация, например, в виде символов, поскольку они воспринимаются и впечатываются психикой, но не фокусируются сознанием.

Вот почему при управлении брендом необходимо грамотно создать образ у потребителя, руководствуясь которым он осуществляет свой выбор.

Перечень ценностей для выбора вектора бренда в банковской сфере невелик, но достаточен для того, чтобы заявить о себе уникальным образом, отличным от заявлений конкурентов. Клиент может думать о будущем своих детей (забота), он может хотеть сократить потери от инфляции (экономия), он хочет чего-то добиться, воспользовавшись услугами кредитования бизнеса (достижение превосходства), он может просто обратиться в банк, потому что бренд имеет дружественный потребителю имидж (дружба

— на эту ценность опиралась реклама “Альфа-банка”), он может воспользоваться услугами конкретного банка, если уверен в его стабильности (безопасность). Он также может выбрать конкретный банк лишь потому, что многие его знакомые обращались именно туда (принадлежность к группе). Главное, чтобы процесс принятия решения о выборе конкретного финансового учреждения был не спонтанным, а управляемым. В этом и есть смысл брендинга в любой сфере, в том числе и банковской [5].

Элементами бренда являются фирменный цвет фирменный девиз, фирменный (товарный) знак.

Фирменный знак (логотип) — своеобразная визитная карточка, по которой банк узнается без всякой дополнительной информации. В его изображении, а также в оформлении рекламных объявлений, банковских витрин и внутренних помещений, банковской атрибутики используется фирменный цвет. Фирменный девиз (слоган) в печатной рекламе располагается, как правило, под фирменным знаком.

Слово “логотип” означает: имя, символ или торговая марка, разработанная для легкой узнаваемости. Логотип — это графическое представление сущности банка. Он состоит из символа, иллюстрации и/или графического печатного оформления. У профессионально разработанного логотипа существует множество преимуществ. Логотип должен привлекать внимание, вот почему он имеет решающее значение.

Термин “логотип” чаще всего применяется в том же смысле, что и “товарный знак”. Тем более что понятия логотип в законодательстве Украины нет. Есть только понятие “товарный знак”.

Согласно действующему законодательству в соответствии со статьей I Закона Украины “О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров” товарными знаками и знаками обслуживания признаются зарегистрированные в установленном порядке обозначения, призванные отличать товары и услуги одних юридических или физических лиц от однородных товаров и услуг других юридических или физических лиц” [1].

А вот как определяется логотип, товарный знак в Большой Советской Энциклопедии: “Товарный знак, обозначение, помещаемое на товаре (или упаковке) промышленными и торговыми предприятиями для индивидуализации товара и его производителя (продавца)” [6].

В Толковом словаре “Экономика предприятия”: “Товарный знак означает слова, символы или другие знаки, применяемые фирмами для отличия своих товаров или услуг от товаров или услуг, предлагаемых другими фирмами” [6].

В Правовом словаре предпринимателя: “Товарный знак — обозначение, способное соответственно отличать товары и услуги одних юридических лиц или граждан от однородных товаров и услуг других юридических лиц или граждан. Подлежит регистрации, удостоверяется свидетельством. Товарный знак — один из объектов промышленной собственности” [6].

Таким образом, все эти определения подводят нас к выводу, что товарный знак (логотип) — это некий графический образ, позволяющий отличить товар или услугу одного юридического лица от товара и услуги других юридических лиц, для индивидуализации товара или услуги.

Существует несколько вариантов логотипов. Символьный логотип используется для абстрактного изображения направления бизнеса. Печатный логотип содержит только название банка в определенном шрифте. Графический логотип включает в себя графическое изображение, которое наглядно иллюстрирует, чем конкретно занимается банк. Поскольку графический самый распространенный и эффективный, то есть смысл рассмотреть более детально его отдельные составляющие.

Форма логотипа во многом определяет первоначальное отношение к нему со стороны потребителя. Надо отметить, что современные логотипы из соображений уникальности зачастую имеют в своем составе несколько геометрических форм.

Специальными исследованиями было научно установлено, что форма эмоционально воздействует на человека.

Простые геометрические формы быстрее воспринимаются зрителем и лучше запоминаются по сравнению со сложными неправильными формами.

Определенное воздействие на восприятие информации оказывают формы линий. Считается, что вертикальные или горизонтальные прямые линии ассоциируются со спокойствием, ясностью и даже солидарностью, а изогнутые — с изяществом и непринужденностью. Если проанализировать возникновение и развитие символики у разных народов, то можно сказать, что есть некая схожесть в символизме форм геометрических фигур.

Круг — символ Солнца, Луны, один из самых распространённых символов. Символ бесконечности, вечности, совершенства. Этот символ использует, например, “Приватбанк”.

Квадрат — является символом комбинации и упорядочивания четырех различных элементов, например четыре основных стихии или четырех времен года. Символ числа 4, равенства, простоты, прямого, истины, справедливости, мудрости, чести. Встречается в логотипе “Приватбанка”, бака “Пивденний”.

Равносторонний треугольник — мужской и солнечный знак, представляющий божество, огонь, жизнь, сердце, гору и восхождение, благополучие, гармонию и королевскую власть. Перевернутый треугольник — женский и лунный символ, воду, плодovitость, дождь, божественную милость.

Эллипс символизирует Космическое Яйцо. Две его стороны олицетворяют снижение и восхождение, инволюцию и эволюцию. Наклоненный эллипс — это динамика и напор (используется в символике Укрсиббанка — летящие по эллиптической линии звезды).

Прямоугольник из всех геометрических форм наиболее рациональная, наиболее надежная и правильная фигура.

Пентагон — правильный пятиугольник в виде звезды — символ вечности, совершенства, вселенной (“Укрсиббанк”).

Любое изображение вызывает у человека ассоциации. Но проблема в том, что одни предметы, сюжеты или графические элементы вызывают у всех людей одинаковые ассоциации, а другие — совершенно различные.

Восприятие формы, цвета, их эмоциональное воздействие во многом субъективно. Так у разных людей одна и та же форма, может вызывать, совсем противоположные ассоциации [5].

При проектировании логотипа важно правильно выбрать шрифт. Психологи утверждают, что с помощью шрифта возможно передать настроение. Шрифт должен привлечь внимание читателя и помочь ему сосредоточиться на чтении текста, выделить наиболее важные аргументы.

Человеческий глаз воспринимает не отдельные буквы, а группы букв или слов. Поэтому, помимо рисунка шрифта, не менее важно правильно выбрать его размер, расстояние между буквами, строчками, длину строк и расположение текста на странице или листе печатной продукции.

По мнению многих экспертов, строгие прямолинейные и шрифты, обладающие “машинными”, “техническими” качествами, при-

влекательнее для мужчин, а у женщин фаворитами являются более округлые и пышные шрифты с выраженными “хвостиками”.

Прямолинейные и угловатые шрифты ассоциируются с непреклонностью, жесткостью; они характеризуются холодностью, безликостью и механистичностью. В терминах психоанализа их определяют такие выражения, как “эмоционально зажатый”. Шрифты рукописного стиля — это попытка передать дружелюбие и близкие отношения. В свое время эти шрифты использовались банками, желающими избежать ощущения “казенности” путем имитации в письмах “персональной подписи” [5].

При проектировании логотипа возможно использование и авторское изменение уже существующих шрифтов или же применение оригинальных, спроектированных специально для выполнения этого задания шрифтов. При этом шрифт может быть изменён настолько, что само написание названия банка может стать знаком. Одним из методов проектирования по этой схеме может быть изменение одной или нескольких литер слова путём деформации, придания литере (нескольким, части литеры) формы абстрактного знака, или стилизованного изображения какого-либо предмета, животного, растения и т. д. Очень популярна стилизация первой литеры слова, или первых 2-3 литер, если название сложное и состоит из нескольких слов. (“Укрсоцбанк”, “Финбанк”). Очень удачно, по нашему мнению, спроектирован логотип “Ощадбанка”: буква “О” дважды в виде процента, который одновременно символизирует дерево.

О символизме цвета, его эмоциональном влиянии на человека написано немало статей и научных трудов. Одним из самых известных исследователей эмоционального воздействия цвета на человека был Макс Люшер. Он исследовал закономерности этого влияния, зависимость влияния цвета от эмоционального состояния человека, открыл зависимость отношения к цвету от условий развития личности и многое другие закономерности связанные с цветом и его влияние на человека.

Считается, что у всех цветов есть дополнительные свойства, присущие им от природы либо приписываемые образом, в котором они используются.

Красный — теплый и раздражающий, стимулирует мозг, символ опасности и запрета, показывает деятельный настрой. Этот

цвет используют многие банки — “Правексбанк”, “Unicreditbank”, “Финбанк”, “Альфа-банк” и др.

Оранжевый — жизнерадостный, импульсивный, учащает пульс, создает чувство благополучия, свидетельствует о реализме.

Желтый — настраивает на коммуникабельность. Это цвет открытости и общительности, стимулирует мозг, привлекает внимание и сохраняется в памяти дольше, чем другие цвета. Наиболее видимый и яркий цвет спектра. Желтый цвет обрабатывается человеческим глазом в первую очередь. (Используется в логотипе “Ощадбанк” в сочетании с зеленым).

Зеленый — все смягчает, снимает остроту переживаний. Этот цвет оказывает целительное, расслабляющее действие, успокаивает, уравнивает, олицетворяет свежесть и естественность. Сам по себе вызывает ощущение “обделенности” и создает вялую атмосферу. В силу своих оптических характеристик — зеленый наименее утомляющий глаза цвет (“Укрсиббанк”, “Пивденный”, “Над-ра-банк”, “Приватбанк”, “Индекс-банк”, “Ощадбанк”).

Синий — помогает сконцентрироваться на самом необходимом: не расплыться по мелочам, не разбрасываться. Синяя деталь в логотипе сразу привлечет к себе внимание и, в отличие от красной, никогда не вызовет отрицательных эмоций. Свежесть этого цвета в сочетании с его успокоительным влиянием помещает его в ряд желательных цветов. Синий цвет используется в логотипах банков “Имекс”, “Брокбизнесбанк”, “Райффайзенбанк Аваль”, “Estebank”.

Черный — цвет самопогружения, символизирует изящество. (В сочетании с оранжевым используется в логотипе “Svedbank”).

Белый — цвет полной открытости, готовности воспринимать мир во всем его многообразии, символизирует чистоту. (Используется в сочетании с другими цветами во многих банках).

Коричневый — вызывает ощущение стабильности и реалистическое настроение (“Порто-Франко”).

Макс Люшер установил, что определенный цвет вызывает у человека вполне определенные эмоции. Например, желто-красные тона создают чувство взволнованности, возбуждения. Синие, серые цветовые тона, напротив, действуют успокаивающе. Отношение к цвету всегда было и остается эмоциональным. Кроме того, Люшером был сделан еще один важный для рекламной индустрии вывод — цвет не только вызывает соответствующую реак-

цию человека в зависимости от его эмоционального состояния, но и определенным образом формирует его эмоции [5].

В логотипах желательно избегать многоцветия. Тому есть множество причин. Во-первых, чем больше цветов, тем сложнее добиться равновесия и гармонии. Во-вторых, слишком пестрый логотип хуже запоминается и может выглядеть раздражающе. В-третьих, затраты на рекламно-сувенирную продукцию в случае многоцветного логотипа могут возрасти в несколько раз. Цвета лучше всего выбрать уникальные — по цветовой шкале pantone. Тут есть сразу несколько преимуществ — уникальность, запоминаемость, гарантия получения качественной сувенирной и полиграфической продукции с использованием “фирменных цветов”. Количество цветов в хорошем логотипе обычно не превышает двух. Белый и черный цвета обладают лучшей сочетаемостью, чем остальные, поэтому допустимо использование такого цветового решения как 2 цвета + белый или 2 цвета + черный. Выбор конкретных цветов в большинстве случаев отнюдь не является случайным и определяется направлением деятельности банка. Например, Индекс-банк использует зеленый цвет, поскольку связывает свою деятельность с сельским хозяйством, а Морской транспортный банк — голубой.

Логотип является важнейшим элементом фирменного стиля и играет огромную роль в узнаваемости банка. Удачный логотип способен значительно повысить эффективность рекламы, поднять имидж банка и повлиять на его восприятие на рынке. Плохой логотип или его отсутствие в лучшем случае лишит банк одного из важнейших конкурентных преимуществ — узнаваемости, а в худшем случае вообще способен оттолкнуть от банка ее потенциальных клиентов. Необходимо сказать, что логотип занимает центральное место в фирменном стиле. Даже если банк обладает большой индивидуальностью, а логотип просто не соответствует ей, люди могут неверно воспринять образ и не пойти на сотрудничество. Логотип банка в сочетании с его названием — самое важное вложение бизнеса, потому что ясный и узнаваемый образ бренда способствует обращению внимания клиентов.

При создании логотипа необходимо:

- правильно выбрать стиль. Очень часто возникает стремление создать логотип, который выглядит сверхсовременно, но он быстро устаревает. Это ведет к тому, что придется постоянно модернизировать существующий дизайн;
- четко определить, какой образ нужно донести до потребителей;
- добиться хорошей читаемости. Если клиенты не понимают дизайн логотипа, он неэффективен;
- при выборе цвета учитывать психологию клиента, а также этнические особенности его восприятия (символика цвета в различных национальных культурах);
- добиться оригинальности, уникальности и запоминаемости графического знака. Важно не “перегрузить” логотип;
- протестировать дизайн логотипа.

Литература

1. Закон Украины “О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров” принят 23 сентября 1992.
2. Гостев А. А. Психология вторичного образа (субъект, феноменология, функции): Докт. дисс. — СПб.: СПбГУ, 2002.
3. Ительсон Л. Б. Лекции по общей психологии: Уч. пособ. — Минск: Харвест, 2002.
4. Соколов В. Н., Тимошевский А. В. Символы в политике // Науковий вісник ОДЕУ — Одеса. — 2003. — Вип. № 1(6).
5. <http://www.prostobankir.com.ua>.
6. <http://www.wiki pedia.ord.ru>.

Резюме

В статті розглядається вплив символу на психіку людини, принципи проектування логотипу та його роль в рекламній діяльності банку.

Рецензент канд. економ. наук, професор Л. В. Кузнецова

**ВПЛИВ ТЕХНОЛОГІЇ ВИРОБНИЦТВА, РЕЦЕПТУРИ,
ФІЗИКО-ХІМІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ ТА ЯКОСТІ ВИХІДНОЇ
СИРОВИНИ НА ЯКІСТЬ ГОТОВИХ ВИРОБІВ —
СХІДНИХ ЛАСОЩІВ**

За останні декілька років ринок кондитерських виробів остаточно повернувся під контроль вітчизняних виробників, залишивши імпортерам окремі ніші і примусивши ряд найбільших західних компаній інвестувати в місцеве виробництво.

Ринок кондитерських виробів виріс практично до межі і перейшов у фазу якісного зростання. Вже зараз спостерігається інтенсивне витіснення дешевої продукції більш дорогою, і цей переділ ринку найбільш вражає дрібних виробників. Виробництво виробів з шоколаду продовжує рости, за різними оцінками, на 5-10 % в рік, зміщуючись у бік якіснішого продукту, тоді як карамелева продукція поступово втрачає свого споживача.

Високий рівень конкуренції серед вітчизняних кондитерських компаній є гарантією підвищення якості продукції [1, с. 14].

Мета роботи — дослідити вплив технології виробництва, рецептури, фізико-хімічних показників та якості вихідної сировини на якість готових виробів — східних ласощів. В результаті проведеної роботи встановлено, що на процес розкладання цукрів і, відповідно, на якість отримуваної карамелевої маси, великий вплив має температура при уварюванні та тривалість самого процесу уварювання.

Велике значення в карамелевому виробництві має в'язкість рідкої і пластичність дещо охолодженої карамелевої маси. Висока в'язкість сприяє підтримці карамелевої маси в аморфному стані, оскільки чим вище в'язкість, тим менше вона схильна до кристалізації — зацукровування. В'язкість і пластичність карамельної маси залежать від температури, масової частки сухих речовин (вологості) і рецептури — співвідношення патоки і цукру. В'язкість карамельної маси, приготованої з патокою, на багато вища тієї, що готується на інвертному сиропі. Чим вище масова частка сухих речовин в карамелевій масі, тим вище її в'язкість. У зв'язку з цим рекомендується для отримання карамельної маси з оптимальними технологічними властивостями

уварювати її до різної вологості залежно від кількості введеної за рецептурою патоки. Для виготовлення льодяникової карамелі типу “Монпансьє” карамельну масу уварюють до мінімальної вологості 1,0-1,5 %. Для льодяникової карамелі, що виробляється на карамелеформуючих загортаючих агрегатах (КФЗ), карамелеву масу уварюють до вологості 3,5-4,0 %. Карамелеву масу, призначену для отримання карамелі з начинкою, перешарованою карамельною масою, рекомендується уварювати залежно від вигляду начинки до вологості 2,0-3,5 %, карамельну масу, призначену для виготовлення козинаку соняшникового рекомендується уварювати до вологості 5,7 % [2, с. 3-5].

Густина карамельної маси також є найважливішим технологічним чинником і має однакове значення для мас різного складу, але що володіють оптимальними технологічними якостями. Так, відносна густина карамельної маси з оптимальними технологічними властивостями, що виготовлена за різною рецептурою і має відповідно різну вологість, рівна 1,54

$$(\rho_{20}^{20}=1,54) \quad [3 \text{ с. } 190].$$

Відносну густину карамелевої маси будь-якого складу ми обчислили за формулою:

$$\rho_{20}^{20} = (8,5x + 0,258y + 702) \cdot 10^{-3},$$

де ρ_{20}^{20} — відносна густина карамелевої маси;

x — масова частка сухих речовин карамелевої маси, %;

y — відношення маси сухих речовин патоки до маси цукру в рецептурі карамелевої маси, %.

Було досліджено залежність карамельної маси, виготовленої з використанням патоки та виготовленої з використанням інвертного сиропу. За результатами досліджень ми пропонуємо наступний хімічний склад (табл. 1)

При виробництві козинаків використовувати замість патоки інвертний сироп не доцільно, тому що маса виходить занадто темною через інтенсивне розкладання цукрів (глюкози і фруктози). При зберіганні в продукті протікають реакції, які впливають на зовнішній вигляд, стан поверхні, смак, запах і взагалі на його якість.

Досліджено вплив нагріву на якість карамелі. Виявлено, що розкладання цукрів при нагріванні і склад продуктів розкладання

Таблиця 1

Хімічний склад карамелевої маси, %

Карамельна маса	Сахароза	Декстрини	Мальтоза	Глюкоза	Фруктоза	Вода
На патоці за нормальною рецептурою	58	20	7	10	3	2
Без патоки на інвертному сиропі	78-80	-	-	9-10	9-10	2

залежать від концентрації розчину, що нагрівається. При нагріванні розчину з концентрацією цукру 10-30 % утворюються оксиметилфурфурол і продукти глибокого розкладання. При нагріванні концентрованих розчинів цукру (70-80 %) в карамелевому виробництві серед продуктів зміни цукрів переважають ангідриди цукрів і продукти їх конденсації.

Для виготовлення східних ласощів використовується така сировина: борошно пшеничне, яйця і яечні продукти, жири й олії тваринні і рослинні, цукор, патока і мед, молоко цільне і консервоване, фрукти сушені і пюре фруктове, ядра горіхів декількох різновидів, крохмаль, насіння олійних культур, прянощі, харчові кислоти, та ін.

Для визначення якості сировини користувалися державними стандартами ГОСТ 2.106-68, ГОСТ 6900-79, ГОСТ 3901-87, ДСТУ 4136-2002, галузевими стандартами, та іншою нормативно-технічною документацією що передбачають як органолептичну оцінку (зовнішній вигляд, колір, форма, консистенція, структура, смак, запах і інші ознаки), так і фізико-хімічні показники, що характеризують якість кожного виду сировини, а також методи випробування.

При використанні сировини не належної якості, якість східних ласощів також буде гіршою.

Нами було виявлено, що псування насіння та горіхів прискорюють всілякі домішки, так або інакше присутні в них, зокрема смітні, такі, що складаються з мінеральних домішок — комки землі, галька, шлаки і т. п.; органічних домішок — лушпиння, залишки листя, стебел, кошика і т. п.; порожнє насіння без ядра; насіння всіх дикорослих і культурних рослин; насіння сояшнику з явно зіпсованим ядром чорного кольору; олійні домішки — повністю або частково обрушені; роз'їдені шкідниками, биті; пригнічені із залишком ядра менше половини; із зміне-

ним кольором ядра від сіро-жовтого до коричневого кольору в результаті сушки; самозигрівання або поразка хворобами (гнилі, плісняві); щуплі; з явними ознаками проростання; щуплі білястого кольору; пошкоджені рослиноїдними клопами — з темними плямами на ядрі різних розмірів і інтенсивності.

Післяжнивне дозрівання є обов'язковим процесом для насіння та горіхів, що направляються на зберігання або на технологічну переробку. Після завершення післяжнивного дозрівання їх технологічні властивості поліпшуються, а ферментна система, стабілізуючись, приходить в стан мінімальної активності. Тому післяжнивне дозрівання має велике практичне значення.

Свіжоприбране насіння та горіхи, не очищені від домішок і не висушені, мають тенденцію до самозигрівання. У свіжоприбраному насінні та горіхах внутрішні структури насичені вологою, унаслідок чого обмін речовин йде дуже інтенсивно, і як тільки з'являється можливість концентрації тепла, в масі насіння відразу ж починає підвищуватися температура і відбувається самозигрівання. Горіхи та насіння набувають тухлого присмаку та запаху, на горіхах може з'явитися запліснявіла поверхнева плівка, в наслідок цього насіння стає не придатним для вживання, а продукти їх переробки, або виготовлені з них будуть також наділені сторонніми присмаками та запахами.

Використовуване борошно повинно бути білого чи білого з жовтуватим відтінком кольору, із властивим нормальному борошну запахом, без запаху цвілі, затхлості й інших сторонніх запахів, із властивим нормальному борошну смаком, без гіркуватого чи кислуватого присмаку й інших сторонніх присмаків при розжовуванні не повинне відчуватися хрускоту на зубах. Вологість борошна не повинна перевищувати 15 %.

На основі проведених досліджень можна зробити висновок, що для виготовлення якісної продукції потрібно враховувати ряд чинників, таких як: технологічні процеси виготовлення, якість вихідної сировини, та передбачити всі можливі “не заплановані” дії.

Література

1. Гагарина А. Любимцы в шоколадной глазури // Продукты & ингредиенты. — 2009. — № 1.
2. ДСТУ 4136-2002 “Солодощі східні типу карамелі. Загальні технічні умови”.

3. Скобельская З. Г., Горячова Г. И. Технология производства сахарных кондитерских изделий: Учебн. — М.: ПрофОбрИздат, 2002.

Резюме

В ходе работы было исследовано и проанализировано влияние технологии производства, физико-химических показателей и качества исходного сырья на качество готовых изделий — восточных сладостей. По результатам исследования разработаны рекомендации относительно повышения качества восточных сладостей, а следовательно и повышения их конкурентноспособности на кондитерском рынке Украины.

Рецензент канд. техн. наук, доцент М. М. Мадани

УДК 336.717.06

А. О. Шуліко

БІРЖОВИЙ РИНОК: ДЕРИВАТИВИ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Актуальність даної теми зумовлена тим, що економіка України на сьогоднішній час потребує залучення більшої кількості суб'єктів господарювання до обігу деривативів на біржових ринках, а вивчення теоретичних основ застосування деривативів дозволить суб'єктам господарювання порозуміти та отримати вигоди від застосування деривативів, що матиме позитивний вплив на економіку в цілому. Основним результатом дослідження є узагальнення визначень та класифікацій деривативів, а також вивчення особливостей механізмів функціонування деривативів [8].

Ринкова економіка України поступово розвивається та все більше наближається до стану ринкових економік провідних країн світу. Поступового розвитку набувають біржові ринки. Розвиток біржових ринків на Україні є надзвичайно позитивним і важливим фактором розвитку країни в цілому, оскільки сприяє вільному та швидкому розподілу факторів та результатів виробництва, а також встановленню на них вільних конкурентних цін.

Ринкові відносини в Україні також реформуються, механізми функціонування ринків поступово вдосконалюються, все більше застосовується світовий досвід побудови ринкових відносин. За таких умов подальшого розвитку набуває ринок біржової

торгівлі. Саме з розвитком біржової торгівлі набула поширення торгівля деривативами.

Процеси розвитку та створення біржових ринків та біржі як окремої економічної категорії розглядалися різними вченими, такими як Ніколенко Ю. В., Крамаренко В. І., Кушнір Т. Б., Дудяк Р. П., Бугіль С. Я., Обрисько Б. А., та інші. Основою розвитку біржового ринку був розвиток бірж як по всьому світу, так і в Україні. Біржовий ринок є одним із видів організованого ринку, тобто такого, який функціонує за певними правилами, регламентованими певними нормативно-правовими актами.

Метою написання даної статті є розгляд біржових ринків, а саме механізмів функціонування деривативів, їх класифікації, а також розгляд відмінності механізмів їх функціонування, виявлення основних переваг та недоліків їх застосування.

Біржовий ринок, на якому здійснюються операції з деривативами, функціонує тільки за наявності такої організаційно-правової структури як біржа. Тому, перш за все необхідно визначити поняття “біржа”.

Так, Ніколенко Ю. В. стверджує, що біржа як економічна категорія відображає сукупність економічних відносин постійно функціонуючого ринку, на якому концентрується інформація про той чи інший товар (попит і пропонування, якісні характеристики тощо), відбувається його купівля-продаж за зразками, формуються ціни, а також здійснюється торгівля цінними паперами та іноземною валютою [5]. Крамаренко В. І. дає біржі наступну дефініцію: біржа — це оптовий ринок, юридичне оформлений у виді організації торговців [1].

Визначення біржі як економічної категорії з точки зору Кушніра Б. І. має наступний вигляд: біржа — це така форма організації ринку, за якою здійснюється вільна торгівля цінними паперами (фондова біржа), товарами (товарна біржа), наймання робітників (біржа праці) і формуються ринкові (біржові) ціни (курси) на продукцію на основі фактичного співвідношення попиту й пропозиції [4]. Як бачимо, визначення біржі як економічної категорії у різних дослідників тлумачаться по-різному, але спільним для них є одне — біржа являє собою організований ринок торгівлі.

Аналізуючи біржовий ринок можна виділити наступні його складові (рис. 1):

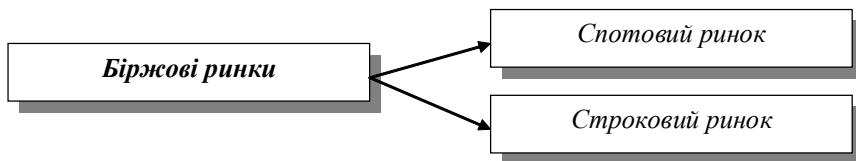

Рис. 1. Складові біржового ринку

Аналізуючи сутність та особливості деривативів, доходимо висновку, що з погляду структури біржового ринку, яка представлена тільки двома сегментами — спотовим ринком, на якому період між датою укладення угоди та датою її виконання не перевищує двох робочих днів, та строковим ринком, де тривалість періоду виконання становить понад два робочі дні, деривативи належать до строкового біржового ринку.

Ринок деривативів — це особливий сегмент фінансового ринку, на якому укладаються строкові угоди, умови виконання яких поділені у часі. Відносини, що виникають внаслідок укладання таких угод, утворюють особливу групу фінансових інструментів — похідні (або деривативи). Вони можуть бути в обігу на ринку, маючи певну ціну, та гарантуючи права й обов’язки їх покупців та продавців.

Перш за все необхідно визначитись з поняттям “дериватив”. Існують дещо різні підходи у трактуванні даного поняття. Так, у Законі України “Про оподаткування прибутку підприємств” наводиться наступне визначення: дериватив — стандартний документ, що засвідчує право та/або зобов’язання придбати або продати цінні папери, матеріальні або нематеріальні активи, а також кошти на визначених ним умовах у майбутньому [3].

Дещо відрізняється дане визначення від визначення, яке подається у Правилах випуску та обігу фондових деривативів: дериватив — стандартний документ, що засвідчує право та/або зобов’язання придбати чи продати цінні папери, кошти (валютні цінності), матеріальні або нематеріальні активи (товари) на визначених ним умовах у майбутньому

У положенні “Про вимоги до стандартної (типової) форми деривативів” дається дещо вужче визначення: дериватив — стандартний документ, що засвідчує право та/або зобов’язання придбати або продати базовий актив на визначених ним умовах у майбутньому. Тобто, в даному нормативно-правовому акті цінні

папери, матеріальні або нематеріальні активи, а також кошти об'єднанні в поняття базового активу. Поняття базового активу потребує окремого дослідження [6].

Тому, перш за все необхідно уточнити визначення деривативів. Дериватив — стандартний документ, який засвідчує зобов'язання та/або право продати (з боку продавця) та придбати (з боку покупця) товари, цінні папери, грошові кошти, валютні курси, відсоткові ставки та інші матеріальні або нематеріальні активи на визначених умовах у майбутньому.

Таке визначення, на думку автора, більш чітко відображає економічну сутність деривативів. У Положеннях (стандартах) бухгалтерського обліку не відокремлено поняття “дериватив” [7]. У відповідності до п. 5 Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 13 “Фінансові інструменти” існує наступна диференціація фінансових інструментів (рис. 2):

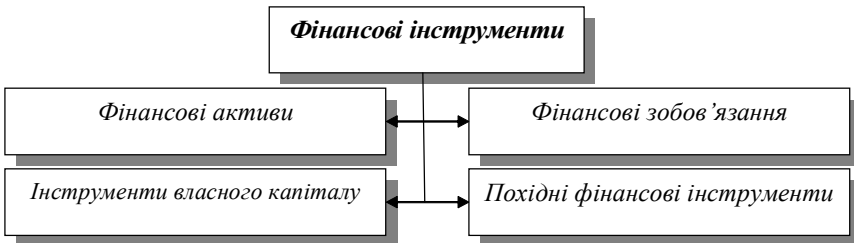

Рис. 2. Диференціація фінансових інструментів

Як бачимо, у П (С) БО 13 “Фінансові інструменти” існує окреме поняття “Похідні фінансові інструменти”, що по суті відповідає поняттю “деривативи” (від англ. derivative — похідний), оскільки їх вартість є похідною від вартості базових активів, покладених в основу угоди.

Згідно П (С) БО 13 Похідний фінансовий інструмент — фінансовий інструмент: розрахунки за яким провадитимуться у майбутньому; вартість якого змінюється внаслідок змін відсоткової ставки, курсу цінних паперів, валютного курсу, індексу цін, кредитного рейтингу (індексу) або інших змінних, що є базисними; який не потребує початкових інвестицій. Дане визначення значно відрізняється від визначень, які наводяться в інших нормативно-правових актах, проте не відрізняється по своїй суті.

В основі будь-якого деривативу лежать цінні папери, матеріальні або нематеріальні активи, або кошти. Від їх вартості залежить вартість деривативів. Розглянемо дефініції “базового активу”. У положенні “Про вимоги до стандартної (типової) форми деривативів” зазначено: базовий актив — товари, цінні папери, кошти та їх характеристики, що є предметом виконання зобов’язань за деривативом. Це загальне визначення, яке визначає поняття базового активу як такого [6].

Проте, є і дещо спеціалізоване визначення базового активу яке призначене для операцій на аграрному ринку. У Законі України “Про державну підтримку сільського господарства України” дається визначення: базовий актив — вартісний вираз права на придбання або продаж окремого об’єкта державного цінового регулювання на строкових умовах [2]. У науковій літературі існують ще такі визначення базового активу: Базовий актив — біржовий товар, що поставляється за договором або вартість якого є базою для розрахунку при виконанні термінового договору. Базовий актив — це акції й інші цінні папери, товари, фондові індекси або ф’ючерси, що лежать в основі термінових договорів.

Отже, базовий актив — це біржовий товар, який лежить в основі строкового біржового контакту та який визначає вартість такого контракту, тобто деривативу. У відповідності до Законі України “Про оподаткування прибутку підприємств” в Україні затверджена наступна класифікація деривативів відповідно до виду цінностей, які лежать в основі деривативів (рис. 3) [3]:

- фондовий дериватив — стандартний документ, який засвідчує право продати та (або) купити цінний папір на обумовлених умовах у майбутньому. Правила випуску та обігу фондових

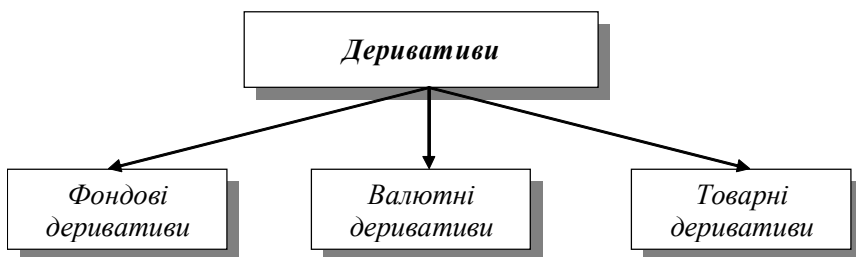

Рис. 3. Види деривативів в залежності від базового активу

деривативів встановлюються державним органом, на який покладаються функції регулювання ринку цінних паперів;

- валютний дериватив — стандартний документ, який засвідчує право продати та (або) купити валютну цінність на обумовлених умовах у майбутньому. Правила випуску та обігу валютних деривативів устанавлюються Національним банком України;
- товарний дериватив — стандартний документ, який засвідчує право продати та (або) купити біржовий товар (крім цінних паперів) на обумовлених стандартних умовах у майбутньому. Правила випуску та обігу товарних деривативів устанавлюються органом, на який покладаються функції регулювання товарного біржового ринку.

Зазначені види деривативів укладаються на відповідних біржах: фондовій, валютній та товарній. Розглянемо особливості кожної з цих бірж.

Фондова біржа — це організаційна форма ринку, на якому здійснюється торгівля цінними паперами — акціями, облігаціями, зобов'язаннями державної скарбниці, сертифікатами, документами, пов'язаними з рухом кредитних ресурсів і валютних цінностей.

Валютна біржа — це організаційно оформлений і регуляр-но функціонуючий ринок, на якому здійснюється торгівля великими партіями валют. Покупцями і продавцями тут виступають переважно банки, що укладають угоди за свій рахунок або за дорученням своїх клієнтів. На сьогодні в розвинених країнах переважає пряма міжбанківська торгівля валютою. Найвідоміші валютні біржі розташовані в Німеччині, Франції, Японії, країнах Бенілюксу, окремих скандинавських державах. Одна з великих валютних бірж України — Міжбанківська валютна біржа. З усіх видів бірж валютні біржі найбільш регульовані державою.

Товарна біржа — це асоціація юридичних і фізичних осіб, що здійснює оптові торговельні операції за стандартами, зразками у спеціальному місці, де ціни на товари складаються в умовах вільної конкуренції.

Отже, в залежності від виду біржі, на якій укладається дериватив та від базового активу деривативи бувають фондовими, валютними та товарними.

У науковій літературі зустрічається дещо узагальнена класифікація деривативів в залежності від базового активу, який

лежить в його основі. Так, Примостка Л. О. у своїй монографії зазначає, що базовим інструментом у деривативах можуть бути як окремі види первинних фінансових інструментів (грошові кошти в національній та іноземній валютах, цінні папери, фінансові показники у вигляді індексів, курсів, відсоткових ставок), так і самі деривативи. У зв'язку з тим, що із загального погляду базовим активом деривативу можуть бути не тільки фінансові інструменти, але й біржові товари, відповідно до цього виокремлює фінансові і товарні деривативи. Вводиться нове поняття “фінансові деривативи”. Проте не подається їх визначення [8].

З огляду на зазначене можна дати наступну дефініцію фінансовим деривативам: фінансовий дериватив — стандартний документ, який засвідчує право продати та (або) купити фінансовий інструмент на обумовлених умовах у майбутньому

У зв'язку із цим, таку класифікацію можна назвати “в залежності від суті базового активу”. Така класифікація деривативів приймає наступний вигляд (рис. 4):

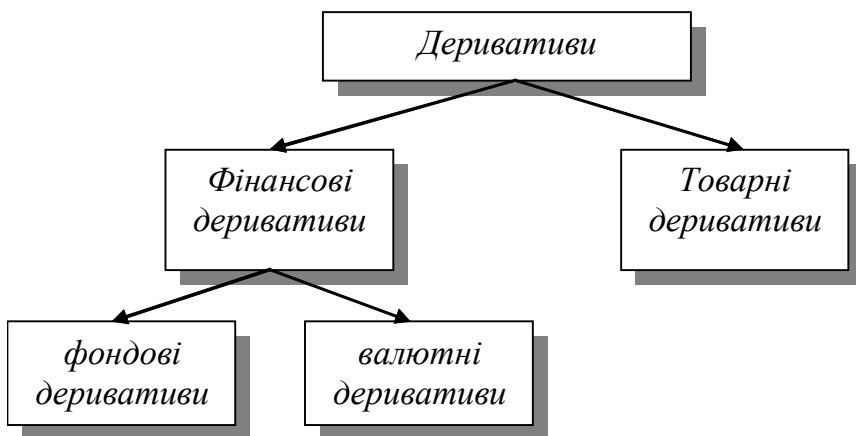

Рис 4. Класифікація деривативів в залежності від суті базового активу

Проте, це не єдина класифікація деривативів. Деривативи ще класифікують в залежності від типу угоди. У відповідності до Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” та Положенні “Про вимоги до стандартної (типової) форми деривативів” деривативи класифікуються наступним чином (рис. 5):

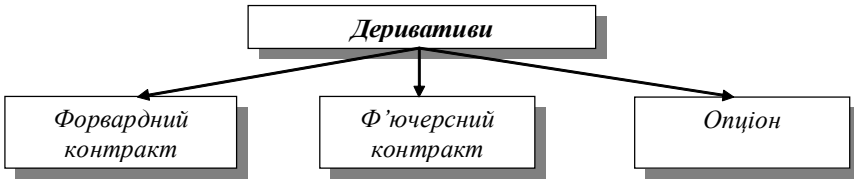

Рис. 5. Класифікація деривативів в залежності від типу контракту

Форвардний контракт — стандартний документ, який засвідчує зобов'язання особи придбати (продати) цінні папери, товари або кошти у визначений час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін такого продажу під час укладення такого форвардного контракту.

Ф'ючерсний контракт — стандартний документ, який засвідчує зобов'язання придбати (продати) цінні папери, товари або кошти у визначений час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін на момент виконання зобов'язань сторонами контракту.

Опціон — стандартний документ, який засвідчує право придбати (продати) цінні папери (товари, кошти) на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією ціни на час укладення такого опціону або на час такого придбання за рішенням сторін контракту. Такі визначення даних типів контрактів наводяться у Законі України “Про оподаткування прибутку підприємств”. У Положенні “Про вимоги до стандартної (типової) форми деривативів” визначення дещо відрізняються:

Форвардний контракт — двостороння угода за стандартною (типовою) формою, яка засвідчує зобов'язання особи придбати (продати) базовий актив у визначений час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін такого продажу під час укладення форвардного контракту.

Ф'ючерсний контракт — стандартний документ, який засвідчує зобов'язання придбати (продати) базовий актив у визначений час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін на момент укладення зобов'язань сторонами контракту.

Опціон — стандартний документ, що засвідчує право придбати (продати) базовий актив на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією ціни на час укладення такого контракту або

на час такого придбання за рішенням сторін контракту. Тому, на думку автора, необхідно було б гармонізувати поняття “форвардний контракт”, “ф’ючерсний контракт” та “опціон” і охарактеризувати їх як “форвард”, “ф’ючерс” та “опціон”

Форвард — стандартизований контакт, який засвідчує зобов’язання продати (з боку продавця) та придбати (з боку покупця) товари, цінні папери, грошові кошти, валютні курси, відсоткові ставки та інші матеріальні або нематеріальні активи на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін такого продажу під час укладення такого форвардного контракту.

Ф’ючерс — стандартизований контакт, який засвідчує зобов’язання продати (з боку продавця) та придбати (з боку покупця) товари, цінні папери, грошові кошти, валютні курси, відсоткові ставки та інші матеріальні або нематеріальні активи на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін на момент виконання зобов’язань сторонами контракту.

Опціон — стандартизований контакт, який засвідчує зобов’язання продати (з боку продавця) та придбати (з боку покупця) товари, цінні папери, грошові кошти, валютні курси, відсоткові ставки та інші матеріальні або нематеріальні активи на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією ціни на час укладення такого опціону або на час такого придбання за рішенням сторін контракту. Проте, для того, щоб краще зрозуміти сутність деривативів, необхідно здійснити їх порівняльну характеристику, вивчити їх особливості та зупинитись на їх перевагах та недоліках.

Розглядаючи класифікацію у відповідності до Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”, а саме їх поділ на товарні, фондові та валютні, слід зазначити, що основною відмінністю, яка лежить в їх основі являється базовий актив, тобто той актив, на який укладається дериватив та який впливає на вартість деривативів. Основний перелік цінностей, який являється базовим активом для деривативів наведений у табл. 1.

Як було наведено вище, існує три види деривативів в залежності від типу контракту: форвардний контракт, ф’ючерсний контракт та опціон. Розглянемо особливості функціонування кожного з них.

Форвардний контракт фактично, він являє собою взаємопередачу прав і обов’язків базового активу з відстроченим термі-

Таблиця 1

Базові активи за дериватами

Вид деривативу	Найпоширеніші базові активи
Товарний дериватив	Зернові, нафта і нафтопродукти, дорогоцінні і кольорові метали, бавовна, цукор, кава, какао, боби, жива худоба.
Фондовий дериватив	Акції підприємств, які приватизуються, облігації
Валютний дериватив	Курси іноземних валют, крос-курси іноземних валют

ном поставки. Угода з відстроченою поставкою оформляється як договір поставки. Продавець бере зобов'язання здійснити поставку закупленого базового активу у строк, обумовлений угодою, а покупець бере зобов'язання прийняти базовий актив та здійснити оплату за цінами контракту у випадку, якщо відсутній повний розрахунок чи передплата при укладенні угоди.

Особливість угоди з відстроченою поставкою полягає в різниці у часі укладення угоди та поставкою базового активу покупцеві. Тривалість періоду між моментом укладення угоди та поставкою базового активу встановлюється кожною біржею залежно від його асортименту. За цей період часу контракт може продаватись кілька разів, аж поки не буде вичерпано його термін дії.

Об'єктом торгівлі при форвардних угодах, здебільшого, є товар, який буде вироблено (вирощено) на момент його поставки.

Розглянемо принципи та механізми функціонування ф'ючерсних контрактів. За своїм змістом ф'ючерсні контракти передбачають продаж товарів, цінних паперів чи валюти в майбутньому, у певно віддаленому періоді часу, за котирувальною ціною періоду поставки. Ф'ючерсні контракти укладаються лише на біржовому ринку, торгівля ними на позабіржовому ринку не здійснюється. Ф'ючерсні угоди, як правило укладаються не з метою реальної поставки товару, а з метою страхування від несприятливих коливань цін чи курсів, тобто хеджування, або можливості одержання додаткового прибутку від торгівлі даними контрактами, тобто спекуляції, а також можливості прогнозування цін на товари та акції чи курси валют.

Хеджування виконує функцію біржового страхування від цінових втрат на ринку реального товару й забезпечує компенсацію деяких витрат і має на меті компенсувати за рахунок прибутку збитки, отримані від на реальному ринку. На біржі хеджування здійснюють, як правило, підприємства, організації, приватні особи, що водночас є учасниками реального ринку.

Спекулятивні операції здійснюються з метою одержання прибутку від купівлі-продажу ф'ючерних контрактів, який може утворитися внаслідок різниці між ціною біржового контракту в день (момент) його укладання і ціною в день виконання за сприятливої для однієї зі сторін (продавця чи покупця) зміни ціни. Але основна різниця між спекуляцією та хеджуванням полягає в тому, що спекулятивні операції здійснюються посередниками (брокерами і дилерами, зазвичай приватними особами), а хеджування — власниками (продавцями і покупцями), які діють на реальному ринку.

Поставка по ф'ючерним контрактам можлива, але виконується не часто. На практиці реальною поставкою базових активів закінчується менше 2 % загальної сукупності укладених ф'ючерних угод. Первинна купівля або первинний продаж ф'ючерного контракту називається відкриттям позиції. При цьому купівля контракту називається відкриттям довгої позиції, а продаж контракту — відкриттям короткої позиції.

Під час реєстрації ф'ючерного контракту кожна із сторін контракту вносить на спеціальний рахунок Розрахункової палати заставну суму, яка встановлюється самою Розрахунковою палатою в залежності від базового активу ф'ючерного контракту, який реєструється. Така заставна сума називається маржею. На практиці існують два типи маржі: початкова та варіаційна.

Початкова маржа (депозит) — це грошова сума, гарантійний початковий завдаток, зумовлений частиною загальної вартості ф'ючерного контракту, або повна сума, яку перераховує учасник торгів на ф'ючерному ринку зі свого рахунку на рахунок Розрахункової палати за кожну відкриту позицію. У свою чергу, брокерські контори стягують зі своїх клієнтів означену маржу в порядку, передбаченому їхніми договорами з клієнтами на обслуговування.

Варіаційна маржа (підтримуюча) — це грошова сума, яку перераховує учасник торгів на ф'ючерному ринку (член Розрахункової палати) зі свого рахунку на рахунок Розрахункової палати (або в рахунок суми початкової маржі) за наявності відкритої позиції у випадку, якщо ціна на ф'ючерний контракт змінюється в несприятливому для нього напрямку.

Оскільки учасники ф'ючерних угод не мають на увазі поставку або одержання реального товару, то, уклавши таку угоду, вони передають її для виконання Розрахунковій палаті біржі.

Біржовий контракт за ф'ючерсною угодою не може бути просто анульований по закінченні його терміну, а потребує спеціальної процедури — “ліквідації контракту”.

Кожний покупець або продавець ф'ючерсного контракту може в будь-який момент до закінчення строку чинності даного ф'ючерсного контракту ліквідувати свої зобов'язання за ним шляхом укладання угоди, протилежної раніше зробленої, або офсетної, угоди. Ліквідація ф'ючерсного контракту передбачає виплату Розрахунковій палаті або одержання від неї різниці між ціною контракту в день його укладання та існуючою ціною.

Механізм функціонування опціону полягає в тому, що за відносно невелику суму (премію), яка є ціною опціону, продавець бере на себе зобов'язання продати або купити, а покупець, виплативши її, одержує право купити або продати товар на взаємовигідних умовах протягом визначеного ними строку.

Отже, опціон забезпечує тому, хто його придбав, право вибору, але не зобов'язання.

У діловій практиці опціони можуть укладатися на будь-які ринкові активи і ф'ючерсні контракти. Умови укладання опціонів на біржі є стандартизованими по всіх параметрах, крім ціни опціону. Біржові опціони вільно продаються і купуються на біржах, ґрунтуючись на тих же правилах і механізмах, які існують для ф'ючерсних контрактів.

Ціна опціону — це сума, що сплачується покупцем опціону його продавцеві. При цьому покупець опціону не має ніяких інших зобов'язань, крім заплаченої суми, що складає його максимальний ризик.

Одна з головних відмінних особливостей опційних угод полягає в тому, що покупець, заплативши його вартість (премію) продавцю, набуває права на вибір — купити товар за домовленістю в контрактній ціні або відмовитися від його купівлі (наприклад, у випадку, коли він має можливість купити аналогічний товар дешевше). З цієї причини розглянутий вид угод одержав назву “опційні угоди” (вибір, право вибору). Право на вибір, назване ще правом відходу (авансом), має сторона — платіжник премії (опціону).

Як бачимо, існує значна кількість відмінностей між даними видами контрактів. Значні відмінності існують також і в механізмі їх функціонування. Механізм функціонування форвард-

ного контракту значно простіший від ф'ючерсного, при чому не має значення що є базовим активом контракту. Розглянемо загальну порівняльну характеристику форвардних, ф'ючерсних та опціонних контрактів (табл. 2).

Таблиця 2

Порівняльна характеристика деривативів в залежності від типу контракту

Інструмент	Обсяг угоди	Місце торгівлі	Період від дати укладання до дати виконання	Видатки покупця
Форвард	За рішенням сторін	Біржовий та позабіржовий ринок	За рішенням сторін	Відсутні
Ф'ючерс	Стандартний	Біржовий ринок	Фіксований	Комісійний платіж
Опціон	Залежить від місця торгівлі: фіксований (біржа), або за рішенням сторін (позабіржовий ринок)	Біржовий та позабіржовий ринок	Залежить від місця торгівлі: або фіксований (біржа), або за рішенням сторін (позабіржовий ринок)	Опціонна премія

Як видно із наведеної таблиці, ф'ючерсні контракти можуть обергатись тільки на біржових ринках, на відміну від форвардів та опціонів. Обсяг поставки за контрактом чітко стандартизований у ф'ючерсах та опціонах, які обертаються на біржовому ринку. Те саме стосується і періоду від дати укладання до дати виконання.

Зрозуміло, що кожен з видів деривативів має ряд свої переваг та недоліків, які необхідно враховувати при здійсненні операцій з деривативами. Розглянемо переваги та недоліки кожного з них.

До основних переваг форвардів можна віднести наступні:

- 1) відсутні коливання прибутку в період від дати угоди до дати платежу;
- 2) не вимагає переоцінки, на рахунках бухгалтерського обліку, такі операції відображаються тільки на дату підписання угоди й на дату платежу

Недоліками форвардних контрактів можуть бути наступні моменти:

- 1) відсутність можливості маневрувати (обов'язковість виконання);
- 2) низька ліквідність;

- 3) високий ризик невиконання зобов'язань;
- 4) відсутність можливості вибору партнерів, необхідність прийняти умови продавця.

Щодо ф'ючерських угод, то до основних їх переваг можна віднести наступні:

- 1) доступність ф'ючерської торгівлі;
- 2) гарантія виконання всіх контрактів;
- 3) висока ліквідність;
- 4) низький рівень видатків на операцію

Недоліками ф'ючерської торгівлі є наступні моменти:

- 1) не завжди зручні стандартні умови;
- 2) можлива відсутність ф'ючерських контрактів на необхідний базовий актив;
- 3) заморожування коштів на депозитному рахунку брокера

Перевагами здійснення операцій з опціонами можна назвати такі:

- 1) можливість вибору часу для ухвалення рішення про виконання;
- 2) прибуток покупця опціону не обмежена;
- 3) можливість вибору ринку (біржовий, позабіржовий);
- 4) можливість вибору типу опціону.

Недоліками опціонів є:

- 1) висока вартість;
- 2) необхідність виплачувати наперед всю опціонну премію.

Обіг деривативів є надзвичайно специфічною сферою економіки. Дериватив являє собою стандартний документ, що засвідчує право та (або) зобов'язання придбати або продати цінні папери, матеріальні або нематеріальні активи, а також кошти на визначених ним умовах у майбутньому. Оскільки вартість деривативів є похідною від вартості базових інструментів, покладених в основу угоди, то їх ще називають похідними фінансовими інструментами. Строкові угоди укладаються з метою трансферту (перерозподілу) фінансових ризиків.

Якщо будь-який суб'єкт господарювання має намір здійснювати операції з деривативами, йому необхідно знати та враховувати всі особливості, переваги та недоліки будь-якого виду де-

ривативу. Тільки в такому випадку він зможе отримати найбільшу вигоду від здійснення операцій з деривативами.

Подальше вивчення теоретичних та практичних засад механізмів функціонування деривативів є не тільки бажаним, але й необхідним, оскільки за сучасних умов наближення ринкової економіки України до світових стандартів, операції з деривативами набуватимуть подальшого поширення, що вимагатиме відповідних вмій і навичок у фахівців та спеціалістів

Література

1. Біржова діяльність. Навчальний посібник під ред. д. е. н. В. І. Крамаренко, д. е. н. Б. І. Холод. — К.: ЦУЛ, 2003.
2. Закон України “Про державну підтримку сільського господарства України” від 24 червня 2004 № 1877-IV.
3. Закон України “Про оподаткування прибутку підприємств” від 28 грудня 1994 року № 334/94-ВР.
4. Кушнір Т. Б. Економіка і організація біржової торгівлі: Навч. посіб. — Харків: ХДУХТ, Консум, 2003.
5. Основи економічної теорії: Підр.: у 2 кн./ За ред. Ю. В. Ніколенка. — К.: Либідь, 1998. — 272 с.
6. Положення “Про вимоги до стандартної (типової) форми деривативів”, затвердженої Постановою Кабінету міністрів України від 19 квітня 1999 року, № 632.
7. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 13 “Фінансові інструменти”, затверджений наказом Міністерства фінансів України від 30 листопада 2001 р. № 559.
8. Примостка Л. О. Фінансові деривативи: аналітичні та облікові аспекти / Київський національний економічний ун-т. — К.: КНЕУ, 2001. — 264с

Резюме

Автор рассматривает биржевые рынки, а именно деривативы и их классификации, а также рассматривает отличия механизмов их функционирования, наводит основные преимущества и недостатки их применения.

Рецензент доктор економ. наук, профессор В. Ф. Максимова

УКРАИНА НА МЕЖДУНАРОДНОМ АВИАЦИОННОМ РЫНКЕ

Авиационная отрасль для Украины является одной из самых важных и, при продуманной и эффективной политике, именно она может стать локомотивом всей экономики страны.

У нашего государства есть множество достижений в области авиации (в Украине более 25 лет назад был создан самый большой грузовой самолёт в мире Ан-225 “Мрія”), накоплен огромный опыт в создании самолётов от проектирования и чертежей до опытных образцов и серийного производства, после развала Советского Союза Украине досталось в наследство одно из наиболее известных и знаменитых конструкторских бюро в мире — АНТК им. О. К. Антонова. И, не смотря на всё это, в авиационной отрасли Украины наблюдается глубокий кризис, выпуск самолётов ежегодно практически равен нулю. Увы, по сей день мы так и не смогли найти антидот для выздоровления отрасли, которая традиционно определяет технологический уровень и интеллектуальную составляющую любой страны.

Основными причинами кризисной ситуации в авиастроении считаются структурная избыточность отрасли, унаследованная от Советского Союза, когда на конвейер ставилось все, что способно было летать. В ту пору имперского соперничества с Западом не существовало, например, строгих требований к разработчикам: авиадвигателей — добиваться их малошумности и низкой эмиссии вредных веществ; воздушных судов — по дизайну салона и его удобству для пассажиров; авионики — по созданию передовых средств точной и надежной аэронавигации.

Следующим этапом деградации отрасли в начале 1990-х годов явилась ее организационная раздробленность и разобщенность, технико-технологическое отставание от современного уровня и откровенная конфронтация между структурами госуправления отраслью. Наконец, за последние полтора десятилетия произошла потеря кадров, их старение и отставание в профессиональной подготовленности от требований современных технологий.

Самым главным достижением авиационной промышленности Украины за годы независимости является тот факт, что одно

из мощнейших конструкторских бюро Советского Союза — АНТК им. О. К. Антонова было сохранено и не разграблено (это, конечно, заслуга его бывшего Генерального конструктора Петра Васильевича Балабуева и коллектива КБ). Им удалось сохранить весь цикл создания самолётов от проектов и чертежей до готовых изделий и сегодня АНТК им. О. К. Антонова, безусловно, является флагманом украинской авиации.

Авиационный научно-технический комплекс им. О. К. Антонова основан в 1946 году как Опытное конструкторское бюро (ОКБ-153) на Новосибирском авиационном заводе выдающимся авиаконструктором Олегом Константиновичем Антоновым. Летом 1952-го бюро переехало в Киев. Свыше полутора тысяч самолетов “Ан” экспортированы в более чем 50 стран мира. Всего построено более 22000 самолетов “Антонов”. На сегодня в 75 странах мира на всех континентах эксплуатируются 6542 самолета семейства “Антонов”.

С момента основания фирмы создано более ста типов и модификаций воздушных судов различного класса и назначения:

- многоцелевой самолет Ан-2, родоначальник большого семейства “Анов”;
- транспортные самолеты Ан-8, Ан-12, Ан-22 “Антей”, Ан-26, Ан-32, Ан-72, Ан-74Т, Ан-124 и Ан-124-100 “Руслан”, Ан-225 “Мрія”, Ан-70, Ан-3Т;
- пассажирские Ан-10, Ан-14, Ан-24, Ан-140;
- конвертируемые грузопассажирские Ан-28, Ан-38-100, Ан-38-200, Ан-74ТК-100 и Ан-74ТК-200, Ан-74ТК-300;
- специализированные: сельскохозяйственные Ан-2М и Ан-3, гидросамолет Ан-2В, самолет для аэрофотосъемки Ан-30, самолет метеозащиты Ан-30М, лесопожарные Ан-26П и Ан-32П, самолет-спасатель Ан-26М, полярный Ан-74, патрульный Ан-72П, самолет дальнего радиолокационного обнаружения Ан-71 и др.

В настоящее время фирма “Антонов” разрабатывает и строит новые опытные самолеты и модификации ранее созданных самолетов, обеспечивает их эксплуатационное сопровождение, выполняет инжиниринговые работы по повышению ресурса эксплуатируемой авиатехники, проводит обучение и переучивание летного и технического персонала, направляет высококвалифи-

цированных специалистов для оказания помощи в освоении авиатехники и обучения национальных кадров, осуществляет на чартерной основе международные перевозки грузов, в том числе и нестандартных, участвует в международной кооперации по проектированию и производству авиатехники, занимается созданием наземных транспортных средств.

В 2007 г. Кабинет Министров Украины своим Постановлением образовал государственный авиастроительный концерн “Авиация Украины”, ликвидировав государственную самолетостроительную корпорацию “Национальное объединение “Антонов” (об этом сказано в Постановлении Кабмина (№ 428 от 14 марта)) Как сообщалось, возглавил концерн “Авиация Украины” генеральный директор завода “Авиант” Олег Шевченко.

Согласно документу, в концерн вошли десять предприятий:

1. Государственное предприятие “Авиационный научно-технический комплекс имени О. К. Антонова”;
2. Государственное предприятие “Киевский авиационный завод “Авиант”;
3. Государственное предприятие “Завод № 410 гражданской авиации”;
4. Харьковское государственное авиационное производственное предприятие;
5. Государственное предприятие научно-исследовательский институт “Буран”;
6. Государственное предприятие “Харьковское агрегатное конструкторское бюро”;
7. Государственное предприятие “Харьковский машиностроительный завод “ФЭД”;
8. Государственное предприятие “Запорожское машиностроительное конструкторское бюро “Прогресс” имени академика О. Г. Ивченко”;
9. Государственное предприятие “Новатор”;
10. Казенное предприятие “Радиоизмеритель” [2].

Созданный авиастроительный концерн “Авиация Украины” призван повысить конкурентоспособность всей авиационной отрасли Украины, увеличить производство самолётов, привлечь инвестиции в авиапромышленность страны и вывести отрасль из кризиса. Создание концерна, конечно, является позитивным фактом, консолидация сил авиационной промышленности необходима. По пути объединений пошли многие развитые государства.

США стимулировали создание таких монстров авиа индустрии как Boeing и Lockheed Martin, в Западной Европе авиакосмические компании Франции, ФРГ и Испании образовали довольно мощную международную корпорацию EADS. В соседней России активизировался процесс интеграции авиастроительных структур в Объединенную авиастроительную компанию. Игнорирование мировой тенденции — это риск попасть в пике и довольно крутое, но зарубежные и отечественные эксперты подтверждают тезис о недопустимости объединения предприятий в жесткой форме подчинения. Опыт объединения авиастроителей в разных странах уже давно засвидетельствовал, что были успешными только те интеграционные процессы, которые проходили по принципу корпоративизации. Кстати сказать, всего 20 % мировых объединений стали успешными. Можно только надеяться, что концерн был создан не для лоббирования чьих-то интересов, списания долгов или подобных целей, а для более эффективного управления всей авиационной отраслью с целью быстрого выведения её из кризиса и активного развития.

У украинской авиационной промышленности есть много востребованных проектов (пассажирские: Ан-140-100 и Ан-148, грузовые: Ан-70, модернизированный “Руслан” Ан-124-150М, Ан-225 “Мрія”) и др.

Уникальный самолёт Ан-225 “Мрія” был создан в 1988 году для транспортировки с заводов изготовителей и запасных аэродромов орбитального космического корабля “Буран”, а также ракетных блоков “Энергия” на космодром “Байконур”. Кроме того, самолет планировалось использовать в качестве воздушной стартовой платформы для космических запусков. Программа по строительству самолета была свернута в связи с развалом СССР.

Самолет Ан-225 является крупнейшим из всех созданных самолетов за всю историю международной авиации. Он имеет уникальные характеристики по своей взлетной массе (600 тонн), массе перевозимого груза (до 250 тонн), габаритным размерам, дальности полета (более 14 тыс. км) [3].

“Не секрет, что украинские авиакомпании предпочитают пополнять свои воздушные флоты самолетами иностранного производства, отлетавшими в других странах не менее 10-15 лет. Отмечу, что на сегодняшний день в Украине эксплуатируется только один самолет “Boeing-737”, который был получен авиа-

компанией непосредственно со стапелей завода-производителя. При этом всего у украинских авиакомпаний имеется 28 самолетов “Boeing-737”, 3 самолета “Boeing-767”, 2 самолета “Airbus” A320 и 5 самолетов “McDonnell Douglas” MD-82/83”, — заявил один из лучших независимых экспертов А. Кава.

Он добавил, что самолет с параметрами Ан-148 нашел бы свою нишу во флоте всех больших авиакомпаний Украины и что наличие самолета такого класса позволило бы авиакомпаниям использовать его как на внутренних маршрутах, так и на международных линиях. “На внутренних линиях Ан-148 будет эффективен на линиях, где пассажиропоток недостаточен для экономически обоснованной загрузки самолета типа “Boeing-737” или где аэропорты не сертифицированы для приема самолетов типа “Boeing-737” и “Airbus A320”. Благодаря верхнему расположению крыла и размещению двигателей под крылом, Ан-148 может приниматься в гораздо большем количестве аэропортов Украины и стран СНГ, чем самолеты “Boeing-737”, “Airbus A320”, а также его прямые конкуренты — “SuperJet-100” и “Embraer-190”. Соответственно, появление Ан-148 приведет к увеличению количества внутренних воздушных линий”, — считает А. Кава [4].

Сейчас у АНТК им. Антонова есть возможности использовать сотрудничество с крупнейшими авиастроительными корпорациями мира, для того, чтобы усилить свои позиции на мировом рынке и лоббировать свои интересы. Пару лет назад конструкторское бюро получило предложение от западноевропейского производителя самолетов Airbus о совместном продвижении на зарубежном рынке семейства пассажирских самолетов Ан-148. Об этом заявлял заместитель генерального конструктора “антоновского” КБ Олег Богданов.

По мнению г-на Богданова, интерес европейцев к совместно украинско-российскому самолету объясняется тем фактом, что до настоящего времени Airbus не был представлен в сегменте региональных самолетов, занимаясь в основном выпуском “лайнеров более тяжелого класса”. Представители Airbus традиционно отказываются комментировать ситуацию “до принятия конкретных решений”, не отрицая, однако, самого факта наличия переговоров с киевскими конструкторами.

Интерес европейцев к новому самолету “антоновцев” — это продолжение позиционной борьбы за рынок бывших соцстран

двух крупнейших мировых производителей авиационной техники — западноевропейского концерна EADS (куда входит Airbus) и американской корпорации Boeing. С одной стороны, американцы опередили европейцев — Boeing вот уже несколько лет участвует в проекте АХК “Сухой” по созданию нового российского регионального самолета RRJ (проект предусматривает разработку целого семейства региональных самолетов вместимостью 60, 75 и 90 пассажиров). Однако представители Airbus поступили хитрее — они взялись за поддержку готового самолета (Ан-148 уже готов к серийному производству), тогда как RRJ необходимо пройти ещё множество испытаний.

Заинтересованность европейцев к новому украинско-российскому проекту можно объяснить несколькими причинами. Во-первых, рынок ближнемагистральных самолетов в России и на Украине — один из самых перспективных: по разным оценкам, только России до 2010 года потребуется порядка 600-800 таких самолетов. Airbus, действительно, до сих пор не производил самолетов подобного класса, в линейке продукции европейцев самый маленький лайнер А-318 рассчитан на 107 мест в типовой комплектации. “На фоне таких масштабных и стратегически важных проектов, как производство нового лайнера А-380 (особенно на фоне аналогичного по размаху проекта Boeing “лайнера мечты” — самолета 787 Dreamliner), запускать собственные новые разработки европейцам просто нет смысла, — сказал представитель одного из российских конструкторских бюро. — Очевидно, что самый выгодный для них путь — это кооперация. Однако вряд ли сотрудничать с Airbus захотят вполне успешные Bombardier или Embraer. Россия и Украина в этом смысле для них — идеальное поле для сотрудничества: авиационная промышленность обеих стран еще жива, однако находится в бедственном положении, и европейцы могут получить здесь более выгодные для себя условия” [5].

О ведении “плотных переговоров” с EADS говорят и представители российского ВАСО, которое, скорее всего, также будет участвовать в серийном производстве Ан-148. “Мы уже не первый месяц ведем переговоры о сотрудничестве с EADS”, — сказал Виктор Ливанов. “Не секрет, что два крупнейших мировых производителя авиационной техники ведут позиционную борьбу за рынок бывших соцстран, — сказал представитель КБ, —

и хотя американцы номинально опередили европейских “коллег”, EADS в последние годы все больше “разворачивается” на российском рынке — открывает свое представительство, размещает заказы на заводах, пусть пока и мелкие. Похоже, что информация об их участии в проекте Ан-148 — это их ответ Boeing на программу RRJ”.

Украинское КБ плодотворно взаимодействует с другими странами для совместного проектирования и производства воздушных судов. Это взаимодействие уже приносит свои плоды (дополнительную прибыль, обмен опытом и новые рынки сбыта).

В ходе Международной авиационной выставки Aviation Expo/China’2007 19 сентября АНТК им. О. К. Антонова и Шаансийская самолетостроительная корпорация (SAC, Китай) подписали Меморандум о взаимопонимании по созданию в Пекине совместного Авиационно-инженерного центра. Об этом УНИАН сообщили в пресс-службе АНТК им. Антонова.

Предприятие будет выполнять научно-исследовательские и конструкторские работы по проектированию новых и модернизации существующих самолетов, инициировать и обосновывать проекты создания новых самолетов, разрабатывать их общую компоновку, проводить необходимые предварительные исследования. В числе первоочередных задач созданного центра — работы по дальнейшему развитию программы транспортного самолета Y8F600.

Комментируя это событие, генеральный конструктор АНТК им. Антонова Дмитрий Кива сказал: “Создание такого центра является значительным шагом в развитии наших деловых отношений с КНР. Формируя эту совместную структуру, мы выходим на новый, более высокий уровень сотрудничества. Мы объединяем усилия не в рамках отдельно взятой программы, а для разработки и реализации целого ряда проектов. “Антонов” приносит в этот союз свои “ноу-хау” и богатый опыт в разработке, испытаниях и сертификации самолетов различного класса и назначения. Уверен, что результатом работы центра станут новые успешные совместные программы”.

Сотрудничество АНТК им. О. К. Антонова с предприятиями КНР началось более 50 лет назад, когда в Китае по лицензии стали выпускать многоцелевой биплан Ан-2, который в этой стране получил название Y-5. 31 августа Ан-2 отметил

своей юбилей — 60 лет со дня первого полета. В настоящее время совместно с SAC ведутся работы по программе транспортного самолета Y8F600, который является новейшей модификацией Y8 — варианта Ан-12. В аэродинамической трубе “Антонов” были изготовлены и испытаны продувочные модели самолета Y8F600. В перспективе — совместная модернизация этого нового транспортника, а также другие совместные проекты с предприятиями AVIC II.

При участии АНТК в AVIC I Commercial Aircraft Co. Ltd. выполнены основные этапы предварительного проектирования нового регионального реактивного самолета ARJ 21 [6].

Мексика заинтересована в организации на своих авиационных заводах производства самолетов “Антонов”. Об этом не так давно сообщила пресс-служба Авиационного научно-технического комплекса им. Антонова, со ссылкой на результаты визита мексиканского поверенного в Украине Сесара Кастаньеды на предприятие.

Согласно сообщению, в результате переговоров стороны договорились о посещении АНТК им. Антонова мексиканскими специалистами для подготовки технического предложения по организации и проведению совместных работ для производства самолетов “Ан” на одном из авиационных заводов Мексики [7].

Кроме того, обсуждались вопросы о модернизации мексиканского парка Ан-32 и о возможной заинтересованности государственных и коммерческих структур Мексики в эксплуатации новых региональных самолетов Ан-38, Ан-140, Ан-148, а также патрульных самолетов разработки АНТК им. Антонова.

Мексиканцы выразили заинтересованность в построении промышленной кооперации по совместному производству самолетов “Ан”.

По прогнозам ИКАО, в ближайшие 20 лет мировой авиарынок сильно изменится. Вырастут пассажиропотоки, появятся новые направления, произойдет кардинальное обновление авиапарка. Ожидается, что до 2025 года на мировой рынок поступят 5,5-6 тыс. единиц новых региональных самолетов суммарной стоимостью порядка 100 млрд. долл. Перемены коснутся и рынка СНГ. По оценкам компании Boeing, объем закупок на нем превысит 1 тыс. самолетов. Парадоксально, но если этот прогноз сбудется, то в абсолютных цифрах общее количество самолетов сократится: выбывающие старые будут замещаться меньшим количеством новых.

Потенциально Украина имеет неплохие перспективы для того, чтобы занять большую часть этого рынка. Отечественные разработки — самолёты Ан-140 и Ан-148 — позволяют ей закрепиться в региональном сегменте авиастроения (Ан-148 признаётся многими экспертами одной из наиболее перспективных разработок АНТК им. Антонова). Потребность в таких самолётах в странах СНГ, Латинской Америки, Китае, Иране, да и на юге Европы исчисляется сотнями.

АНТК им. Антонова планирует войти в пятёрку крупнейших мировых компаний, проектирующих и производящих самолёты. При продуманной стратегии и поддержке государства эта задача вполне выполнима для Конструкторского бюро. Комплекс Антонова является бесспорным лидером и может стать, фактически, монополистом на мировом рынке тяжёлых транспортных самолётов (Ан-225 “Мрія”, Ан-124-150М “Руслан” не имеют аналогов в мире.) Кроме того, компания имеет очень перспективные проекты современных пассажирских региональных самолётов Ан-140-100 и Ан-148, которые ничуть не уступают мировым аналогам, а по многим показателям превосходят их. Именно пассажирские региональные и тяжёлые грузовые авиалайнеры могут вывести АНТК им. Антонова в пятёрку крупнейших компаний, выпускающих авиалайнеры.

Решения, которые существенно могут повлиять на тяжёлое положение украинской авиационной промышленности достаточно просты и не требуют больших материальных затрат, но они, к сожалению, так и не приняты.

Так часто бывает в нашем “парадоксальном” государстве.

1. Самой важной является чёткая и целеустремлённая позиция государства в сфере возрождения национального авиапрома, наличие у него политической воли и желание изменить ситуацию к лучшему. Украина могла бы позаимствовать опыт Российской Федерации в реформировании авиационной отрасли. Сейчас в России реализуется программа по возрождению авиастроения, созданы Научно-производственная корпорация “Иркут” и “Объединённая авиастроительная корпорация”, объединившие конструкторские бюро и производственные мощности, реализуются проекты Sukhoi Superjet-100 (SSJ) по созданию новейшего регионального самолёта, призванного заменить Ту-134 и МС-21

(проект по созданию нового магистрального самолёта 21-го века, призванного заменить Ту-154), при создании этих самолётов будут использованы новейшие композитные материалы и оборудование. Таким образом, российская авиационная отрасль медленно, но верно выбирается из той ямы, в которую попала после развала Советского Союза.

Важным аспектом также является организация международных полётов на паритетных началах (например: австрийские компании летают в Украину 4 раза в неделю, украинские столько же должны летать в Австрию). В этом аспекте Украина сдала позиции на многих направлениях, это тоже следствие отсутствия чёткой политики государства по этому вопросу.

2. Очень важно возрождение национального авиа перевозчика, который был бы флагманом авиации Украины. Эта авиакомпания использовала бы национальную авиатехнику, обеспечивая твёрдые заказы производителям, таким образом, помогая возрождению украинского авиапрома и была бы примером надёжности и высокого качества украинских самолётов. Сейчас авиакомпания “Авиалинии Украины”, которая была в этом статусе, обременена большими долгами и находится в очень тяжёлом положении. Увы, какой флагман, такая и отрасль.

3. Необходимо создать крупную лизинговую компанию, которая обеспечит эффективные лизинговые схемы приобретения и эксплуатации самолетов Ан-140-100, Ан-148 и других лайнеров АНТК им. О. К. Антонова. Эту компанию также может проспонсировать государство, предоставляя льготные условия налогообложения и кредитования. Сейчас АНТК им. О. К. Антонова не имеет достаточно средств для того, чтобы производить авиатехнику за свой счёт и предоставлять её в лизинг.

4. Организация центров технического обслуживания новых самолетов и поддержки потребителей. Особенно важно организовывать такие центры за рубежом (на предполагаемых рынках массовых поставок авиатехники (Западная Европа, Азия, Ближний Восток)). При недостатке средств эти центры могут быть организованы по схеме лицензирования местными компаниями.

5. Разработка новых законодательных инициатив, призванных снизить стоимость лизинга воздушных судов отечественного производства и компенсировать часть затрат авиакомпаний при по-

купке самолетов, а также создание ряда преференций для авиакомпаний, остановивших свой выбор на отечественной технике.

6. При недостатке государственных средств очень важным является стимулирование вложения инвестиций в авиационную отрасль зарубежными и отечественными компаниями. В законодательном порядке можно значительно упростить и облегчить инвестирование в авиапром для компаний и уменьшить налоговое бремя для них. Это позволит получить средства так необходимые для развития отрасли.

В XX веке Украина стала индустриально развитой страной и авиационной державой. Наша страна произвела свыше 22000 самолётов, из которых и сейчас 6542 авиалайнера летают в 75 странах не всех континентах, более 1500 самолётов было экспортировано в 50 стран мира, множество гениальных конструкторов родились или работали в нашей стране: Олег Константинович Антонов, Игорь Иванович Сикорский, Сергей Павлович Королёв и др. Украина была причастна к строительству первого в мире тяжёлого бомбардировщика (Илья Муромец), создала самый тяжёлый транспортный самолёт в мире Ан-225 “Мрія” и прославилась ещё множеством достижений в авиакосмической отрасли.

Сейчас, к сожалению, ситуация в авиационной отрасли — тяжёлая, нет серийного производства самолётов на украинских заводах, твёрдого пакета заказов на продукцию украинских конструкторов, поддержки государства и т. д. В Америке и Евросоюзе, где авиакосмическая отрасль по праву считается локомотивом экономики, выделяются громадные средства господдержки. Чего стоит хотя бы программа повышения конкурентоспособности европейской авиапромышленности, которая за 20 лет получит 100 миллиардов долларов! В Украине же авиапромышленность вынуждена выживать сама.

Активная позиция государства в этом вопросе и реализация, хотя бы, вышеперечисленных мер поможет украинской авиакосмической отрасли выйти из затянувшегося кризиса, вернуть былую славу и занять достойные позиции в мировой авиации.

Литература

1. О компании // Сайт АНТК им. О. К. Антонова. — <http://www.antonov.com/about/today/index.xml>.

2. Кабинет министров создал авиастроительный концерн // Независимое аналитическое агентство “Главред”. — 16.03.07. — <http://glavred.info/archive/2007/03/16/192430-7.html>.
3. “Мрия” получила паспорт // Лига бизнесинформ. — <http://www.liga.net/news/15309.html>.
4. Продается первый Ан-148 // Izvestia.info. — 27.04.2007. — <http://www.izvestia.info/news/econ/25274>.
5. Airbus открывает фронт против Boeing на Украине // RBC daily. — http://www.mm.com.ua/russian/news/news_text?pm_article1_toShow=36939.
6. АНТК Антонова и китайская SAC создадут в Пекине авиационно-инженерный центр // УНИАН — информационное агентство. — 20.09.2007. — <http://www.unian.net/rus/news/news-213164.html>.
7. Мексика хочет производить самолеты “Ан” // Главред. — <http://glavred.info/print.php?news=/archive/2005/07/15/114908-4.html>.
8. Ан-148 прошёл “грунтовые” испытания // Лига. — http://news.liga.net/news/№_0751788.html.
9. Концерн “Авиация Украины” возглавил Шевченко // Деловая неделя. — http://dn.kiev.ua/business/ukraine/Sev4enko_27_print.html.

Резюме

У статті докладно розглянута ситуація, що склалася в авіаційній галузі України, описані перспективні проекти АНТК ім. О. К. Антонова, дана оцінка їх конкурентоспроможності у порівнянні із зарубіжними аналогами, приведені приклади існуючої міжнародної кооперації АНТК з авіа будівельними корпораціями світу та їх можливі спільні проекти, розглянуті прогнози розвитку світового авіаційного ринку, міжнародний досвід підтримки авіаційної промисловості та запропоновані рекомендації для виведення авіаційної галузі з кризи та стимулювання її розвитку.

Рецензент доктор економ. наук, професор С. А. Матвеев

УДК 321.01:323.172

Т. М. Татаренко

**СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ
ПРОСТОРОВО-ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ У МЕЖАХ
КОНЦЕПЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ НАУКИ**

Сучасний соціальний процес, формуючи нові умови та новий характер взаємодій і відносин соціальних суб'єктів, дає підстави констатувати зміну статусу і ролі, функціональних навантажень держави на нинішньому етапі розвитку суспільства. Це сприяє трансформації економіки в напрямі лібералізації; державного устрою (політики) у напрямі демократії, деконцентрації влади; руху культури у напрямі до універсалізації [1]. Втім, держава повинна забезпечувати функції збереження, захисту і зміни, що необхідні для суспільства і гарантують його тривале існування [2]. Не випадково, у теорії та практиці організації внутрішнього життя держави, на основі яких формуються та відтворюються сучасні погляди на закономірності функціонування просторової організації суспільства, територіальної концентрації та поляризації, широко використовується конструкція просторово-політичної системи, що віддзеркалює рівень політичної культури, яка впливає на політичний процес, формуючи політичну мозаїчність держави, відповідні уявлення щодо просторового виміру політичного процесу. На національному рівні політичного простору базовими просторово-політичними системами є національні держави.

Держава, яка наділена властивістю територіальності, неоднорідності, являє собою просторову політичну систему (ППС). Вона має як загальні, так і специфічні особливості, складну структурну організацію, відповідні елементи та межі, які під впливом динамічного політичного процесу можуть змінюватися: розширюватися чи скорочуватися, з'являтися чи зникати, суб'єкти системи також можуть зливатися. ППС властива внутрішня просторова організація з певною ієрархією елементів у моделі “центр — периферія”. Система функціонує відповідно до законів стадіально-циклічного розвитку — зростання та занепаду, розширен-

ня та стискування. Отже, динаміка еволюції національних систем визначається процесами фрагментації та інтеграції.

Процес фрагментації, як правило, фіксує низький рівень або поступове згасання системних зв'язків між елементами просторово-політичної системи, вихід окремих елементів і розпад систем. Навпаки, інтеграція зумовлена необхідністю посилення та розширення системних зв'язків шляхом інтеграції нових елементів у вже чинній політичній системі і, можливо, створення нових систем, але вже на інших, змінених умовах. Як свідчить історичний досвід, повна незалежність одне від одного цих двох процесів неможлива, оскільки зв'язок між суб'єктами системи може зберігатися навіть в умовах крайньої екстремальної фрагментації суб'єктів. Водночас відмінності у рівні культурно-цивілізаційних параметрів і забезпеченості ресурсами перешкоджають повній інтеграції елементів системи, їхньому злиттю, тобто, будь-яка інтеграція припускає певний ступінь фрагментації елементів системи, і навпаки, фрагментація може сприяти інтеграції елементів політичної системи. Ці два взаємно суперечливих і рівнодіючих процеси забезпечують, з одного боку, поступальний розвиток чи вдосконалення просторово-політичних систем, аж до утворення нових, а з іншого, є однією з умов формування процесу регіоналізації політичного простору.

Вчені Дж. Егню та С. Корбридж відзначають зростання економічної взаємозалежності держав і використання ними економічних методів тиску, що змушує політичні центри держав змінити погляди на структуру та роль політичних систем, сприяє їхній широкій інтеграції. Політичний і економічний порядок “визнає принцип розпорошеної сили, що відповідає добі комплексної взаємозалежності та забезпечує децентралізовану систему управління” [3]. Тенденція централізації економічного життя як результат еволюції політичних систем, відображає пріоритетний характер “економізації” міждержавних відносин, економічне суперництво стає складовою частиною світового порядку [4]. Отже, інтеграція являє собою керований і самоорганізований процес, оскільки її умовами можуть бути відносини “панування — підпорядкування”, певна економічна самодостатність, посилення господарських зв'язків, наявність загально визнаної провідної ідеї (комунізм, ліберальна демократія, панісламізм).

У рамках концепції “різноманітної єдності” інтеграційні процеси здійснюються через просторову комплексну ідентифікацію, яка формується на основі єдності культурних спільнот меншого порядку [5]. Роль державних кордонів певною мірою стає вторинною, оскільки концептуальним підґрунтям цих теорій є не держави, а просторові системи — регіони [6]. Дослідження територіального простору як різноманітної єдності набуває політичної значущості в Україні з огляду на можливість поєднати різні рівні політичного простору та просторово-політичні системи різного порядку.

Водночас Дж. Егню відмічає розширення фрагментації в просторово-політичних системах. Це пов’язано з перерозподілом сфери впливу економічних інтересів із національного рівня на регіональний і локальний. Регіони, а не держави стають суб’єктами економічної інтеграції. Через це відбувається децентралізація виробництва, деіндустріалізація старих промислових районів. Відповідно змінюється ставлення до політичної ідентичності як явища, властивого тільки національній державі, до утвердження існування регіональної політичної ідентичності в державах як чинника прояву тенденцій до автономізму та сепаратизму, а також розвитку квазіінтеграційних процесів за типом об’єднання розділеного народу у власній етнічній державі [7]. Етнокультурні й економічні розбіжності між регіонами та країнами можуть також бути підставою для фрагментації політичних систем.

Отже, динаміка політичних систем характеризується єдністю взаємосуперечливих процесів — інтеграції та фрагментації. Структурна нерівність є розпізнавальною рисою системи, і немає такої системи, елементи якої були б абсолютно ідентичними. Кожна політична система має внутрішню ієрархічну організацію, якій відповідає парадигма “центр — периферія” з відносинами домінування, управління, прийняття рішень, політичного панування, відродження інновацій, а також підпорядкування, сприйняття інновацій або ж опір центру. У дослідженнях просторової структури економіки розглядають політичну ієрархію як функцію економічної ієрархії, формуючи тим самим появу нового напрямку — світ — системного підходу, що ґрунтується на положеннях теорії І. Валлерстайна та соціально-історичній теорії П. Тейлора [8], у центрі уваги яких — концепція еволюції історичних систем.

Процес розвитку національних просторово-політичних систем дає змогу простежити генезис становлення держав, формування

їхньої регіональної структури, зміни кордонів, які констатують певною мірою усталену рівновагу між частинами фрагментації, що поділяють державу, та частинами інтеграції, що поєднують регіони в державу. У ході історичного розвитку держава виробляє основні методи та способи створення консолідованої територіальної системи з метою збереження цілісності та стабільності. У теорії Р. Хартшорна з погляду функціоналістського трактування держава виступає як комплексна інтегрована система, що забезпечує власну єдність шляхом “вертикальної інтеграції” соціальних груп і “горизонтальної інтеграції” територіальних спільнот [9]. При формуванні держави інтеграція територій здійснюється на базі взаємодії відцентрових і доцентрових сил. У ролі відцентрових сил, як вважає Р. Хартшорн, постають розмаїтість характеристик населення від його етнічної мозаїчності до різниці в рівні життя, а також морфологічні особливості держави, поділ державної території, включаючи відокремлені утворення як анклавів, островів, острівні групи.

Концепція Р. Хартшорна подає національні просторово-політичні системи як мозаїчні утворення, які відтворюють специфіку регіонів і різноманітність їхньої структури. Динаміка внутрішньодержавного розвитку, як показують дослідження, з урахуванням системи управління та ступеня централізації передбачає певну регіоналізацію територіального простору держав, а значить і їхню фрагментацію. Втім, інтеграційна єдність держави здійснюється за допомогою державотворчої ідеології й економічної зацікавленості регіонів одне в одному. Важливим чинником формування держави є самоорганізація регіонів. Тут держава виступає як система, в якій регіони перебувають у стані динамічної рівноваги, інтеграція переважає над фрагментацією та централізацією, є політичною стратегією і держави, і регіонів для забезпечення балансу сил, збереження цілісності.

У сучасному світі розвиток національних політичних систем багато в чому визначається національною конгруентністю, що відображує співвідношення процесів фрагментації і інтеграції, зокрема, відповідність або невідповідність державних і етнічних кордонів. Як приклад можна спостерігати порушення балансу між фрагментацією держави за етнічною ознакою та її інтеграцією у вигляді закріплення територіальної цілісності, асиміляції меншин. Підставами для аналізу національної конгруентності є

суперечності, що виникають між державним і етнічним націоналізмом. Державний націоналізм захищає встановлений державний порядок, допускаючи інтеграцію в межах міжнародно визнаних кордонів (і може бути зацікавлений у розширенні власної території через фрагментацію сусідньої держави). Етнічний націоналізм порушує встановлений порядок, створює умови для фрагментації національної системи (підвищення статусу регіону до держави), і часто є підґрунтям для інтеграції регіонів на нових умовах (фрагментації однієї держави з метою інтегруватися в іншу). Отже, національна конгруентність виступає як визначник співвідношення державної території із зонами розселення етнічних груп, котрі характеризуються різною поселенською структурою (дисперсна, компактна, черезсмугова тощо) і появою з урахуванням цього політичних проблем [10]. У нинішніх державах процес національної конгруентності відображує чинник “етнічного відродження” народів у післявоєнній Європі.

Розглядаючи з погляду функціонування процеси фрагментації та інтеграції на українському територіальному просторі, відзначимо розмаїтість державної території, що є чинником її фрагментації і зумовлює її відцентрові сили. Відцентрові сили, як і доцентрові, перебувають у динамічній рівновазі, мають певну територію, разом формують єдину національну територію. Основні відцентрові сили в нинішній Україні представлені етнічною, мовною, конфесійною розмаїтістю, природною мозаїчністю, соціально-економічними контрастами тощо. Водночас ці самі чинники, але у зворотному вимірі, тобто етнічна, мовна, конфесійна єдність, розвиток бідних і слабо-розвинених в економічному плані районів, територіальна зв'язаність сприяють інтеграції територій в єдиній державі.

Найважливішим чинником інтеграції української території є розселення українського та російського етносів. За даними перепису 2001 року, більшість населення України становлять українці — 32,5 млн. осіб (77,8 % від усього населення) і росіяни — 8,3 млн. осіб (17,3 %). Домінування українського та російського етносів, а також розвиток асиміляційних процесів призвели до того, що для значної частини населення білінгвізм (українсько-російська двомовність) в Україні є масовим явищем. Умовами формування збалансованого білінгвізму є, як правило, національно змішана родина, поліетнічне соціальне мікросередовище, історичні умови, що є базою для виховання дітей в ат-

мосфері двомовності. Як показують дослідження, чверть респондентів, які самоідентифікують себе як українці, у побуті спілкуються як українською, так і російською мовами [11]. Білінгвізм сприяє формуванню єдиного інформаційного та культурного простору, забезпечуючи вільну комунікацію. Крім того, Україну поєднує і відносна конфесійна єдність — більшість населення відносить себе до християнського віросповідання.

Втім, для України характерною є фрагментація територіального простору, пов'язана з розмаїтістю регіональних варіацій. В етнічному контексті можна говорити про значну фрагментацію північно-східного, східного, південно-східного та південно-західного регіонів, а також АР Крим. Наприклад, росіяни в основному переважають у східних і південних регіонах: у Донбасі — 38 %, у Криму — близько 60 %. Ареалами проживання молдаван є здебільшого Одеська та Чернівецька області, румун — Чернівецька, Закарпатська, угорців — Закарпатська область, кримських татар — Крим і Херсонська область. На фрагментацію українського простору значний вплив мали урбанізація, специфіка розміщення та структура матеріального виробництва. Це стосується Харківської, Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької областей, котрі концентрують певні відцентрові сили.

Розглядаючи динаміку утворення держав, простежуємо не рівновагу протилежних процесів фрагментації й інтеграції, а ієрархізацію регіонів, що підпадає під концепцію Ст. Роккана щодо державотворчих процесів у межах еволюції територіальних систем. Структуру просторових систем, зокрема держави, Ст. Роккан аналізує за моделлю “центр — периферія”, всебічно досліджує процеси державного будівництва як на рівні фрагментації територіального простору, так і у випадку його скорочення, і в ході структурних змін центрів та периферій національних просторово-політичних систем. Вчений наголошує, що центротворення та периферілізація являють собою основні складові процесу організації структур просторових систем. На ранніх етапах історичного розвитку територіальні об'єднання не вирізняються значною диференціацією, їх еволюція відбувається за такими напрямками: військово-адміністративний, економічний, культурний. Ст. Роккан обґрунтовує класифікацію периферійних територій [12], зокрема виділяє буферні периферії, зовнішні периферії, периферії “невдалого центру”, анклавні периферії.

Буферні периферії являють собою певний “рубіж” між центрами держав або великими регіонами як проміжне політичне та культурне територіальне сполучення. Поява буферних периферій зумовлена зазвичай зміною політичної орієнтації територій, їхнім історичним зв’язком із двома культурно-політичними центрами, що може сприяти і відторгненню від обох центрів і становленню власної самосвідомості (Ельзас і Лотарингія, Савойя, Валле-д’Аоста і Ніцца). Зовнішні периферії є краями макрорегіону (Ісландія, Країна Басків). Периферії “невдалого центру” — це території, що прагнули створити свої структури центру, але через певні історичні умови були приєднані (захоплені) іншими центрами (Шотландія, Каталонія, Баварія). Анклавні периферії є ареалом, де переважає чужа культура.

Отже, модель Ст. Роккана як еволюційна концепція просторового розвитку характеризує територіальні контрасти, особливо культурно-політичні властивості функціонування всіх просторових систем, у тому числі й національних. Концепція “центр — периферія” дає змогу визначати і класифікувати регіони, досліджувати їхню політичну та соціально-культурну еволюцію, а також процес їх інтеграції в держави.

У системі концепцій регіональної науки доволі поширеною є теорія внутрішнього колоніалізму, яка розглядає економічну та політичну внутрішньодержавну ієрархію регіонів. Спершу теорія пояснювала причини культурно-політичної залежності районів, у яких проживають національні меншини, проте надалі її представники визначили, що і периферійні регіони розвинених капіталістичних країн, котрі не мають етнічної специфіки, також можна розглядати як внутрішню колонію, яка залежить і політично, і економічно від центру. Теорія внутрішнього колоніалізму, насамперед, вивчає економічні відносини між центром і регіонами, структуру національних економік. Ван Амерсфут розглядає ієрархію територій в державі за певними показниками. Так, виробництво сировини є характерним для експлуатованої периферії, а переробка здійснюється в центрі, який є експлуататором [13]. Центр прагне розширити владні позиції на периферії, здійснює контроль над її громадським життям, як соціально-економічним, так і політичним. Концепція внутрішнього колоніалізму певною мірою тлумачить особливості територіального розподілу праці між

регіонами, дає змогу простежити систему і відтворювання робочої сили, зокрема міграційні потоки.

Ієрархічність територіальної структури держави багато в чому визначається значущістю конкретного регіону в політичному житті країни. Одним територіям властиве виділення центру напівпериферії та периферії, іншим необхідне виділення й аналіз регіонів кількох рівнів значущості. Внутрішньодержавна ієрархія регіонів здійснюється з позицій рівня і масштабів реалізації ними функцій керування соціально-політичними процесами та розробки інноваційних технологій. У цілому територіальна структура держави типу “центр — напівпериферія — периферія” має такий вигляд: керівний центр-столиця, адміністративні центри (обласного рівня), наділені обмеженими повноваженнями місцевого управління, і керована периферія з мінімальними правами місцевого самоврядування. Втім, здійснення багатьох столичних функцій можливе й іншими центрами за умови перерозподілу владних повноважень між регіонами, тобто залежно від ступеня автономності територіального простору, а значить і ступеня централізації держави. У даному випадку ступінь автономності регіонів визначатиметься рівнем політичної й економічної самостійності, закріпленої законодавчо, і наблизатиметься до рівня офіційного центру-столиці. Як, наприклад, регіони Валенсія, Каталонія, Країна Басків, Севілья в Іспанії; Сицилія, Сардинія, Валле д’Аоста, Фріулі-Венеція, Джулія та інші — в Італії.

Розглядаючи процеси формування держав на пострадянському просторі, зокрема України, необхідно виділити створення периферійних територій, функціонування яких можна простежити з урахуванням моделі “центр — периферія”. Буферні периферії пострадянського простору представлені територіями, які розташовані між ядрами пострадянських держав і вирізняються змішаним національним складом. Прикладом буферної периферії є Донбас і Слобожанщина з характерним для них змішаним, здебільшого, російсько-українським населенням (при загальній перевазі російськомовного населення) і українською державною приналежністю. Буферною периферією між слов’янським і романським ареалами є Придністров’я та Молдова тощо. Зовнішньою периферією в колишньому СРСР були прибалтійські республіки, які нині орієнтуються на інтеграцію в європейський простір, проте залишаються в тій самій ролі — зовнішньої пе-

риферії. В Україні зовнішньою периферією пострадянського простору є Крим, Закарпаття, котрі також характеризуються етнічними особливостями території.

Периферії невдалого центру пов'язані зі спробами в минулому створити власну державність, які сьогодні прагнуть зміцнити свою державотворчу роль. До анклавних периферій можна віднести територіальні утворення, а також величезну кількість компактних національно-територіальних спільнот на всьому пострадянському просторі, і в Україні також.

Розглядаючи Україну відповідно до теорії “центр-периферія” як національну політичну систему, відзначимо певні структурні особливості. Україні властива висока концентрація влади в столичному центрі при слаборозвиненій системі субцентрів. В ієрархічній структурі національної просторово-політичної системи наявна багаторівнева система формальних політичних регіонів, при цьому регіонами першого порядку в Україні є області і автономна республіка Крим, другого — адміністративні райони та міста обласного підпорядкування. Проміжну категорію між першим і другим порядком складають Київ і Севастополь з відносно автономними правами та прямим підпорядкуванням центру. Проте гіперцентралізація політичного життя в Україні викликає надмірну концентрацію економічних, інтелектуальних, культурних ресурсів національної ППС. Відтак утворилася територіально-ієрархічна система влади, в якій поєдналися гіперцентралізація в Києві та виявилось місництво в областях.

Відмітною рисою в просторово-політичних системах поряд з ієрархічністю є еволюційний розвиток держави. Динаміка політичних систем свідчить, що, незважаючи на вплив процесів фрагментації та периферій, для них характерним є стадіально-циклічний розвиток територій. Кожна стадія розвитку системи має певні елементи, масштаб функціонування, усі вони проходять етапи зростання та спаду просторових структур, їхніх можливостей.

Цикли розширення та стискання території можуть повторюватися неодноразово. Наслідком стадіально-циклічної еволюції держав може бути концентрична (зональна) модель організації просторово-політичних систем, котра передбачає кілька видів територіальної організації держав: а) силовий (ієрархія центрів сили), б) інноваційний (ієрархія інноваційних центрів), в) вузловий (організація навколо політико-географічних вузлів), г) істо-

ричний (історичний розвиток просторово-політичних систем). Одночасно еволюція територіальної організації держави обумовлює виявлення національного центру, насамперед це стосується держав із тривалою історією. Серед чинників, що визначають національний центр, можна виділити: первинне ядро держави, її історичне ядро та територію, над якою держава, утворена в історичному ядрі, вперше в історії встановила контроль, перш ніж вийти на домінуючі геополітичні позиції [14]. Ці три взаємозалежні неодмінні визначники національного центру складають концентричні зони, межі яких у багатьох дослідників різні, оскільки відправною точкою є найважливіші історичні дати першого етапу територіальної еволюції держав — визначення первинного ядра держави. Крім того, концепція національного центру припускає вивчення причин їх піднесення, політико-географічний аналіз просторової структури системи з метою визначення напрямів прискороного розвитку територій (можливості власних ресурсів або транзитне становище), а також виявлення місця розташування території держави в навколишньому світі.

Територіальна еволюція України має стадіально-циклічний характер політико-географічних змін у складних національних системах. Циклічність пов'язана з чергуванням територіального розширення та стискування, що спостерігається, насамперед, на західній і південно-західній ділянках кордону. Тут у результаті згасання державності Київської Русі та Галицько-Волинського князівства українські землі опинилися у складі Речі Посполитої, Угорщини; пізніше під впливом геополітичних змін у Східній і Центральній Європі, поділу Польщі, значна частина української території була приєднана до Російської імперії. В XX столітті наслідком політичних обставин, що склалися в 1920-1939 роках, став розділ західних територій між чотирма державами — СРСР, Польщею, Чехословаччиною, Румунією. Сучасні кордони остаточно склалися тільки в середині 50-х років (коли до складу УРСР увійшов Крим) і характеризуються територіальним зростанням. Це створило історико-географічну концентричність нинішньої України.

Таким чином, дослідження свідчить, що як світ у цілому, так і окремі держави мають властивість системності та являють собою просторові політичні системи. Основними елементами національних просторово-політичних систем є територія, місце

розташування, відчуття простору. Водночас для політичного простору закономірним є формування регіональних систем на основі етнокультурної, історичної, географічної близькості.

Динаміка елементів національних просторово-політичних систем і їхніх меж піддаються змінам, залежать від балансу та рівноваги взаємосуперечливих процесів фрагментації і інтеграції, здатних створювати нові системи та руйнувати, реорганізовувати попередні. Розвиток просторово-політичної системи залежить не тільки від силової політики, а і від ступеня самоорганізації системи, її господарських зв'язків. Основними умовами етатизації політичного простору є етнократичний і державний інтегруючий націоналізм. Співвідношення етнічних і національних кордонів аналізується в теорії національної конгруентності.

Політичні системи мають просторову ієрархію, зумовлену нерівномірністю розподілу на території функцій управління соціально-економічними, інноваційними та політичними процесами. Територіальна ієрархія виражається моделями “центр (ядро) — напівпериферія — периферія” та ієрархічного поліцентризму, що передбачає наявність “других столиць”, субцентрів різного рангу. Внутрішньополітична ієрархізація національних систем багато в чому визначається економічною ієрархізацією у межах держави. Параметри периферійності, питання структурної реорганізації регіональних просторів, зокрема системи управління, також розглядаються теорією внутрішнього колоніалізму.

Отже, історична еволюція просторово-політичних систем здійснюється за стадіально-циклічною моделлю розвитку, відповідно до якої для державотворчих процесів характерними є певні цикли росту та занепаду, розширення і стискування. Стадіально-циклічну еволюцію можна розглядати як концентричну модель територіальної організації держав. Відтак актуальним залишаються питання впливу циклів розвитку національних економік на стадіально-економічну та політичну еволюцію національних систем.

Література

1. Waters M. Globalization. — L., N.-Y., 1996.
2. Offe C. Modernity and the State: East, West. — S. L., 1996.
3. Agnew J., Corbridge S. The New Geopolitics: The Dynamics of Geopolitical Disorder // A World in crisis?: Geographical

- Perspectives / R. J. Johnston and P. J. Taylor (Eds.). — Oxford: Basil Blackwell, 1986.
4. Taylor P. J. Geopolitical World Orders // Political Geography of the Twentieth Century: a Global Analysis / P. J. Taylor (Eds.). — L.: Belhaven Press, 1993.
  5. Sandner G. Constancy and New Regional Tendencies in European Development. — 1991.
  6. Parker G. A Political Geography of Community Europe. — London: Butterworths, 1983.
  7. Agnew J. The United States and American Hegemony // Political Geography of the Twentieth Century: a Global Analysis. / P. J. Taylor (Eds.). — L.: Belhaven Press, 1993.
  8. Грицай О. В., Иоффе Г. В., Трейвиш А. И. Центр и периферія в регіональному розвитку. — М.: Наука, 1991. — С. 17-19; Taylor P. J. The World-Systems Project // A World in Crisis?: Geographical Perspectives / R. J. Johnston and P. J. Taylor (Eds.). — Oxford: Basil Blackwell, 1986; Taylor P. J. Political Geography. World-economy, Nation-state and Locality / Second Edition. — London: Longman, 1989; Wallerstein I. The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. — New York: Academic Press, 1974; Wallerstein I. The Capitalist World-Economy. — Cambridge: Cambridge University Press, 1979; Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: Essays on Changing World-System. — Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
  9. Hartshorne R. The Functional Approach in Political Geography // Annals of the Association of American Geographers. — 1950. — № 40. — P. 95-130.
  10. Williams C. H. The Question of National Congruence // A World in Crisis?: Geographical Perspectives / R. J. Johnston and P. J. Taylor (Eds.). — Oxford: Basil Blackwell, 1986.
  11. Національний склад населення України та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленко; Державний комітет статистики України. — К., 2003; Розподіл населення найбільш численних національностей. За статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року/ за ред. О. Г. Осауленко;

- Державний комітет статистики України. — К., 2003; Стегній О. Чурілов М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998. — С. 55-56.
12. Rokkan S. Dimensions of State Formation and Nation Building: a Possible Paradigm for Research on Variations Within Europe // The Formation of Nation States in Western Europe / C. Tilly (Eds.). — N. J.-Princeton: Princeton University Press, 1975; Rokkan S. Territories, Centres and Peripheries: Towards a Geoethnic — Geoeconomic — Geopolitical Model of Differentiation within Western Europe // Centre and Periphery / J. Gottman (Eds.). — Beverly Hills: London: Sage, 1980; Rokkan S. Economy, Territory, Identity. — Beverly Hills: London: Sage, 1983; Urwin Derek W., Rokkan Stein. Introduction: Centres and Peripheries in Western Europe // The Politics of Territorial Identity. Studies in European Regionalism / Stein Rokkan, Derek W. Urwin (Eds.). — Beverly Hills and London, Sage, 1982.
  13. Van Amersfoort H. Nationalities, Citizens and Ethnic Conflicts: towards a Theory of Ethnicity in the Modern State // States and Nations: the Rebirth of “nationalities question” in Europe / H. van Amersfoort and H. Knippenberg Eds. — Amsterdam: Institute voor Social Geography, 1991.
  14. Rokkan S. Territories, Centres and Peripheries: Towards a Geoethnic — Geoeconomic — Geopolitical Model of Differentiation within Western Europe // Centre and Periphery / J. Gottman (Eds.). — Beverly Hills: London: Sage, 1980; Van Valkenburg S. Elements of Political Geography. — New York: Holt, 1939.

Резюме

Автор раскрывает динамику элементов пространственно-политических систем, их границы, которые претерпевают изменения и зависят от степени самоорганизации системы, а также от баланса и равновесия процессов фрагментации и интеграции, влияющие на создание новых систем и разрушающие, реорганизовывающие предшествующие.

Рецензент доктор полит. наук, профессор С. Д. Василенко

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ НАПРЯМКІВ ВІЙСЬКОВО- ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ДЕРЖАВИ

Розглянемо саме поняття патріотизм, як воно трактується в деяких джерелах.

Патріотизм (від грецького. *patris* — Батьківщина, Вітчизна) — любов до батьківщини, почуття за її долю, готовність і здатність служити її інтересам та сприяння її успіхам у сферах внутрішнього життя та на міжнародній арені. Патріотизм — явище соціально-історичне. У різні епохи воно має різний соціальний і класовий зміст.

У період переходу від тоталітарних режимів до демократичних, формування правової суверенної держави і громадян суспільства, формується та утверджується загальнонародний патріотизм. У ньому поєднується вірність Батьківщині готовність служити їй та захищати її від ворогів з почуттям поваги до інших націй і народів з відданістю інтересам творення вільного демократичного суспільства [1, с. 251]

У людей старшого покоління ці якості прививалися з дитинства, через піонерські та комсомольські організації, організації ДОСААФ. Вони суттєво закріпилися в період великої вітчизняної війни, коли вся держава стала на захист своєї вітчизни. Однак на сучасному етапі, з розпадом СРСР з утворення незалежних держав, у виховані молоді з'явився певний вакуум. Але вакуум має властивість заповнюватися, але якщо держава не працює стратегічної лінії у вихованні молоді, як майбутнього нації, нашої держави, вона може бути втягнута в різноманітні, сторонні для держави течії. Історія містить безліч таких прикладів.

В часи холодної війни ідеологічна боротьба досягла свого апогею. Широко були задіяні засоби масової інформації з боку США, по заяві одного з сенаторів, це було необхідно для того, щоб в Радянському Союзі більше не було ні Космодем'янських, ні Матросових. Певний успіх в цьому напрямі був досягнутий.

Не можна забувати, що молодь — це майбутнє держави. Не можна руйнувати старі принципи у вихованні молоді, не створивши нових. Не можна забувати історію, треба враховувати уроки

минулого, відмести все негативне, брати все найкраще, використовувати, вдосконалювати та на цій базі створювати нове, прогресивне, виходячи з сучасної обстановки та взаємовідносин, які склалися в суспільстві.

Задача виховання громадянина-патріота, захисника своєї Батьківщини, була зрозуміла багатьом суспільним та державним діячам історії з давніх часів, розглядалась ними як складна та багатогранна проблема.

Підтвердження тому на сторінках: “Поучения Владимира Мономаха детям”, “Генерального учреждения о воспитании обоего пола юношества” И. И. Бецкого. В них прослідковується ідея, що в одному ряду з знанням основ наук “нужно... знать законы гражданские и воинские своего Отечества”, “вступя в службу, хотя храбрость есть наилучшая воину похвала, но нерассудная запальчивость есть сама глупость, и не меньше робости, как себе, так и отечеству вреда приносит; и для того нужно весьма в том остерегаться, чтоб как свой живот, так и пользу Отечеству сохранить” [2 с. 81].

Аналогічні ідеї зустрічаються в більш пізні часи. Катерина II в своїх статтях, книжках з історії зверталась до ідей зміцнення держави та ролі державного керівника.

Вона пише: “государственному человеку следует иметь в виду следующие 5 предметов:

1. Нужно посвящать нацию, которой должен управлять.
2. Нужно вести добрый порядок в государстве, поддерживать общество и заставить его соблюдать законы.
3. Нужно учредить в государстве хорошую и точную позицию.
4. Нужно создать государство грозным в самом себе и внушающим уважение к соседям.
5. Каждый гражданин должен быть воспитан в сознании долга перед Высшим Существом, перед собой, перед обществом...” [2, с. 308].

В уставі, який був розроблений Ф. І. Янковичем по її ініціативі, вказувалося: “Воспитание юношества было у всех просвещенных народов только уважаемо, что почитать оное единым средством утвердить благо общества гражданського; да еще и неоспоримо, ибо предметы воспитания, заключающие в себе чистое и разумное понятие о творце и его святом законе и основательные

правила непоколебимой верности к государю и истинной любви к отечеству и своїм согражданам...Воспитание, просвещая разум человека различными другими познаниями, украшает его душу; склоняя же волю к деланию добра, руководствует в жизни добродетельной и наполняет наконец человека такими понятиями, которые ему в общежитии необходимо нужны” [2, с. 83].

А. Н. Радищев наголошує у “Беседе о том, кто есть сын Отечества”. На його думку, існує три різні признаки сина Вітчизни (патріота): перший — честолюбство (любов до честі), другий — доброзичливість, третій — благородство [2, с. 380].

А. Ф. Бестужев, підкреслював що громадянсько-патріотичні якості набуваються молоддю у процесі виховання, проходять шлях від почуттів, а далі до набуття навичок та звичок. Він стверджує, що “мнения, желания, страсти, пользы, понятия о добре и зле, о чести и бесчестии, о пороке и добродетели мы приобретаем сперва воспитанием, потом утверждаем оное обхождением. Если сами понятия верны, соглашены с опытом и рассудком, мы становимся существами рассудительными, честными, добродетельными; если они лживы, если ум наш исполнен заблуждений и предрассудков, мы становимся нерассудительными, не способны ни к своему, ни к взаимному с прочими благосостоянию” [2, с. 260].

Для виховання патріотичного почуття як і для виховання релігійного та етичного, велике значення має вплив середовища, вплив старших, серед яких живуть вихованці. Підростаюче покоління мимоволі проникається тими почуттями, тими ідеалами, якими живуть старші. Якщо останні проявляють патріотичне почуття, ними пронизується і юне покоління. Приклад — самий крацій і самий вірний засіб виховання в цьому випадку... [3, с. 12-14].

Опікун Санкт-Петербурзького навчального округу А. А. Мусін-Пушкін, роблячи висновок про роль школи, прийшов до наступного: “не следует конечно забывать, что школа преследует учебно-воспитательные цели не вне пространства и времени; она является государственным учреждением, и как таковому ей не только не могут быть чуждыми культурно- исторические задачи государства, на средства которого она существует, но, напротив, на ее прямой обязанности лежит проведение в сознание подрастающего поколения уважения к своему государству и чувства любви к родному народу, многовековым трудом которого создалось это государство...” [3, с. 41-42].

Після Жовтневої революції 1917 р. педагоги були змушені знову звернутися до проблем патріотичного виховання. А. С. Макаренко, відзначає що: “каждый хороший, каждый честный учитель видит перед собой большую политическую цель воспитания гражданина и упорно борется за достижение этой цели” [4, с. 234]. Конкретизуючи цю думку він підкреслював: “Мы должны выпускать из наших школ энергичных и идейных членов социалистического общества, способных без колебаний, всегда, в каждый момент своей жизни найти правильный критерий для личного поступка, способных в то же время требовать и от других правильного решения” [4, с. 240].

Своєрідним стимулом для більш широкого розгортання воєно-патріотичного виховання стає Велика Вітчизняна війна. Це знаходить своє відображення: по-перше — генезисі поняття “патріотичне виховання”. Якщо після громадянської війни розповсюдження отримує термін “військове виховання”, який потім замінюється терміном “військово-політичне” та “бойове виховання”, то в роки Великої Вітчизняної війни з’являються поняття “оборонно-масова та воєнно-патріотична робота”, а потім “військово-оборонне виховання”.

По-друге, посилюється сам зміст воєнно-патріотичного виховання, знайомство з подіями військової історії, героїчним минулим, прийняття участі в акціях в допомогу фронту, Тимуровському русі.

По-третє, військово-патріотичне виховання в роки Великої Вітчизняної війни ґрунтуються на: а) ідейних переконаннях радянських людей, любові до своєї Батьківщини, глибокої вірності державному устрою, його ідеалам, переконанням в необхідності захисту держави; б) інтернаціональному характеру, нерухомій дружбі народів СРСР та їх спільному прагненні розгромити ворога; в) всенародному характеру боротьби з ворогом; г) опорі на багатовікову історію, героїчні військові традиції; д) жертвовність в ім’я свободи та захисту Батьківщини.

В після військовий період відбувається подальший розвиток і вдосконалення військово-патріотичного виховання молоді, вже з врахуванням досвіду довоєнного періоду та Великої Вітчизняної війни. Ця робота здійснювалася як в навчально-вихованому процесі освітніх закладів так і в діяльності піонерської та комсомольської організації, що супроводжувалося створенням

шкільних музеїв, присвоєнням піонерським дружинам імен своїх видатних земляків або випускників — героїв війни, організацією кружків: “Юний моряк”, “Юний танкіст”, “Юний прикордонник”, “Влучний стрілок”, змагань в рамках здачі норм ГТО (готовий до праці та оборони).

Як відзначає в своїх дослідях А. А. Аронов, Л. А. Бубник, програма воєнно-патріотичного виховання в СРСР цих років була достатньо глибоко продумана на державному рівні, а її реалізація проводилася комплексно, послідовно та цілеспрямовано, як по вертикалі (з'їзди партій, комсомолу), так і по горизонталі (в діяльності освітніх закладів), як в навчанні (введення початкової військової підготовки), так і в вихованні (лекції, бесіди, походи по місцях боїв, військово-спортивні естафети, збори, профільні класи та зміни, поїздки до військових частин, шефство військових, ігри і т. д.) до військових частин прикріплювались підшефні школи.

Випускники, йдучи до армії, вступаючи до військових училищ, не розривали зв'язок зі своїми класами, школами, вели з ними листування. В освітні заклади приходили листи подяки та фотокарти біля розгорнутого прапора військової частини, які розміщувалися у шкільних музеях і на стендах, в тематичних випусках стінгазет.

Бази військових частин використовувались для розвитку технічних та військових знань, та фізичного вдосконалення.

В. А. Сухомлинський в деяких своїх виступах звертав увагу на головне:

1. Борг перед Вітчизною — святиня людини. Від батьків та матерів, вихователя, залежить щоб кожен юний громадянин цінив цю святиню, як цінить чесна людина своє добре ім'я, достоїнство своєї родини.
2. Необхідно прагнути до того, щоб вихованців вже в дитинстві хвилювало теперішнє і майбутнє Вітчизни. Одна з найважливіших передумов запобігання моральних зривів в роки юності. Громадянські думки, почуття, тривоги, громадянська відповідальність — це основа людської гідності.
3. Слід донести до свідомості молоді, що тисячі борців віддали своє життя за світле майбутнє людства задовго до того, як це майбутнє стало дійсністю, що являється яскравим прикладом в великій перетворювальній силі передових людей. Запа-

- лені цими ідеями, люди ставали сильнішими, почували себе непереможними, та йшли на смерть і не вважали її поразкою.
4. Від того, як ставиться людина в дитинстві до героїчного подвигу своїх батьків і дідів залежить його моральність, відношення до суспільних інтересів, та праці на користь Батьківщини. Варто добиватися того, щоб серце дитини частіше билось при думці, що на цьому пагорбі, де сьогодні ми працюємо, пролив свою кров герой. Почуття стверджують переконання: праця на рідній землі на користь Батьківщини — це велике щастя, за яке люди йшли на смертельний бій. У найпотаємніших кутках дитячого серця просинається голос совісті: ти гуляєш під ясным сонцем, дивися на голубе небо тільки тому, що під тополями та берізками, під дубами та яблунями лежать ті, які зберегли для тебе світло та життя. “Слід ще раз підкреслити, що дитячі хвилювання, емоційні відношення дитини до героїчного минулого нашої Батьківщини, до подвигів героїв, які віддали життя за наше щастя — все це ні в якій мірі не пригнічує дитячу психіку, і не породжує песимістичних почуттів. Навпаки дитячі емоції забарвлені ярко-вираженим оптимістичним світосприйняттям, світлою вірою в перемогу життя” [5, с. 220].
  5. Вже молодших учнів слід ознайомлювати з широким колом історичних подій; читати їм розповіді про минуле людства, про боротьбу проти соціального зла колись і сьогодні. Боротьбі передових соціальних сил проти реакційних, посвячувати спеціальні цикли бесід та читань.
  6. Основою морального виховання, моральної зрілості підлітка являється ідеал Батьківщини. Моральна вихованість, духовне благородство людини в роки творчості досягаються тим, що він бачить світ через свій обов’язок перед Батьківщиною; найдорожчою святинею для нього являється честь, слава, могутність та незалежність Батьківщини [5, с. 219-224].

І таке відношення до виховання підростаючого покоління в душі любові до Батьківщини, готовності захищати її інтереси розділялося основною масою населення колишнього СРСР. Святкування дат, пов’язаних з подіями військових років, долями людей, які забезпечили перемогу, ставали гарною причиною для того, щоб ознайомити молодь, що навчається, з пам’ятними фактами вітчиз-

няної історії, звертати їх увагу на роль багатьох чоловіків та жінок, які їх оточують в цьому процесі. Завдяки цьому повернулося поважне ставлення до бойових нагород, сімейних реліквій.

Не випадково в своїй статті я привів в більш повному обсязі висловлювання одного з видатних педагогів ХХ ст. В. А. Сухомлинського, про роль в воєнно-патріотичного виховання молоді для держави.

Не випадково його ім'я носить один з найстаріших ВУЗів, педагогічної направленості, Миколаївський державний університет, в якому продовжуються та примножуються основні традиції виховання педагогів, які відповідають сучасним вимогам. Велика кількість випускників займають достойні місця в педагогічних колективах та вносять великий вклад у виховання молоді — майбутнього нашої держави.

В попередньому розділі статті розглядалися питання про місце та роль військово-патріотичного виховання молоді в історії педагогіки. Чи зменшилася актуальність цього напрямлення в сучасному житті держави? Я думаю, що в даний момент, коли Україна відроджує свою державність, прагне до укріплення своїх економічних позицій на світовій арені, роль та місце воєнно-патріотичного виховання молоді не втратило своїх позицій, а навпаки повинно набувати нової сили.

Вірність Україні — є невід'ємною ознакою національно-свідомого громадянина.

У зміцненні патріотичних почуттів велику роль відіграє військово-патріотичне виховання, покликане формувати бойовий, морально-психологічний дух, глибоке розуміння громадянського обов'язку готовність у будь який час стати на захист Батьківщини, оволодівати військовими та військово-технічними знаннями, а також вивчати бойові традиції та героїчні сторінки історії Українського народу, його Збройних Сил.

Перехід Збройних Сил України на комплектування за контрактом переносить центр ваги у підготовці захисників Вітчизни на навчально-виховні заклади [6, с. 4].

Будь-яка незалежна держава, для забезпечення своєї безпеки, забезпечення захисту своїх громадян та своєї території від зовнішніх посягань, повинна мати свої Збройні Сили, здатні виконувати ці задачі. У відповідності з цим прийнятий Закон України "Про військовий обов'язок та військову службу".

Цей закон здійснює правове регулювання відносин між державою та громадянином України у зв'язку з виконанням ними конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни.

Він передбачає, — захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадянина України.

Військовий обов'язок встановлюється з метою підготовки громадян України до захисту Вітчизни, забезпечення особовим складом Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення та Державної спеціальної служби транспорту (далі — Збройні Сили України та інші військові формування).

Військовий обов'язок включає:

- підготовку громадян до військової служби;
- приписку до призовних дільниць;
- прийняття в добровільному порядку (за контрактом та призовом на військову службу);
- проходження військової служби;
- виконання військового обов'язку в запасі.

Виконання військового обов'язку громадянина України забезпечують державні органи, органи місцевого самоврядування, утворені відповідно до законів України військові формування, підприємства, установи і організації незалежно від підпорядкування і форм власності в межах їх повноважень, передбачених законом, та районні, міські військові комісаріати.

Законом також передбачена підготовка громадян України до військової служби, вона включає патріотичне виховання, допризовну підготовку, підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей, підготовку у військових ліцеях та ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою, підготовку до вступу у вищі військові навчальні заклади та військові навчальні підрозділи вищих навчальних закладів, військову підготовку у вищих навчальних закладах за програмою підготовки офіцерів запасу.

Допризовна підготовка включається до державного стандарту повної середньої освіти професійно-технічних і загальноосвітніх навчальних закладів, а також вищих навчальних закладів у разі, якщо певний освітньо-кваліфікаційний рівень здобувається на

основі базової середньої освіти та проводиться за програмами погодженими з Міністерством оборони України [7, ст. 9].

Як ми бачимо, законом України не виключене з уваги питання військово-патріотичного виховання молоді.

Але нажаль в повсякденному житті не знаходить відповідної реалізації. На даний момент згідно шкільній програмі предмет “Допризовна підготовка”, замінений на предмет “Захист Вітчизни”. Цей предмет передбачається як розділ всього комплексу заходів допризовної підготовки молоді, але нормативно-правова база цього розділу до кінця не розроблена. Не вироблена концепція, не визначені чітко цілі, задачі, об’єм предмету “Захист Вітчизни”. В шкільних програмах, з ціллю заощадження учбового часу і введення інших предметів, скорочуються години на даний предмет. В багатьох школах навчально-матеріальна база не тільки не удосконалюється, щоб відповідати встановленим вимогам, але й та що була зруйнована. Професія вчитель предмету “Захист Вітчизни” стає менш престижною, нерідко вони без базової підготовки ведуть предмет як додаткове навантаження.

На щастя це відбувається не завжди. Є керівники, які не втратили державного підходу до військово-патріотичного виховання молоді.

Є райони, які не тільки не забули краще з минулих традицій, а прагнуть внести в роботу цього напрямлення щось нове, прогресивне, що відповідає вимогам сьогодення.

Наприклад: військово-патріотична гра “Патріот” за участю учнів старших класів шкіл Оболонського району м. Києва. Вона проводилась на базі навчального центру Внутрішніх військ МВС України.

Старшокласники разом зі своїми викладачами предмета “захист Вітчизни” знаходились а полігоні протягом чотирьох днів. З ними були проведенні заняття з вогневої, тактичної, фізичної, інженерної підготовки.

Випробовування через які довелося пройти хлопцям, організували районний військовий Комісаріат у взаємодії з управлінням освіти та у справах сім’ї та молоді Оболонської районної державної адміністрації в м. Києві та командування Внутрішніх військ МВС України [9]. Це хороший приклад для інших.

Чого потребує концепція допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді на сучасному етапі:

- визначення основних напрямків удосконалення допризовної підготовки;

- забезпечення єдності навчання, виховання, розвитку і психологічної підготовки молоді;
- вироблення єдиних поглядів на проблему виховання патріота і громадянина;
- визначення ролі державних органів в організації та проведенні допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді;
- удосконалення педагогічних форм і методів навчання молоді основ військової справи;
- формування у молоді високої військової патріотичної свідомості, національної гідності, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку щодо захисту національних інтересів України;
- створення системи шефських зв'язків військових частин і вищих навчальних закладів з навчальними закладами, в яких проводиться допризовна підготовка, взаємодії з ветеранськими та іншими громадськими організаціями.

...Допризовна підготовка включається як складова до визначеної державою системи освіти навчальних закладів I і II рівнів акредитації, професійно-технічних і загальноосвітніх навчальних закладів та проводиться за програми, затвердженими відповідно до законодавства і погодженими з Міністерством оборони України. Допризовна підготовка є обов'язковим навчальним предметом і включається до навчального плану.

Наприкінці навчання організуються 3-5-денні навчально-польові заняття на базі військових комісаріатів, центрів допризовної підготовки, базових навчальних закладах.

В сьогоdnішній час відбувається змінення у свідомості людей відносно того, що сучасна армія буде укомплектована військовослужбовцями, які будуть проходити службу за контрактом.

Призов на строкову службу буде скорочений до мінімуму, у зв'язку з цим робота з військово-патріотичного виховання в деяких закладах слабшає, хоча вона повинна покращуватися, так як більшість випускників після досягнення 25-річного віку без проходження строкової військової служби беруться на військовий облік військовозобов'язаних і назначаються для укомплектування військових частин в військовий час, маючи лише допризовну підготовку.

Існуючі ресурси тих хто пройшов військову службу, щоб укомплектувати армію за контрактом, незабаром зникнуть, а юнаки в зв'язку із скороченням навчального часу на предмет “Захист Вітчизни” не матимуть достатнього рівня підготовки, ні в фізичному, ні в теоретичному і практичному напрямках для виконання свого громадянського обов'язку по захисту інтересів держави.

Скорочення Збройних Сил ще в більшій мірі повинно передбачати покращення військово-патріотичного виховання молоді. Необхідно виховувати молодь в дусі відданості доблесним традиціям, які будуть готові приложити всі свої розумові і фізичні сили для зміцнення могутності держави.

Велику роль в цьому напрямку відіграють кафедри військової підготовки, які готують офіцерів запасу для Збройних Сил України.

Головним є те, що на сьогоднішній день на кафедрах працює колектив викладачів — професіоналів в повному значенні цього слова, які мають величезний багаж знань, а головне, більшість викладачів мають великий військовий досвід, це люди, які не раз брали участь в складі миротворчих місій в різних військових конфліктах. Вони з великою самовіддачею передають свій величезний досвід студентам і готують офіцерів, які нічим не поступаються офіцерам — випускникам військових навчальних закладів, які готуються для кадрової служби.

Крім того проводиться і велика робота з військово-патріотичного виховання студентів. Прикладом того є кафедра військової підготовки Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомилинського. Яка, крім офіцерів запасу здійснює навчання студентів по спеціальності: “Викладач предмету “Фізична культура та Захист Вітчизни”.

12-14 листопада 2008 року за участю Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Миколаївської обласної державної адміністрації, Управління у справах сім'ї та молоді Миколаївської обласної адміністрації, Миколаївського обласного військового комісаріату на базі кафедри військової підготовки МДУ імені В. О. Сухомилинського, та Муніципального колегіуму Миколаївської міської ради, відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція: “Історія Збройних Сил України і проблеми військово-патріотичного виховання студентської та учнівської молоді”.

Мета форуму — розширення світогляду, формування позитивного ставлення до виконання конституційного обов'язку по захисту Вітчизни. Ознайомлення працівників галузі освіти з інноваційними формами та методами роботи в питаннях військово-патріотичного виховання молоді.

Відбулася робота на протязі 2-х днів по секціях:

Секція 1. Історія розвитку ЗСУ. Проблеми військово-патріотичного виховання студентської та учнівської молоді.

Секція 2. Методика викладання історії ЗСУ у вищих навчальних закладах України.

Розглянувши та обговоривши питання, Всеукраїнський науково-практичний семінар пропонував:

1. Звернутися до Міністерства освіти і науки, Міністерства Оборони України, ТСОУ з пропозицією вжити заходів щодо підвищення рівня військово-патріотичного виховання молоді починаючи з проведення цієї роботи в молодших групах загальноосвітніх шкіл.
2. Рекомендувати Міністерству освіти та науки України розглянути питання виконання Постанови кабінету міністрів, яка спрямована на створення посад заступника директора з військово-патріотичного виховання в загальноосвітніх виховних закладах.
3. ... Ректорам вищих навчальних закладів України, директорам середніх навчальних закладів, розглянути стан впровадження програм “Історії Збройних сил України”, а також програми “Захист Вітчизни”.
4. Звернутися до Міністерства оборони України та Міністерства освіти і науки України про вирішення питань визначення єдиного стандарту підготовки офіцерів запасу та викладачів предмету “Захист Вітчизни” [11].

Студенти кафедри військової підготовки проходять самостійну педагогічну практику на 3 і 4 курсах, відповідно 5 і 6 тижнів, по предмету “Захист Вітчизни” передають школярам здобуті на кафедрі знання і вдосконалюють свої навички з військово-патріотичної роботи. На базі кафедри створений і успішно працює військово-патріотичний клуб “Гарт”, в ньому організовані парашутний і стрілецький кружки. Студенти кафедри продовжують традиції Українського козацтва і приймають участь в обласних

і громадських заходах, пов'язаних з відродженням козацтва. Проводяться походи по історичних місцях. Постійно проводяться зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни і воїнами інтернаціоналістами, проводяться тематичні концерти. В дні визначених дат в м. Миколаєві проводиться “Свічна хода”, в якій найактивнішу участь приймають студенти, які навчаються на кафедрі військової підготовки. Доброю традицією стало прийняття студентами військової присяги, з завершенням військової підготовки, на освяченому місці для миколаївців, біля пам'ятника воїнам ольшанцям, які першими висадились десантом на берег Південного Бугу і забезпечили визволення м. Миколаєва.

Плідно використовується навчально-матеріальна база кафедри військової підготовки Миколаївського державного університету імені В. О. Сухолинського при проведенні практичних занять з предмету “Захист Вітчизни” всіма школами м. Миколаєва і області. На базі кафедри проводяться змагання клубів “Юних моряків”.

Всі ці заходи дозволяють позитивно впливати на свідомість учнів і студентів і виховувати їх справжніми патріотами своєї країни.

Військова підготовка з Програми офіцера запасу також не випускається з поля зору так як і в мирний час нерідкісні випадки диверсій, вибухи складів з боєприпасами, аварії на підприємствах, все це потребує хороших знань в військовій області і завтрашній наш випускник хоча і офіцер запасу повинен бути готовим стати на захист своєї держави і володіти достатніми професійними знаннями і навичками.

На завершення, хочеться із всього вище сказаного зробити висновок, молодь — це майбутнє країни і від того, якою ми її виховаємо буде залежати могутність і процвітання України.

Література

1. Політичний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., Генеза, 19997. — 217 с.
2. Антология по истории педагогики в России (первая половина XX века). — М., 200. — 384 с.
3. Антология педагогической мысли в России XVIII в. / Сост. И. А. Соловков. — М. — 412 с.
4. Макаренко А. С. Методика организации воспитательного процесса // Избранные педагогические сочинения: В 2 т. / Сост. Л. Ю. Гордин. — М., 1978. — Т. 1. — С. 177-255.

5. Сухомлинский В. А. О воспитании. — М., 1975. — 272 с.
6. Сухушин М. П. Основи військово-патріотичного виховання: Навч.-метод. посіб. — Миколаїв, 2007 — 215 с.
7. Закон України про військовий обов'язок і військову службу. — Ст. 1, 2.
8. Микрюков В. Ю. Традиции и инновации в военно-патриотическом образовании учащихся в современной России: Моногр. — М., 2005. — 166 с.
9. Народна армія. — 2008. — № 181.
10. Концепція допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді. Схвалено Указом президента України від 25 жовтня 2002 року № 948/2002.
11. Загальнодержавний методично-інформаційний журнал “Основи захисту Вітчизни” // Персональний методист. — 2008. — № 12. — С. 18-20.

Резюме

В статье анализируется значение военно-патриотического воспитания молодежи для государства, роль молодежи в политических процессах. Становление и развитие идей военно-патриотического воспитания молодежи в педагогической науке. Состояние военно-патриотического воспитания на современном этапе. Роль государства в усовершенствовании военно-патриотического воспитания молодежи. Молодежь — это будущее государства. Кроме того, приводится выписка из законов Украины “О воинской обязанности и воинской службе”

Рецензент канд. полит. наук, доцент В. В. Попов

УДК 321.019

Л. Л. Даховник

СОЦИАЛ-КОНСЕРВАТИВНАЯ МОДЕЛЬ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ: ВЕНЕСУЭЛА

Движение общества от традиционного к современному протекает через так называемую политическую модернизацию. Последняя выступает как система глубинных трансформационных изменений во всех сферах общественной жизни. Современной политической науке до недавних пор были известны две модели политической модернизации: оригинальная и вторичная (или, по другому, отра-

женная). Оригинальный путь модернизации общества прошли все страны Западной Европы и Северной Америки; вторичную модернизацию начали осуществлять многие другие страны, стремясь копировать опыт Запада. Таким образом, оба варианта (и оригинальный и вторичный) в своей основе имеют единый идеологический проект либерально-демократического образца.

Опыт вторичных модернизаций, в особенности на постсоветском пространстве, демонстрирует их неэффективность и даже ущербность. Перенесение нетрадиционных форм властвования, политической деятельности и процедур на невосприимчивую почву без учета особенностей политической культуры того или иного региона, оборачивается тяжелыми морально-психологическими и социально-экономическими последствиями.

В силу этого начинают себя обнаруживать ростки нового понимания модернизации. В основе этого понимания лежит отказ от либерально-демократической модели как единственно возможной модернизации общества. В качестве альтернативы выдвигается оригинальная незападная модель политической модернизации социал-консервативного типа. Примером такой модели являются модернизационные процессы в государстве Венесуэла.

Действующая Конституция Венесуэлы приобрела статус законной 1 января 2000 г. и является двадцать четвертой по счету. В соответствии с ней государство именуется Боливарианской Республикой Венесуэла. Венесуэла — федеративная республика. Глава государства — президент наделен чрезвычайно широкими полномочиями за счет других ветвей власти, включая право распустить Национальную ассамблею в случае торокатного отклонения его инициатив, хотя в последний год деятельности Национальная ассамблея не может быть распущена. Он избирается сроком на 6 лет на основе прямого, всеобщего и тайного голосования относительным большинством голосов. После окончания мандата он может быть непосредственно переизбран на второй срок. В свою очередь, Национальная ассамблея имеет право отстранять президента от должности. Президент возглавляет правительство страны. Введена должность исполнительного вице-президента, назначаемого президентом. Вице-президент возглавляет Государственный совет из девяти членов — высший консультативный орган при президенте. Таким образом, Венесуэла является президентской республикой.

Законодательная ветвь власти, в соответствии с новой конституцией, представлена однопалатной Национальной ассамблей. Ее депутаты избираются сроком на пять лет не анонимно, по партийным спискам, а персонально, по пропорциональной системе, исходя из квоты один депутат от 1,1 % общей численности населения страны. Кроме того, от каждого штата избираются еще по три депутата. Выделяются места для представителей индейских общин. Депутаты могут быть выбраны лишь на два срока; они обязаны раз в год отчитываться перед избирателями в своем округе и могут быть досрочно отозваны.

Высшим органом судебной власти является Верховный суд, его члены избираются парламентом страны сроком на пять лет и правомочны вести дела, связанные с нарушением конституции, дела общегосударственного масштаба, а также контролировать работу нижестоящих судебных инстанций — окружных и апелляционных судов федеральных судебных округов, Верховных судов и местных судов штатов.

Помимо традиционных законодательной, исполнительной и судебной ветвей власти действующая конституция Венесуэлы предусматривает образование новых ветвей власти — электоральной и гражданской. Первая из них призвана осуществлять и контролировать процедуры избрания органов власти на всех уровнях, а также руководить партий, профсоюзов и предпринимательских организаций. Гражданская власть, практически не имеющая аналогов в других странах, призвана руководить борьбой с коррупцией и решать морально-этические вопросы, включая вопросы прав человека.

Что касается партийной системы, то начиная с 1958 г., в стране установилась многопартийная система. Однако к 1968 г. ведущие позиции заняли две основные политические партии, которые попеременно чередовались у власти — Демократическое действие (ДД) и Социал-христианская партия (КОПЕЙ). В последующий период усилились тенденции к формированию двухпартийной политической структуры: хотя во всеобщих выборах принимали участие около 20 партий и организаций, ДД и КОПЕЙ вместе набирали более 85 % голосов.

Партия Демократическое действие, созданная в сентябре 1941 г., по идеологической направленности является социал-демократической и входит в Социалистический Интернационал.

Партия опирается на рабочий класс, средние слои города и деревни, крестьянские и профсоюзные организации, включая мощную Конфедерацию трудящихся Венесуэлы. Представители ДД занимали посты президента страны в 1945-1948 гг., 1959-1969 гг., 1974-1979 гг., 1984-1993 гг.

Правые позиции в политическом спектре Венесуэлы занимает Социал-христианская партия, образованная в январе 1946 г., — партия христианско-демократической ориентации, выступавшая за “революцию в условиях свободы” и также опиравшаяся на собственную сеть рабочих, аграрных, женских, молодежных, профессиональных и иных организаций. КОПЕЙ возглавляла правительства страны в 1969-1974 гг. и 1979-1984 гг. С течением времени идеологическая направленность указанных партий изменилась — обе партии перешли на центристские позиции.

В 1980-х гг. в условиях социально-экономического и политического кризиса произошло ослабление позиций обеих ведущих партий. На политическую арену стали выходить новые силы и организации. Прежде всего, это было Движение к социализму (МАС), образованное в 1971 г. в результате раскола коммунистической партии. МАС стояло на позициях, близких к “еврокоммунизму”, выступая за демократический социализм, МАС являлось в 1973-1993 гг. третьей по силе политической организацией страны. Однако в 1990-х гг. его оттеснила другая левая группировка популистского характера — “Радикальное дело” (Causa R), которая также возникла в результате раскола коммунистической партии и опиралась на профсоюз металлургов, высококвалифицированных рабочих, занятых на передовых в техническом отношении предприятиях.

С начала 1990-х в Венесуэле происходит кардинальное изменение всей прежней партийной системы. Президентские выборы 1993 выиграл бывший глава государства от партии КОПЕЙ Рафаэль Кальдера, покинувший свою партию и выступавший от широкого блока 17 центристских, левых и правых партий — Национальной конвергенции. Ведущей силой в коалиции было МАС. Но новый неоднородный правящий союз продержался недолго. На президентских выборах 1998 г. победу одержал харизматический военный лидер Уго Чавес Фриас, выступивший от имени новой организации — созданного в 1997 г. Движения Пятая Республика (ДПР). Программные положения ДПР

носили общий характер: оно обещало проведение конституционной реформы, очищение страны от коррупции и злоупотребления политических элит, создание демократического общества социальной справедливости, привлечение масс к управлению государством. Опорой ДПР стали “боливарианские комитеты”, созданные сторонниками У. Чавеса, в первую очередь, в бедных городских кварталах.

ДПР возглавило блок “Патриотический полюс”, в который вошли различные левые и популистские партии, в том числе МАС и отколовшаяся от “Радикального дела” партия “Родина для всех”. Уго Чавес победил, набрав более 56 % голосов, однако его коалиция не смогла завоевать большинства мест в Национальном конгрессе.

После принятия новой конституции в 2000 г. в Венесуэле были проведены новые президентские и парламентские выборы, победу на которых одержало правящее ДПР: Уго Чавес собрал почти 60 % голосов, а его движение завоевало 92 из 165 мандатов в Национальной ассамблее.

По мнению экспертов, современная экономическая и политическая система Венесуэлы стремительно эволюционирует в сторону “кубинской модели”. Парламент Венесуэлы почти единогласно поддержал законопроект, наделивший президента страны Уго Чавеса чрезвычайными полномочиями и одобривший его программу “строительства боливарианского социализма XXI века”. Эта программа предусматривает национализацию всех стратегических сфер экономики, в первую очередь телекоммуникационной, сахарной, алюминиевой, лесной и нефтегазовой. Кроме того, сегодня в Венесуэле полным ходом идет создание сельхозобъединений, подобных совхозам и кооперативным хозяйствам, вводится рабочее самоуправление на предприятиях. Активно используется на родине Уго Чавеса и кубинский опыт в сфере образования и здравоохранения.

Как показали результаты референдума проведенного оппозицией в 2004 г. около 60 % населения поддерживают У. Чавеса. Дело в том, что У. Чавес пользуется значительной поддержкой среди венесуэльских бедняков, так как часть доходов от нефти (хотя и небольшую) направляет на финансирование системы образования и здравоохранения, а также на строительство жилья. Из-за этого венесуэльская олигархия и привилегирован-

ные слои среднего класса ненавидят его лютой ненавистью. Эти круги считают, что он, не допуская проведение запланированной приватизации (в том числе — приватизации в крупной нефтедобывающей отрасли), самым недопустимым образом ограничивает их право на разграбление экономики страны. Поэтому они называют “коммунистическими” его ограниченные социальные реформы. На самом деле программы, введенные в действие У. Чавесом, весьма похожи на меры, предпринимавшиеся умеренными буржуазными правительствами стран Латинской Америки в 1960-70-е годы. Просто они выделяются на фоне многих десятилетий “неолиберальной” политики, проводимой на всем континенте и исключавшей какие-либо социальные преобразования [1].

За годы пребывания у власти Уго Чавеса 3,5 млн. человек получили доступ к питьевой воде. Полмиллиона пожилых венесуэльцев начали получать пенсию. Исторический Каракас до социализма был несправедливо контрастен: нефтяные миллионеры и политическая элита жили в прекрасных особняках, тогда как количество трущоб, или по-местному баррио, росло с астрономической скоростью. Теперь же, за первые годы социализма, в город из горных трущоб “спустилось” свыше 2-х миллионов человек. Специальная программа Венесуэльского института молодежи по искоренению безграмотности “Миссия Робинсон” позволила научить писать и читать около 1,5 млн. венесуэльцев. Широко работают программы по молодежной кооперации, кредитованию. Успешно работает миссия “Сукрэ” по доступу к бесплатному высшему образованию — открыт Боливарианский революционный университет, Военная Академия. Только в Военной Академии обучается 16 тысяч человек. Ранее высшее образование было доступно только для 10 % богатейшей части страны. Медицина в стране стала общедоступной. Так, успешно работает проект “Альба”, который ставит своей целью обеспечить все народы Латинской Америки высококлассным и общедоступным медицинским обслуживанием.

Таким образом, к 2006 г. Венесуэле удалось добиться перелома в развитии социальной ситуации, которая ухудшалась вплоть до 2003 г., когда Чавес смог подчинить себе государственную нефтяную компанию. Бедность в 2006 г. сократилась до 40 % семей — с почти 60 % в 2003 г. Безработица за этот же период уменьшилась вдвое: с 20 % до 10 %, главным образом

за счет занятости на госслужбе и использовании свободных мощностей на предприятиях частного сектора. Доходы беднейших слоев населения выросли почти вдвое. В стране создана система социальных “миссий”, гарантирующих доступ к медицинскому обслуживанию, образованию и обеспечению продуктами по ценам, на 40 % ниже рыночных. Все это, несомненно, улучшило положение ранее “исключенных” слоев населения и усилило их поддержку режима [2, с. 98].

Несмотря на ряд отмеченных достижений, в Венесуэле остается высоким уровень коррупции. По данным Transparency International Венесуэла занимает 130 место с показателем 2,3. “Индекс демократии” Венесуэлы определяет ей 93 место в мировом рейтинге. Кроме того, степень социального расслоения в обществе до сих пор остается велика, о чем свидетельствует коэффициент Джини, который составляет 48.

Подводя итог вышесказанному, отметим, что оригинальные незападные политические системы функционируют в рамках социал-консервативного сектора разрешенной активности, в то время как политические системы, избравшие отраженную версию развития, функционируют, как правило, в либерал-демократическом секторе разрешенной активности. Динамика развития исследованных политических систем свидетельствует о том, что они не находятся в зоне оптимального развития. Первые локализируются на схеме Е. Седова на участке Опт-К (рис. 1), для них характерен высокий уровень авторитаризма; вторые, находясь на отрезке Н-Опт, развиваются в условиях высокого уровня энтропии.

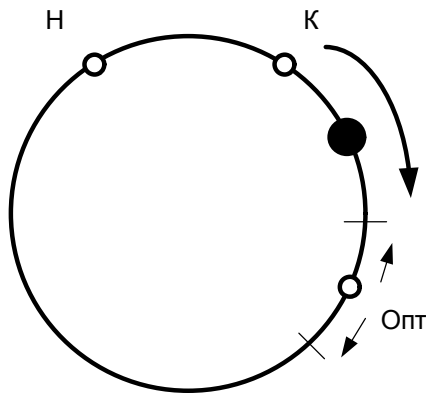

Рис. 1. Динамика политических систем, развивающихся по оригинальной незападной версии

Политический процесс в социал-консервативных политических системах (Венесуэла) протекает в условиях нарушения баланса мощностей гражданского общества и государства, со значительным креном в сторону последнего. На данном этапе развития для социал-консервативных систем характерно отсутствие механизма самовоспроизводства политической системы, в основе которого в демократических странах лежит эффективная партийная система, содержащая полноценные левый и правый сегменты.

Что касается политической культуры, то в оригинальных незападных политических системах она характеризуется преобладанием коллективистских установок, отсюда следует невозможность быстрого восприятия либерал-демократических образцов модернизации, переход к демократическому качеству политической системы возможен только посредством длительной эволюции.

Литература

1. Оукен Б. Поддерживаемая ЦРУ оппозиция потерпела поражение на референдуме в Венесуэле. — 2008, 24 May. — <http://www.wsws.org/ru/2004/aug2004/vene-a25.shtml>.
2. Латинская Америка: возвращение на авансцену мировой политики. Круглый стол // МЭ и МО. — 2007. — № 2. — С. 90-100.
3. Чемшит А. А. Государственная власть и политическое участие. — К.: Украинский центр духовной культуры, 2004. — 528 с.

Резюме

В статті висвітлюється проблема, пов'язана з соціал-консервативною моделлю політичної модернізації Венесуели.

Рецензент доктор полит. наук, професор А. А. Чемшит

УДК 304.4 (477):297

І. П. Федорів

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ МУСУЛЬМАНИНА ТА ІСЛАМСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ

Люди для демократичних політиків — це електорат, а для виробників продукції та рекламодавців — сегмент ринку. Політики, рекламодавці та будь-хто інший, хто має вплив на форму-

вання контенту в інформаційному просторі є сугесторами — це такі індивіди, групи осіб або засоби масової інформації, які є джерелами навіювання [9]. Вони за допомогою певних засобів та методів впливають на свідомість людей і змінюють її у потрібному для них напрямі.

Головна мета сугесторів — формувати в суспільства таке бачення світу, яке відповідає їхнім інтересам, і не завжди відображає об'єктивну дійсність. Це бачення повинне бути підкріплене стереотипами задля сильнішого укорінення в свідомості. Одними з найбільш вживаних методів управління свідомістю суспільства є такі:

- передвиборчі та політичні технології,
- рекламні технології,
- нейролінгвістичне програмування (НЛП).

У середньому споживач інформації в Європі дивиться телевізор чи слухає радіо протягом 4 годин щодня. Інформаційні війни формують в суспільства прямо протилежне дійсному уявлення про світ і реальність. Результати програмування залежать від професійності сугестора та тривалості впливу [3]. Наприклад, Росія має один з найбільших показників результативності впливу політичних сугесторів. Телефонні опитування в Росії довели, що потрібного ефекту політикам Росії вдається досягнути на дуже високому рівні. Від 50 до 75 % дорослого населення мають уявлення про реальність, яке відповідає бажаному уявленню сугестора. Більш точні соціологічні дослідження показують, що ця цифра значно менша — 30-40 %. Проте і така результативність є дуже яскравим показником. За допомогою методу НЛП такий самий відсоток осіб виліковується за допомогою марних ліків в медицині, як це слушно зауважують В. Бритков та С. Дубовський [3].

Під час інформаційно-реklamних компаній НАТО за часів бомбардування Югославії дії альянсу підтримало 65 % опитаних британців [3]. Цього разу були використані пропагандистські методи Гебельса, які використовувались проти Британії 1940 року. “Поганий Черчилль” замінили на “поганий Мілошевич”, “простих англійців” на “простих сербів”, а “постраждалих німців” на “постраждалих албанців”.

Але навіть попри інформаційні кампанії НАТО, у європейському суспільстві, зокрема і в Україні, вплив сугесторів залишається

ся менш очевидним, ніж в Росії. В Україні інформаційний простір репрезентує широкий спектр точок зору, але це не означає, що вплив на контент зацікавлених сторін в нашій державі доволі слабкий. Напряма, в якому формується громадська думка і політична культура великою мірою залежить від власників медіа та від тих людей, які мають можливість впливати на контент ЗМІ.

Розподіл сил в інформаційному просторі України щодо питань внутрішньої та зовнішньої політики, як правило не викликає суперечок та дискусій в експертів медіа-бізнесу. Інформація про засновників телеканалів та інших видів медіа є загальновідомою і доступною, а інформаційну політику різних ЗМІ аналізують експерти таких спеціалізованих видань, як “Телекритика”. Попри таку гласність, значна частина питань, пов’язаних з політичними (та політтехнологічними) аспектами релігійних питань, зокрема, контент, який формує образ мусульманина в свідомості українців й ісламська ідентичність, залишаються малодослідженими.

З-поміж нещодавніх досліджень з цієї проблематики варто виокремити працю “Ісламська ідентичність в Україні”, авторами якої є О. Богомолов, С. Данилов, І. Семиволос та Г. Яворська. Проте і досі залишається відкритим для дискусії питання, які сугестори і з якою метою формують образ мусульманина в уявленні громадськості, та яку ісламську ідентичність закладає в свідомість мусульман медійний контент.

Ісламську тожсамість в масовій свідомості української аудиторії формують чотири вектори: мусульманський, український, російський та західний (америко-англійський). Мусульманські організації у своїх ЗМІ мають чітку концепцію й редакційну політику, але й з-поміж них можна спостерігати полярність й протистояння.

На ринку друкованих ЗМІ мусульмани в Україні мають чимало своїх видань, а от радіопростір і телебачення як найкращий засіб для формування кліше й стереотипів перебуває фактично поза їхнім впливом. Мусульманський вектор у цьому сегменті ЗМІ представлений мінімально.

Такі російські фільми як “Свідки. Чорні вдови”, виробництво телеканалу РТР, формують переважно вороже сприйняття ісламської тожсамості. Мінус такої подачі полягає в тому, що іслам подається значною мірою як агресивна релігія, яка здатна породити екстремістські течії та теракти. Мотиви побудови

саме такого сприйняття ісламської тожсамості очевидні: деякі впливові сили в Росії намагаються зробити синонімами слова “іслам” і “тероризм” задля виправдання військових дій в Чечні. В Україні подібні агресивні кліше в сприйнятті мусульманської ідентичності масово формуються під впливом кабельного телебачення, яке репрезентує в нашій державі провідні російські державні та приватні канали.

Щодо західного вектора, то він формує сприйняття ісламської ідентичності так само, як і російський, але позиціонує не росіян, а американців як визволителів та борців з віссю зла — тероризмом. Проте, коли йдеться про росіян й Чечню, тоді негативний акцент зміщується на сприйняття й формування іміджу Росії, як антигуманної імперії. Мотивація у створенні подібного образу теж відповідає загальній концепції Сполучених Штатів: в геополітиці є лише один титан — це США, де діє найкраща розвідка й найдемократичніший уряд. Якщо хтось спробує цю тезу поставити під сумнів, то його оголошують віссю зла й формують відповідний імідж.

Український вектор перебуває під потужним впливом цих двох сил і лише намагається сформувати свою політику й своє бачення. В умовах кризи політичного управління державникам зараз не до того, щоб визначати й формувати засади державної інформаційної політики, зокрема, щодо цього питання. Проте комерційні телеканали роблять свої перші кроки й перебувають у пошуку своїх концепцій сприйняття Близького Сходу. На цей момент пріоритетною залишається єдина мета: сформувати в Україні чітку інформаційну політику, яка б відповідала демократичним доктринам та діяла в ключі гуманізму. Тобто треба перетворити пасивний український вектор на активний та свідомий. Таку позицію можна мотивувати правом українців отримувати усесторонню, об’єктивну й важливу безпосередньо для кожного громадянина інформацію.

В масовій свідомості української телевізійної аудиторії сформувалось сприйняття ісламської тожсамості як чогось ворожого, невідомого, таємничого і загадкового. Потягом всієї історії незалежної України з 1991 р. лише від початку 2000-х років ісламська тожсамість почала сприйматись й формуватись у більш позитивному ключі. Як і раніше, наймасовіше мусульманську тожсамість та асоціації з ісламом формує телебачення,

яке показує візуалізовані образи. І саме телебачення, яке зараз перебуває поза контролем мусульман.

До такого висновку ми дійшли шляхом проведення низки експертних опитувань, ґрунтовного аналізу друківаних ЗМІ мусульманських організацій з моменту їхнього заснування чи виходу на теренах України (всього 5 видань: “Аррайд” двома мовами, “Аль-Баян”, “Аль-В’ай”, “Мінарет”), всіх документальних фільмів за останні два роки на мусульманську тематику програмної сітки каналу СТБ, спеціальних програм каналу Інтер та авторських репортажів у новинній програмі ТСН.

Загалом така наукова робота — це перша спроба комплексно дослідити матеріали й редакційну політику ЗМІ мусульманських організацій та проаналізувати телепростір як засіб конструювання сприйняття мусульманської тожсамості. У ході цієї роботи вдалося визначити як впливає інформаційний простір на аудиторію в ключі мусульманської тожсамості. Опрацьовані новітні результати щодо стихійного й цільового формування ісламської ідентичності, які показують відсутність дії державної інформаційної політики щодо цього питання. Визначені провідні тенденції й напрямки розвитку ісламської ідентичності, а також виокремлені й структуровані суб’єкти, які формують ісламську ідентичність в мас-медійному полі.

Для дослідження процесів формування образу мусульманина та ісламської ідентичності в політичній культурі України використовується низка методів, які широко застосовуються в прикладній політології.

Метод експертного опитування (інтерв’ю). Оскільки кількість наукових праць щодо вивчення особливостей формування образу мусульманина в політичній культурі України є доволі обмеженою, тому низку фактів довелося збирати з різних компетентних джерел з метою подальшого синтезу та аналізу. Протягом кількох років в опитуванні взяли участь такі експерти: Ахмед Тамім — очільник ДУМУ (Духовного управління мусульман України), Емірлі Аблаєв — муфтії Криму, Рефат Чубаров — депутат Верховної Ради України V скликання, Абдуселям Селяметов — очільник Хізб ут-Тахрір (офіційно неформленої в Україні релігійної політичної партії), Ельміра Муратова — спеціаліст у галузі політичного ісламу Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, Олександр Богомолів та Ігор Семиволос — ек-

сперти Центру близькосхідних досліджень та низка інших спеціалістів у цій галузі. Метод експертного опитування дозволив зібрати інформацію з джерел, які репрезентують різні організації.

Другим за своєю важливістю для дослідження є метод контент-аналізу (кількісний та якісний аналіз). За допомогою цього методу досліджувались матеріали засобів масової інформації: газета “Мінарет” та дитячий додаток до неї — “Світлячок” (видається Духовним управлінням мусульман України), газети “Арраїд” російською та арабською мовами (видається громадською організацією “Арраїд”), газета “Наш дом — Україна” (видавалась за часів існування Партії мусульман України), газета “Сьогодні” (медіа-холдинг СКМ), газета “Аль-Баян” (заснована Ісламським культурним центром і згодом підтримувалась організацією “Арраїд”, фондами “Бушра” та “Замзам”, журнал “Сознание”, або “Аль-Ваъй” (видається Хізб ут-Тахрір), документальні фільми виробництва Discovery, Channel 4, РТР та СТБ, які транслювалися телеканалами України.

За допомогою контент-аналізу та методу групування фактів під час дослідження було встановлено, що ЗМІ більшості організацій співпрацюють між собою. Інформаційна політика газет “Арраїд”, “Наш дом — Україна” та “Сьогодні” особливо під час виборів показує високий рівень співпраці, хоча організації на перший погляд ніяк не пов’язані одна з одною. Це є свідченням того, що електоральний сегмент мусульман намагаються вести в одному напрямку, тим більше що в ісламі шаріат передбачає невіддільність державного устрою від релігії.

Газета “Наш дом — Україна” засновувалась наприкінці 1997 р. під політичні вибори, як і власне Партія мусульман України, задля підтримки Л. Кучми. Головною метою було загітувати немалий сегмент електорату — мусульман. Задля цього почалась активна співпраця Партії мусульман України та Духовного центру мусульман України з “Арраїд” та Духовним управлінням мусульман Криму. Вже в 3 (6) номері за травень 1999 р. ми бачимо привітання від голови Комітету у справах релігії В. Бондаренка та слова підтримки Л. Кучми [2]. У наступному номері, що вийшов у вересні, читачам подається головна тема номеру — відкриття Ісламського університету в Донецьку, з чим всіх мусульман привітав Л. Кучма та В. Янукович, який був на відкритті як голова Донецької обласної адміністрації та облради.

Про тісну співпрацю задля агітаційної мети з цими мусульманськими організаціями свідчить лист-подяка С. Телешуна, очільника фонду “Співдружність”, поданий у цьому ж номері: “Вельмишановні панове Брагін та Муаз Абу Убайда! Щиро дякую Вам та Вашим колегам з асоціації Арраїд і Духовного управління мусульман України за люб’язне запрошення до участі у відкритті Донецької соборної мечеті Ібн Фадлал і Українського Ісламського Університету. З повагою, С. О. Телешун, консультант Президента України...” [10].

Варто роз’яснити, що Муаз Абу Убайда — колишній очільник “Арраїд” — був визнаний згодою персоною нон-грата і правоохоронці не впустили його в Україну. Але на той час всі ці організації та їхні очільники були стратегічно важливими для владних структур.

З 1999 р. в газеті “Наш дом — Украина” почалась активна агітаційна кампанія “Отдай свой голос за Леонида Даниловича Кучму”. ПМУ не зрадила провладним позиціям і на президентських виборах підтримала В. Януковича. В одному з номерів за 2004 р. на першій шпальті розміщено статтю “Характер, который побеждает”, поруч з якою подані слова Я. Клочкової, С. Бубки, Л. Подкопаєвої на підтримку В. Януковича. Через рік після президентської кампанії 2004 р. на з’їзді члени партії прийняли рішення про саморозпуск своєї політичної структури і про перехід її членів до лав Партії регіонів України, що є підтвердженням того, що попередні висновки про співпрацю двох організацій та їхніх ЗМІ були небезпідставними.

Газета “Сегодня”, власником якої є член Партії регіонів, мусульманин Р. Ахметов у лютому 2006 р. передрукувала карикатури на пророка Мухамеда з данської газети “Jillands Posten”. Мотивація такого вчинку залишається невідомою, та все ж можемо припустити, що це було просто комерційним ходом для більш потужної рекламної компанії газети, а також ідеологічним ходом, пов’язаним з уже напрацьованим негативним ставленням до факту публікації карикатури, створеним українськими ЗМІ. Представники мусульманської Міжобласної асоціації громадських організацій “Арраїд” надіслали газеті лист-протест, проте пізніше позиція мусульман змінилась, про що свідчить другий лист: “Стосовно публікації карикатур в нашій газеті голова Української Міжобласної асоціації громадських організацій

“Арраїд” Каді Ісмаїл заявив, що не має до нас ніяких претензій. “Ми прийняли ваші вибачення. Ми розуміємо, що редакція опублікувала ці карикатури не з метою образи віруючих, а тільки для інформування своїх читачів, не оцінивши наслідків такого кроку” [7], — сказав газеті “Сегодня” Каді Ісмаїл.

Тираж забезпечив непогані прибутки, газета змогла більше потрібної передвиборчої інформації донести читачам, дозволила зайвий раз показати терпимість і доброту прихильників ісламу. І це лише кілька прикладів того, як використовують поточну ситуацію й спекулюють інформаційним полем сугестори медійного ринку, формуючи образ мусульманина та мусульманську ідентичність.

Окрім методу експертного опитування та контент-аналізу в дослідженні також використовувався індуктивний метод, який за своєю суттю доповнював контент-аналіз. За допомогою аналізу діяльності окремих організацій та їхній інформаційній політиці вдалося дійти до узагальнень не лише щодо співпраці, але й щодо конфронтації мусульманських спільнот одна з одною.

Так, наприклад, в газеті “Арраїд” за липень 2006 р. подається інформація про міжнародну ісламську конференцію в Джакарті, присвячену антитерористичній й антиекстремістській діяльності. На цій конференції виступав хабашит шейх Ахмед Тамім — очільник Духовного управління мусульман України (ДУМУ). По суті він був єдиним представником від України, але факт його участі замовчується, що є красномовним свідченням контраверсійних позицій “Арраїду” й ДУМУ та їхнього взаємного невизнання.

Дедуктивний метод застосовується для того, щоб проаналізувати сформований образ мусульманина в політичній культурі України та ісламську ідентичність мусульман, які проживають на території України та мають право голосу на виборах.

Таким чином, застосування методів індукції та дедукції в такому поєднанні дають можливість далі використати методи порівняння та узагальнення, а саме порівняти різницю між бажаним для сугесторів результатом і реальним сприйняттям суспільством образу мусульманина та ісламської ідентичності мусульман й узагальнити аналіз порівняння.

Такі основні історичні методи як:

- біографічний,
- хронологічний (стадійний або лінійний),

- історико-порівняльний (історико-аналогійний), дають можливість у дослідженні проаналізувати процеси створення на території України громадських та релігійних організацій мусульман та простежити розвиток їхньої діяльності та рівень між організаційної співпраці. За допомогою методу спостереження, який дозволяє, спираючись на результати, отримані в наслідок застосування методу експертного опитування, відстежувати новітні тенденції в діяльності та розвитку сугесторів.

Жоден з методів, використовуваних у дослідженні, не може мати універсальний характер, тому що всі вони мають наукову цінність насамперед у вдалому взаємному поєднанні.

Література

1. Амребаев А. Религиозная идентичность в условиях глобализации // Analytic (аналитическое обозрение). — Астана: Казахстанский институт стратегических исследований, 2001. — <http://www.kisi.kz/old/Parts/Confs/cnf2/Amrebaev.html>.
2. Бондаренко В. Привітання // Наш дом — Україна. — 1999. — № 3. — С. 1.
3. Бритков В., Дубовский С. Информационные технологии в национальном мировом развитии // Общественные науки и современность — М: Российская академия наук, 2000. — http://www.ict.edu.ru/ft/003990/015britkow_dubowskij.pdf.
4. Еспозіто Дж. Ісламська загроза. Міф чи реальність. — Л.: Кальварія, 2004. — 336 с.
5. Іванов В. Ф. Контент-аналіз: Методологія і методика дослідження ЗМК: Навч. посіб. / Наук. ред. А. З. Москаленко. — К.: ІСДО, 1994. — 112 с.
6. Ісламська ідентичність в Україні / Богомолів О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. — К.: AMES, 2005. — 130 с.
7. Ковальчук І. У мусульман нет претензий к “Сегодня” // Сегодня. — 2006, 10 февраля. — № 2273. — С. 3.
8. Крижановский О. Социологический статус метода экспертных оценок / АН Украины; Ин-т социологии; Отв. ред. С. Б. Крымский. — К.: Наукова думка, 1992. — 92 с.
9. Словарь практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. — Минск: Харвест, 1997. — 800 с.
10. Телешун С. Вельмишановні панове Брагін та Муаз Абу Убайда! // Наш дом — Україна. — 1999. — № 4. — С. 1.

Резюме

Автор рассматривает основные методы исследования образа мусульманина и исламской идентичности в политической культуре Украины.

Рецензент доктор полит. наук, профессор В. М. Якушик

УДК 321.022:329.8

С. О. Белашко

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК ПАТРОНАТНО-КЛІЄНТНІ СИСТЕМИ

Дослідники українських партій традиційно розглядають цей політичний інститут як ключовий чинник демократичного розвитку. Зокрема, цих позицій дотримуються В. Базів [2], О. Бойко [3], Р. Войтків [4], О. Зайцев [8], Е. Пуфлер [19], Ф. Рудич [18; 21] та низка інших політологів [20]. На нашу думку, такий підхід має бути доповнений застосуванням підходів, напрацьованих в інших галузях політичної науки. Метою цієї статті є аналіз політичних партій як механізму політичної участі в пострадянському суспільстві в контексті сучасних теорій клієнтелізму та неопатрімоніалізму, розроблених в працях М. Афанасьєва [1], Ш. Ейзенштадта [28; 29; 30; 33], К. Розетті [34], Л. Роніджера [35], Р. Теобальда [24], О. Фісуна [25; 26; 27].

Сформована під впливом інших політичних інститутів (парламенту, президента, уряду) партійна система стає важливим чинником безперервності політичного процесу, визначає коло та статус його учасників, обумовлює стабільність політичного режиму [22]. В Україні розвиток партійної системи значною мірою визначає темп і спрямування процесів пострадянської трансформації. Негативний вплив цього чиннику, на нашу думку, обумовлений патронатно-клієнтною природою українських партій, що спричиняє олігархізацію політичної системи в цілому.

В. Кувалдін відзначає, що в процесі побудови нових держав пострадянські еліти вирішують чотири найважливіші для себе (в порядку черговості) завдання: 1) поєднання влади і власності (в нових формах) в руках вузького кола осіб; 2) входження — на других і третіх ролях — в космополітичну еліту глобального світу; 3) створення життєздатних держав; 4) будівництво демократичних інститутів. Дослідник наголошує: “Вони формують по-

страдянський соціум “під себе”, так, як їм вигідно і зручно. Це не відтворення традиційних структур і стосунків радянської епохи, це не рух до ліберальної демократії, це не пошук національних стратегій модернізації, це особливий спосіб організації територіального простору, політичного життя, економічної діяльності, духовного виробництва, спрямований на закріплення панівного положення нового шару владовласників” [11, с. 3]..

Партійні системи пострадянського типу відтворюють логіку неопатрімоніального політичного процесу: це не боротьба партійно-політичних альтернатив, а боротьба різних фракцій бюрократії за монополізацію тих або інших сегментів державного управління. Як пише С. Ейзенштадт, парламентські вибори в неопатрімоніальних системах звичайно використовуються для завоювання позицій контролю за розподілом ресурсів і встановлення контролю за ділянками клієнтарно-патронажної мережі, а партійна мобілізація виконує функцію розширення соціальної бази доступу до таких ресурсів у системі редистрибуції, для формування нових патронажно-клієнтарних структур, фракційних груп і корпоративних утворень. Політична боротьба спеціалізується скоріше на конкуренції за доступ до ресурсів, владних позицій і посад, ніж на підтримці нових типів економічної діяльності й нових форм статусних і класових відносин [28, с. 329-331; 29].

С. Хантінгтон наголошував: “Автономія політичних інститутів вимірюється ступенем того, наскільки їхні власні інтереси й цінності відособлені від інтересів і цінностей інших політичних сил” [31, с. 20]. В умовах нерозвинутості офіційних каналів взаємодії раціонально-легального типу функція трансляції й взаємного узгодження різних партикулярних інтересів здійснюється через механізм патронатно-клієнтних відносин, що асиметрично “перерозподіляють” блага відповідно статусу й позиції кожного учасника такої взаємодії [1]. Відповідно, автономність того чи іншого політичного інституту визначається його місцем та функціями в системі життєзабезпечення режиму, а також особистими зв’язками, що поєднують його чільних представників з іншими суб’єктами певної патронатно-клієнтної мережі.

Найважливішим принципом функціонування неопатрімоніальної системи є клієнтелізм, або патронажні відносини [30; 33]. У найбільш загальній формі клієнтелізм можна визначити як відносини особистої залежності, що виростають з асиметричного

взаємообміну послугами й статусними позиціями між сторонами, кожна з яких має нерівні ресурси. Економічні й адміністративні ресурси патронів обмінюються на політичну й електоральну лояльність клієнтів. При цьому в рамках єдиної патронатно-клієнтної мережі існує певна ієрархія патронів, кожен з яких має власних клієнтів, опосередковано залежних від спільного гаранта.

Виходячи з цього, можна дати таке визначення: патронатно-клієнтна система — це багаторівнева система особистих відносин, побудована на асиметричній залежності патронів і клієнтів, що базується на взаємообміні ресурсів та має єдиного гаранта.

В. Денисенко ввів в українську політологію поняття “клани”, розглядаючи зокрема вплив цих “тіньових” структур на еволюцію партійної системи [5, с. 15]. Пізніше це поняття активно використовують інші науковці, зокрема О. Долженков [6], О. Лісничук та О. Сушко [14]. При цьому більшість дослідників оцінює цей вплив досить негативно, в тому числі й через те, що, на їхню думку, він суттєво загальмував процес становлення партій в Україні як самодостатніх політичних гравців. Зокрема Андрій Дорошенко відзначав: “Відмова тіньових груп від офіційної участі в партійному будівництві та зведення політичних форм їх впливу до встановлення організаційного та фінансового контролю над засобами масової інформації обумовили слабкість, навіть крихкість та мозаїчність первісних українських політичних партій (за винятком ідеологічних — КПУ та НРУ)” [7].

Як показала подальша еволюція політичної системи України, гіпотеза В. Базіва про те, що партії, “які захищають кланові інтереси чи згуртовуються навколо харизматичного лідера не мають шансів на існування як породження нинішнього перехідного періоду” [2, с. 103], не знайшла підтвердження. З іншого боку, активне залучення неpubлічних груп політичного класу до партійного будівництва та відповідне посилення інституту багатопартійності не стало чинником демократичного розвитку суспільства. Більш того, інститут багатопартійності в цих умовах стає чинником не тільки (або навіть не стільки) демократизації, але й олігархізації політичного режиму. Закономірним наслідком цього процесу є, на нашу думку, встановлення в Україні децентралізованого неопатримоніального режиму з конкурентними осередками перерозподілу влади і власності.

Олександр Фісун виділяє такі функції правлячих партій у неопатрімоніальній політичній системі: 1) контроль над висуненням і відбором керівних кадрів державного апарату, формуванням представницьких органів всіх рівнів; 2) організація масової підтримки цілей, які висувуються владою, забезпечення схвалення знизу її рішень (через збори, мітинги, демонстрації та референдуми); 3) політичне виховання й ідеологічна обробка мас відповідно до тієї або іншої офіційної доктрини; 4) керівництво масовими організаціями. Реальне ж призначення партійного механізму, на думку вченого, найчастіше полягає в приватному розподілі між членами правлячого угруповання суспільно-публічної владної сфери, тобто її патрімоніальній приватизації [27].

Характерною рисою української партійної системи є те, що опозиційні сили фактично розвиваються як альтернативні патронатно-клієнтні мережі. При цьому вони (в широкому розумінні, що включає сателітні організації, популярні ЗМІ, “дружній” бізнес) позиціонуються майже так само як і “партії влади”, лише до слова “влада” додається певний епітет — “чесна”, “майбутня”, “національна”, “справедлива”, “народна” тощо. Відповідно, приходячи до влади, вони починають активно використовувати суспільний ресурс для потреб власної мережі, переймаючи від своїх політичних конкурентів зазначені вище функції.

У свідомості пострадянських еліт дотепер існує стереотип, закладений у роки однопартійної системи: фракційність вважається неприйнятною, принаймні дуже небажаною, оскільки порушує формальну єдність і ставить під сумнів принципи корпоративної лояльності (фактично йдеться про особисту лояльність патрону). Це стосується навіть тих партій, які вважаються на пострадянському просторі еталонними зразками лібералізму [9, с. 27]. Незважаючи на те, що автономні фракції усередині партії дають чимало плюсів, дозволяючи зберігати критичний тонус, стримувати надмірні амбіції керівників й оперативно вносити корективи в політичний курс, для пострадянських партій (незалежно від місця в ідеологічному спектрі та системі владних відносин) характерне прагнення до максимальної уніфікації. Симптоматично, що це стосується головним чином формального боку справ, при цьому партії можуть об’єднувати в своїх лавах людей з досить різними, іноді навіть несумісними, поглядами, за умов що ці погляди не будуть декларуватись публічно.

В пострадянських країнах і провладні, і опозиційні партії фактично являють собою досить закриті політичні корпорації, що не мають потреби в ідеології як інструменті внутрішньої консолідації. Україна є показовим прикладом цієї тенденції. “Приналежність колишньої високопоставленої номенклатури до тої чи іншої партії мотивується аж ніяк не новою світоглядною визначеністю щодо лібералізму, націоналізму, республіканізму чи консерватизму, а груповими матеріальними інтересами та особистими зв’язками” [2, с. 57-58]. Спроби ідеологічного розмежування між КПУ та СПУ, НДП та “Громадою”, НДП та СДПУ(о), БЮТ та НСНУ, ПР та БЮТ мали переважно технологічний характер та спрямовувались на мобілізацію різних сегментів українського електорату в умовах загострення політичної конкуренції. Так, досить показові в цьому плані “спроби БЮТ налагодити зв’язок спочатку із Соцінтерном, а пізніше — з Європейською народною партією”, які наочно “засвідчили невизначеність усередині політичної сили із питанням власної ідеологічної ідентифікації” [16, с. 15].

В період формування політичного класу пострадянської України (1990-1996 рр.) не було жорстких бар’єрів між панівною й опозиційною елітами. В першій половині 1990-х окремі політики і навіть цілі угруповання переходили з табору в табір, створювали несподівані коаліції, змінювали своїх патронів. Поступово розмежування між політичними силами стало більш чітким, але певна гнучкість в побудові партійних патронатно-клієнтних мереж зберіглася й до сьогодні (варто згадати хоча б останні скандали в середовищі Блоку Юлії Тимошенко, пов’язані з іменами Йосипа Вінського (в минулому один з лідерів СПУ) та Олександра Лозинського (колишній член Партії регіонів).

Пострадянські елітно-партійні розмежування можуть бути визначені саме через позиціонування або всередині, або поза системою “розподілу держави”. Замість класичного поділу між помірними і радикалами, лібералами і консерваторами, лівими і правими неопатрімоніальний режим може бути охарактеризований субелітним розколом, що виростає з конкуренції за кращу позицію в ієрархічному клієнтарному розподілі “благ і привілеїв”.

В централізованому варіанті такого режиму сутність політичної боротьби зводиться до того, щоб здобути прихильність не стільки потенційних виборців, скільки глави держави, який виступає в ролі надпартійного арбітра.

В децентралізованому варіанті неопатрімоніалізму, притаманному сучасній Україні [15; 26], основна політична боротьба ведеться між кількома “мегаблоками”, кожен з яких має свого “гаранта”, що виступає в ролі головного адміністратора своєї патронатно-клієнтної мережі та її публічного представника. Легітимність такого лідера має подвійну природу: вона базується як на офіційному статусі в політичній системі (президентська або прем’єрська посада), так і на “народній любові” (харизматичність, високий рейтинг популярності, який значною мірою переноситься на відповідну політичну силу).

Кожен лідер патронатно-клієнтної мережі є героєм певного міфу, що має надзвичайно важливе значення для формування й утримання електорального масиву. Дж. Кемпбелл відзначає загальні для більшості міфів та казок етапи становлення такого роду героя: 1) вигнання; 2) ініціація (поневіряння, зустріч з могутніми заступниками, отримання додаткових джерел сили); 3) славне повернення [13, с. 145]. В Україні цей міф виглядає надзвичайно дієвим, адже саме він значною мірою забезпечив перемогу на президентських виборах колишньому прем’єру і в 1994, і в 2004 р. Напевно, він відіграє визначальну роль і в кампанії 2009-2010 рр.

Патронатно-клієнтної мережі “другого ешелону” намагаються балансувати на протиріччях “мегаблоків”. При цьому їхні патрони постійно підкреслюють власну самодостатність, намагаючись здобути й максимально ефективно використати так звану “золоту акцію”. Втім, як засвідчив досвід Олександра Мороза та Анатолія Кінаха, така стратегія досить ризикована, оскільки може призвести або до фактичної втрати незалежності від союзного “мегаблоку” (Партія промисловців і підприємців України) або відсування на маргінес політичного процесу (Соціалістична партія України) [16, с. 14-15].

Для створення дійсно стійкої і конкурентної демократичної системи необхідні всі сегменти політичного спектру, тому спроби придушення або заборони іманентних суспільству ідейних течій, на нашу думку, є не лише безглуздими, але й небезпечними. Втім, в українських реаліях навіть радикальні партії, що гуртуються довкола певної чіткої ідеї та/або власного яскравого лідера, в переважній більшості випадків при уважному вивченні можуть бути класифіковані як певний (хай навіть ситу-

ативний чи дистанційований) елемент тої чи іншої патронатно-клієнтної мережі.

Переважає більшість дослідників вважають, що українські партії не виконують належним чином цілу низку своїх функцій. Так, В. Кулик наголошує, що “головною проблемою партійної системи України є те, що наші партії не здатні реалізовувати свою головну функцію: формувати і здійснювати внутрішньополітичний і зовнішньополітичний курс держави” [12]. О. Зайцев відзначає, що “українські партії не завжди відповідають своїй суспільній ролі — гуртувати прибічників різних ідеологій і стратегій суспільного розвитку в боротьбі за владу для реалізації своїх програмних засад” [8]. В. Войтків стверджує: “Політичні партії виявилися допоміжним елементом політичної системи, виконуючи, в кращому випадку, роль політичної опозиції чи лобістської структури, інструменту політичного впливу, який використовують певні “політики від бізнесу”. За своїми функціями політичні партії стали схожими на групи тиску” [16]. На нашу думку, неспроможність українських партій належним чином виконувати свої первинні функції є логічним наслідком їх патронатно-клієнтної природи.

Участь в політичному житті розглядається значною частиною членів (в тому числі й керівних) українських партій в першу чергу як можливість доступу до суспільних ресурсів. Причому це відбувається як прямим шляхом (призначення на ту чи іншу посаду, отримання права на управління державною (комунальною) власністю, списання або реструктуризація бюджетних зобов’язань, надання доступу до державної таємниці), так і опосередкованим — через збільшення політичного, а відповідно й суспільного впливу відповідної особи. Протягом 1990-х років політичні партії відігравали дуже скромну роль в державному управлінні і розподілі суспільних ресурсів; патронатно-клієнтні системи, сформовані на позапартійних засадах, виявлялися більш ефективними. Однак після конституційної реформи та переходу на пропорційну систему виборів Верховної Ради партії фактично отримали карт-бланш на реструктуризацію неопатрімоніального режиму.

І. Кресіна та Є. Перегуда, відзначаючи, що більшість навіть тих політичних партій, які впливали на процес прийняття політичних рішень не виконували роль агрегаторів суспільної думки, наголошували: “Така ситуація триватиме доти, доки перерозподіл

уже існуючого капіталу (фінансового, виробничого, політичного тощо) приносить більше дивіденди, ніж зусилля по створенню капіталу нового”. Перспективи становлення партійної системи як ключового політичного інституту дослідники оцінювали так: “Доки новостворювана у виробничому секторі додана вартість поступається доданій вартості, отриманій внаслідок транзакцій з державою, доти на питання про самодостатність політичних структур відповідь буде переважно негативною” [10, с. 25].

В пострадянській Україні обрій планування не перебільшує двох років і значною мірою залежить від електоральних циклів. Головним чинником партійно-політичної активності є здобуття патроном однієї з чільних посад в державі, утримання її якомога довше, формування довкола неї певної клієнтели та реорганізація відповідним чином ресурсної бази патронатно-клієнтної мережі.

Політична еліта пострадянської України звикла діяти на засадах клієнтелізму. Вона незацікавлена в автономному та відкритому функціонуванню інститутів громадянського суспільства. Її представники, наслідуючи досвід можновладців Південної Європи, “відверто ігнорують вимоги конституційної законності і демонструють розрив між формальними аспектами громадського життя і “реальним” функціонуванням соціально-політичної сфери” [34, с. 8]. Для досягнення цієї відверто антидемократичної мети активно використовується демократичний інструментарій, зокрема політичні партії та вибори органів державної влади і місцевого самоврядування. Перефразовуючи слова італійського дослідника клієнтелізму Карло Розетті, можна сказати, що українське суспільство зазнало низку болісних поразок від політичної еліти, що контролює ключові ринки (енергетичний, металургійний, фінансовий, аграрний). Така форма контролю може відтворювати вибірковий доступ до наданих прав, відповідно політичний режим ризикує стає “злочинною державою, якою править невидима сила незаконного суверена” [35, с. 88].

Керівництво українських партій демонструє хронічну нездатність поставити потреби суспільства вище приватних інтересів та амбіцій. Дмитро Табачник наголошує, що “переконання, заради яких можна і потрібно відмовитися не лише від влади (якщо доведеться), але й від будь-яких інших благ, зовсім відсутнє в українських політиків”. Саме з цього він виводить

низку “постійних зрад провідними партіями як власних союзників, так і своїх виборців” [23, с. 4].

Це позначається на партійних і міжпартійних взаємодіях: програмно-політичні чинники все частіше відсуваються на задній план. Натомість на перший план виходять патронатно-клієнтські принципи, згідно яким вирішення будь-якого питання має свою ціну. Українські партії є провідниками партикулярних інтересів, пов’язані тіньовими грошима і зобов’язаннями, протидіють спробам незалежного функціонування громадянського суспільства. Якщо такі партії ще й закулісно домовляються зі своїми суперниками про перерозподіл ресурсів, то вибори виглядають як поверхова гра, до якої не варто ставитись серйозно [32, с. 457-458].

Вікторія Підгорна відзначає: “Поки політики традиційно займаються з’ясуванням відносин — суспільство оголошує тендер на пошук нових політичних сил... більшість українців бажає появи в політиці нових сил. У суспільства також з’являється імунітет проти партійних вождів. Українці вимагають не тільки нових героїв, а перш за все нових правил гри в політиці”. Дослідниця наголошує, що традиційний шлях поступової зміни політичних еліт — це “розвиток нових партій, партій з реальною демократією, а не партій, як вождістських проєктів” [17]. З цією тезою важко не погодитись, однак, на нашу думку, неупереджений аналіз еволюції української багатопартійності дає підстави стверджувати, що принаймні в середньотерміновій перспективі партії будуть розвиватись саме як патронатно-клієнтні системи, формуючи багаторівневі мережі з певною ієрархією та жорстко конкуруючи за право перерозподілу “владо-власності”.

Розвиток політичних партій за патронатно-клієнтним принципом суттєво ускладнює становлення в Україні консолідованої демократії. Більш того, домінування неопатрімоніальної моделі політичної участі обумовлює подальшу олігархізацію українського суспільства. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що політична система України потребує принципових змін, спрямованих на забезпечення повноцінної ідеологічної конкуренції, постійного оновлення політичного класу та поступове викорінення політичної корупції.

Література

1. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность. — М.: МОНФ, 2000. — 298 с.

2. Базів В. Партії в політичній системі перехідного періоду: українська практика і світовий досвід: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. — Л., 1999. — 188 с.
3. Бойко О. Ю. Особливості трансформації партійної системи України в перехідний період // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. — Вип. 25. — С. 601-608.
4. Войтків В. Партійна система України: етапи становлення та їх особливості // Політичний менеджмент. — 2007. — № 2 (23) // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=69&c=1597>.
5. Денисенко В. До проблеми легітимації “кланових” структур в Україні // Назад, Україно: робота над помилками. — К., 1998.
6. Долженков О. Тіньовий аспект політичних процесів в Україні: феномен адміністративно-економічних кланів // Людина і політика. — 2000. — № 2. — С. 2-6.
7. Дорошенко А. Організована злочинність як фактор політичного процесу // Віче. — 2000. — № 10 (103). — С. 90-112.
8. Зайцев О. 15 років української багатопартійності // Львівська газета. — 2005, 29 квітня. — № 78 (644). — С. 4. — <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2005/04/29/4912/>
9. Информационный вестник МГО ДВР. — 1994. — № 2.
10. Кресіна І., Перегуда Є. Політична реформа: проблеми і перспективи // Віче. — 2003. — № 2 (131).
11. Кувалдин В. ЕвроВосток. Постсоветский транзит: Тез. выступл. на “круглом столе” Центра стратегических исследований МО Италии. — Рим, 15 января 2007 года. — 4 с.
12. Кулик В. Гламур и дискурс в украинской политике // <http://politsovet.info/news/5302.html>.
13. Кэмпбелл Дж. Герой с тысячью лицами. — К.: София, 1997. — 336 с.
14. Лісничук О., Сушко О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? — К: Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові, 2005. — 76 с.
15. Макфол М. Послеоранжевая Украина // Коммерсант. — 2006, 14 марта. — № 43. — С. 8.

16. Павленко І. А. Ідеологічні трансформації провідних політичних партій України // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 1 (6). — С. 13-19.
17. Підгорна В. Зміна партійної системи — виклик часу // Українська правда. — 29.12.2008. — <http://pravda.com.ua/ru/news/2008/12/29/85981.htm>.
18. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол. Ф. М. Рудич (гол.) та ін. — К., 1998. — 352 с.
19. Політичні партії — провідний чинник розвитку політичної системи в Україні: Мат. “круглого столу”. — К.: НІСД, 2004. — 67 с.
20. Пуфлер Е. Партійна система незалежної України: особливості формування // Нова політика. — 1997. — № 1. — С. 13-25.
21. Рудич Ф. М. Політологія: Підр. — К.: Либідь, 2004. — 480 с.
22. Сичова Т. Г. Основи стабільності політичного режиму в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ун-т внутр. справ. — Харків, 1998. — 18 с.
23. Табачник Д. Спасение обречённых. Идеология ущербности, или Почему распадаются государства // Киевский телеграф. — № 20 (470). — 2009, 22-28 мая. — С. 4.
24. Теобальд Р. Патримониализм // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. — Харьков: Константа, 2004. — Вып. 2. — С. 141-152.
25. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. — Харьков: Константа, 2006. — 352 с.
26. Фисун О. А. Політичний режим України у порівняльній перспективі // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 1 (6). — С. 5-12.
27. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология // Отечественные записки. — № 6 (39). — 2007. — <http://www.strana-oz.ru/?numid=40&article=1567>.
28. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительный анализ цивилизаций. — М.: Аспект-пресс, 1999. — 416 с.
29. Eisenstadt S. N. Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism // Sage Research Papers in the Social

- Sciences, Studies Comparative Modernisation Series. — Beverly Hills: Sage, 1973. — Vol. 1.
30. Eisenstadt S. N., Roniger L. Patrons, Clients and Friends. — Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
  31. Huntington S. Political Order in Changing Societies. — New Haven, London: Yale Univ. Press, 1968. — 488 p.
  32. Kitschelt H. Formation of Party Cleavages in Post-communist Democracies: Theoretical Propositions // Party Politics. Special Issue. — 1995, October. — Vol. 1, № 4.
  33. Political Clientelism: Patronage and Development / Eisenstadt S. N. and Lemarchand R. (eds.). — London: Sage, 1981.
  34. Roniger L. The Comparative Study of Clientelism and the Changing Nature of Civil Society in the Contemporary World // Democracy, Clientelism, and Civil Society / Luis Roniger & Ayse Gunes-Ayata, eds. — Boulder (Colo.): Lynne Rienner, 1994.
  35. Rossetti C. Constitutionalism and Clientelism in Italy // Democracy, Clientelism, and Civil Society / Luis Roniger & Ayse Gunes-Ayata, eds. — Boulder (Colo.): Lynne Rienner, 1994.

Резюме

Автор изучает политические партии как патронатно-клиентные системы.

Рецензент доктор полит. наук, профессор В. М. Якушик

УДК 343.9:316

А. Е. Румянцева

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ТЕНЕВОЙ И КРИМИНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТЫХ СТРАНАХ

Во всех странах с рыночной структурой экономики была, есть и, по-видимому, будет существовать так называемая теневая экономика. Масштабы ее различны, но ни одной из стран не удалось избавиться от нее полностью. Теневая экономика — это сокрытие доходов, неуплата налогов, контрабанда, наркобизнес, фиктивные финансовые операции и др., доходы от этих видов деятельности поистине грандиозны, они исчисляются десятками миллиардов долларов, однако, те действия, которые пресекаются правоохранительными органами, являются лишь вершиной гигант-

ского айсберга, определить размеры которого никому не под силу. Таким образом, теневая экономическая деятельность и методы борьбы с ней являются актуальными проблемами общества.

За последние годы целым рядом исследователей был сделан значительный вклад в разработку и концептуализацию таких проблем, как особенности теневой экономики и методы борьбы с ней, социально-экономические последствия теневой экономики. Среди зарубежных исследователей данной проблематики хотелось бы назвать В. Гинзбурга и Б. Свенссона. Восточноевропейские исследователи данных проблем такие, как Д. А. Макаров, Т. И. Котрягин, В. О. Исправников.

Целью данной статьи является выявление социально-экономических последствий теневой экономики в развитых странах.

При определенных условиях криминальная экономика превращается в доминирующий, системообразующий сектор экономических отношений, определяющий направленность развития всей социально-экономической системы и создающий условия для своего функционирования. В наиболее сложных случаях криминализации подвергаются и государственные институты, органы власти и управления, демократические учреждения, контролирующая, правоохранительная система. Известны случаи, когда криминальная экономическая деятельность становится основой международной специализации, определяющей место страны в международном разделении труда. Конкретные социально-экономические последствия криминальной экономики крайне многообразны, как многообразна и разнопланова самая эта деятельность. Рассмотрим наиболее значимые ее последствия. Негативные последствия теневой и криминальной экономической деятельности проявляются в различных социально-экономических деформациях:

- деформация налоговой сферы;
- деформация бюджетной сферы;
- влияние на эффективность макроэкономической политики;
- воздействие на кредитно-денежную сферу;
- деформация структуры экономики;
- влияние на экономический рост и развитие;
- влияние на инвестиционный процесс;
- влияние на состояние природной среды;

- деформация структуры потребления;
- влияние на режим конкуренции и эффективность рыночного механизма;
- влияние на условия воспроизводства рабочей силы;
- влияние на эффективность производства и разделение труда;
- влияние на систему международных экономических отношений.

1. Деформация налоговой сферы находит проявление во влиянии на распределение налоговой нагрузки и, как следствие, сокращении бюджетных расходов и деформация ее структуры.

Соккрытие экономической деятельности от контроля и уклонение от уплаты налогов приводит к возрастанию налогообложения доходов, получаемых законопослушными налогоплательщиками. Возрастание налоговой нагрузки стимулирует дальнейшее соккрытие доходов от налогообложения, усиливает неоправданную дифференциацию доходов и собственности.

Последствием нелегальной занятости является вытеснение из сферы общественно-полезного труда легальных работников. Общий объем производства не увеличивается, а официальная его часть становится меньше, что приводит к снижению налоговых поступлений. Таким образом, соккрытие даже разрешенной законом экономической деятельности вызывает перераспределение доходов и собственности путем деформации налоговой политики и налоговых отношений.

2. Деформация бюджетной сферы проявляется в сокращении расходов государственного бюджета и деформация его структуры.

Сокращение доходов бюджета является причиной недофинансирования государственных институтов регулирования экономики (контролирующих, правоохранительных органов), их ослабление и деградация в тот период, когда наиболее сильна потребность в обеспечении прав и законных интересов участников экономических отношений.

Не менее важным результатом сокращения государственных расходов является сокращение и недофинансирование социальных программ. Это происходит в тот период, когда уровень социальной дифференциации населения достиг критической величины и значительная часть населения живет ниже уровня бедности. Таким образом, высокая социальная цена реформ усугубляется неэффективной социальной политикой.

В бедных странах сокращение средств, предназначенных для осуществления социальных программ и инвестиций в целях развития, ставит под угрозу социальную стабильность и прогресс.

Уменьшается роль государства в поставке на рынок общественных благ — образование, здравоохранение, культура.

3. Влияние на эффективность макроэкономической политики проявляется, прежде всего, в возрастании ошибок макроэкономического регулирования. Они связаны, как правило, с отсутствием достоверных данных о масштабах, структуре и динамике скрытой части производительной деятельности в легальном и нелегальном секторе.

4. Влияние на кредитно-денежную сферу проявляется в деформации структуры платежного оборота, стимулировании инфляции, деформации кредитных отношений и увеличении инвестиционных рисков, нанесении ущерба кредитным институтам, инвесторам, вкладчикам, акционерам, обществу в целом.

5. Деформация структуры экономики. Криминальная экономическая деятельность является не только следствием деформаций экономической структуры, но и ее фактором. Это касается практически всех ее видов. Начиная от сокрытия разрешенной законом экономической деятельности, и заканчивая наиболее опасными формами организованной преступности [1, с. 54].

6. Влияние на инвестиционный процесс. Это один из наиболее значимых результатов влияния криминальной экономической деятельности на экономическое развитие и может быть весьма различным в зависимости от вида, формы криминальной активности, а также социально-экономических условий.

Соккрытие нормальной экономической деятельности от контроля, как правило, ограничивает возможности привлечения инвестиционных ресурсов со стороны, особенно иностранных. Существует точка зрения, согласно которой организованная преступность представляет собой транснациональное явление в период накопления капитала. Лидеры преступных группировок важны для развития экономики. Для экономического развития в целом это может иметь и положительные последствия, поскольку несмотря на преступное происхождение средств ускоряется процесс концентрации капитала и не ослабляется инвестиционный процесс.

7. Влияние на состояние природной среды. Преступные организации могут нанести серьезный экологический вред, особенно слаборазвитым странам. Они не заботятся об окружающей среде.

8. Деформация структуры потребления является закономерным следствием криминальных форм перераспределения доходов и собственности и расширения рынков нелегальных товаров и услуг. Имеет место перераспределение ВВП в пользу паразитического потребления. Деформация структуры потребления порождает деформацию отраслевой структуры экономики, стимулируя развитие секторов, обслуживающих обладателей криминальных сверхдоходов. Результатом криминальной экономической деятельности является увеличение расходов узкого круга лиц на предметы роскоши в условиях, когда существует острая необходимость в более широком распределении ресурсов в рамках общества. Отрасли, обеспечивающие удовлетворение потребностей большинства населения не развиваются и приходят в упадок.

9. Влияние на режим конкуренции и эффективность рыночного механизма. Результаты влияния на режим конкуренции нелегальной экономики зависит от взаимоотношений нелегальных и легальных предприятий, от того, являются ли они конкурирующими.

Предприятия конкурирующей части нелегального сектора экономики наносят ущерб сравнительно более эффективным предприятиям легального сектора и снижают из-за своей относительной неэффективности общее производство и потребление в стране. По этим же причинам деятельность нелегального сектора ведет к повышению потребительских цен и снижению качества потребления.

Что касается других форм криминальной экономической деятельности, и прежде всего, экономической и организованной преступности, то их влияние на режим конкуренции однозначно деструктивно. Среди конкретных форм криминальной экономической деятельности, нарушающих правила конкуренции, особо выделяются злоупотребление доминирующим положением на рынке, незаконное пользование авторскими правами, интеллектуальной собственностью, средствами индивидуализации продукции юридического лица, коммерческий подкуп. Особо деструктивное влияние на режим конкуренции организованной преступности, одной из ключевых целей которой является установление

монопольного контроля над рынками и сферами деятельности. Способность организованной преступности производить крупные капиталы и проникать в законный бизнес и с помощью контроля над ценами разорять конкурентов представляет собой серьезную угрозу будущему любого общества.

Предприятия, приобретенные лицами, входящими в организованные преступные группировки, как правило, имеют преимущества перед соблюдающими законы соперниками, которые должны заботиться о размере получаемых доходов, издержках производства и выплате займов банкам. Проникновение организованной преступности в законную экономику почти неизбежно ведет к нарушению естественного действия рыночных сил. В конце концов, это сказывается на расходах потребителей, которые прямо или косвенно вынуждены платить более высокие цены.

Чрезвычайно опасна для эффективной конкуренции недобросовестная лоббистская деятельность и коррупция государственных институтов. Распространение организованной преступности может привести к политическому клиентелизму и контролируемому рынку.

В некоторых случаях криминальная экономическая деятельность может оказать положительное воздействие на развитие конкуренции, развиваясь в тех отраслях, которые имеют тенденцию к монополизации [2, с. 5].

10. Влияние на условия воспроизводства рабочей силы. Последствия подпольной работы негативны для работников. Это связано с отсутствием гарантий, касающихся занятости, оплаты труда и социального страхования. Система подпольной работы позволяет бесконтрольно эксплуатировать рабочую силу методами, характерными для периода становления капитализма XIX века. Ряд исследователей рассматривают нелегальную экономику как особый метод получения сверхприбылей в условиях кризиса.

В промышленно развитых странах развивается система субподряда, малых фирм, надомного труда и происходит отказ от замещения рабочей силы капиталом. Благодаря НТП появилась возможность расчленить производственный процесс настолько, что необходимость в высокой квалификации работников во многих случаях отпадает даже при изготовлении очень сложной продукции.

В случае распространения подобных методов организации труда и производства можно ожидать наступления на социальные

свободы граждан, широкого использования в промышленно развитых странах условий использования рабочей силы, характерных для развивающихся стран. Например, в Италии сложилась так называемая “адриатическая модель развития”, имеющая основой нелегальную экономику. Так, в г. Прато относительно высокий жизненный уровень объясняется широким развитием подпольной работы, увеличением продолжительности рабочего дня, вовлечением членов семей в надомное производство. Обратная сторона такого относительного благополучия — высокий уровень производственного травматизма, плохие условия труда, наносящие ущерб здоровью (80 % работников, доживающих до пенсионного возраста, лишаются слуха), отсутствие социальных гарантий, возможностей роста квалификации и т. п.

11. Влияние на эффективность производства и разделение труда. Сокращение нормальной экономической деятельности деформирует систему разделения труда, повышает издержки производства и осуществления рыночных сделок, негативно отражается на качестве товаров и услуг. В нелегальном секторе опасность разоблачения играет решающую роль. Во многих случаях работающие нелегально предпочитают работать в одиночку, несмотря на то, что могли бы получить большую выгоду при организации совместного труда. Опасность разоблачения также мешает росту предприятий и использованию преимуществ крупного производства и современной технологии. Нелегальный сектор не может пользоваться рекламой в газетах или другими легальными каналами маркетинга.

12. Влияние на систему международных экономических отношений. Крупные незаконные суммы, проникая в мировую экономику, дестабилизируют финансово-кредитную систему, деформируют структуру платежного баланса государств, деформируют цены и негативно влияют на доходы частных фирм [3, с. 51].

Эксперты ООН полагают, что нельзя недооценивать воздействие “отмытого” капитала на международную экономику. По оценкам, средства, которые в 80-х годах были вовлечены только в незаконный оборот наркотиков, составляли порядка 3-5 триллионов долларов. По оценкам некоторых специалистов, эти суммы еще выше. Журнал *South* утверждал в 1984 году, что незаконный оборот наркотиков составляет от 8 до 9 процентов общей мировой тор-

говли. Эти масштабы позволяют незаконным преступным группировкам оказывать влияние на мировую финансовую систему [4].

Организованная преступность в силу своей природы склонна к нарушению национальных границ. В результате ее деятельности государства сохраняют суверенитет в формальном смысле этого слова, однако, если они не способны поставить под контроль ввоз оружия, людей и наркотиков на свою территорию, то суверенитет утрачивает многое из своего реального значения.

Организованная криминальная деятельность оказывает мощное влияние на специализацию отдельных стран в системе мирового хозяйства. Сегодня можно говорить о формировании системы международного криминального разделения труда.

13. Позитивные стороны теневой экономики. Теневая экономика оказывает в ряде случаев и положительное воздействие на экономические процессы. Это присуще, прежде всего, некриминализованной ее части. Например, это может относиться к позитивной экономической деятельности, скрываемой от учета и налогообложения и вносящей вклад в производство ВВП.

К числу положительных сторон скрытой экономической деятельности можно отнести возможность предотвращения банкротства частного лица или предприятия и обеспечение занятости части населения [5].

Некоторые социологи рассматривают нелегальный сектор как реакцию на безразличие и враждебность к человеку в современном обществе. Этому сектору, в отличие от легального, свойственна меньшая отчужденность, а сделки носят более личный характер. Покупатель и продавец сами ищут контакты, поскольку опасность разоблачения не позволяет продавцу предложить свои услуги обычным способом. Деловые отношения, кроме того, требуют личного доверия. Работающий нелегально всегда должен быть уверен, что работодатель не сообщит контрольные сведения властям. А тот, кто платит без квитанции, вряд ли сможет обратиться в суд, если товар или качество труда окажутся не на уровне.

В заключение можно отметить, что все же большая часть исследователей считают подпольную работу в основном негативным феноменом. Нелегальная деятельность может дать некоторые преимущества практикующим ее предприятиям (увеличение прибыли), работникам (получение возможности трудиться) или потребителям (возможность получить товары и услуги по более

низким ценам). Нелегальная деятельность не вносит усовершенствований в систему регулирования экономики, а лишь приводит к усилению борьбы за раздел существующих рынков. Развитие нелегального сектора наносит ущерб государственному бюджету и косвенно — другим экономическим агентам, действующим в рамках закона.

Среди всех форм криминальной экономической деятельности наибольшую опасность представляет сегодня деятельность организованной преступности. Последствия ее деятельности не ограничиваются социально-экономической сферой и затрагивают практически все стороны общественной жизни.

На восьмом Конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями отмечено, что организованная преступность иногда глубоко проникает в государственную администрацию и политические структуры, включая вооруженные силы. Она подрывает демократический процесс, размывает этические нормы и является причиной покорности, а ее последствия пронизывают все аспекты жизни общества [6].

В руководстве для дискуссии на девятом Конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями отмечено следующее: “Организованная преступность создает прямую угрозу национальной и международной безопасности и стабильности и представляет собой фронтальную атаку на политические и законодательные власти, а также создает угрозу самой государственности. Она нарушает нормальное функционирование социальных и экономических институтов компрометирует их, что приводит к утрате доверия демократическим процессам. Она подрывает процесс развития и сводит на нет достигнутые успехи. Она ставит в положение жертвы население целых стран и эксплуатирует человеческую уязвимость, извлекая при этом доходы. Она охватывает, опутывает и даже закабаляет целые слои общества, особенно женщин и детей, и вовлекает их в различные и взаимосвязанные преступные предприятия, в частности в проституцию” [7].

Литература

1. Воробьев Е., Тимченко Б. Теневая экономика в условиях системного кризиса // Экономика Украины. — 1998. — № 8. — С. 57-64.

2. Княжанский В. Легкие деньги // День. — 2003, 28 февраля. — С. 5.
3. Онищук Я. В. Фінансове забезпечення діяльності малого бізнесу // Фінанси України. — 2003. — № 7. — С. 51-59.
4. <http://newasp.omskreg.ru/bekryash>.
5. <http://polysphere.freenet.kg>.
6. <http://www.ccsis.msk.ru/>

Резюме

У статті розглядається тіньова економіка, як структурний елемент господарської системи. Наводяться негативні наслідки тіньової діяльності у різних соціально-економічних деформаціях.

Рецензент доктор економ. наук, професор С. А. Матвеев

УДК 342.8 (477)

Л. А. Коваленко

ВИБОРЧА СИСТЕМА УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ВИБОРІВ: НЕОБХІДНІСТЬ РЕФОРМУВАННЯ

Питання застосування міжнародних стандартів все більше набуває ваги у різних сферах функціонування нашої держави, з огляду на прагнення вступу України до ЄС. Особлива увага в цьому контексті повинна приділятися стандартам виборчої системи, як одного з головних індикаторів рівня розвитку демократії будь-якої держави та єдиного справжнього доказу того, що означає бути громадянином демократичного суспільства.

Актуальність дослідження міжнародних стандартів виборів обумовлена необхідністю вдосконалення існуючої виборчої системи України, її відповідності міжнародним стандартам; вимогами міжнародного співробітництва та прагненням України інтегруватися у міжнародні структури; необхідність політичного реформування, однією із складових якого є удосконалення виборчої системи; недостатнього дослідження рівня відповідності української виборчої системи прийнятним у світі стандартам та потребами вивчати зазначену проблему як на теоретичному так і на практично-прикладному рівнях.

Цих питань у своїх працях тією чи іншою мірою торкалися такі дослідники як Є. Головаха, В. Горбатенко, М. Готор, П. Ордешук, Н. Паніна, Г. Друзенко, Г. Гудвін-Джил, Л. Шкляр,

Г. Щедрова та ін. Аналіз досліджуваних джерел свідчить, що не достатньо дослідженою поки що залишається проблема шляхів адаптації виборчої системи України до світових стандартів з урахуванням міжнародного досвіду.

Саме тому предметом нашого аналізу стало з'ясування міжнародних стандартів виборів як наукового поняття. Мета статті — визначення рівня необхідності адаптації виборчої системи України до міжнародних стандартів.

Вибори виконують два фундаментальні завдання: вони наділяють повноваженнями обранців, які представлятимуть їхні інтереси і змушують їх відповідати за свої дії під час виконання цих повноважень [1, с. 2-4]. На думку німецьких учених, “вибори — у загальнонаціональному масштабі — це наймасовіший процес, відомий праву” [6]. Вони формально структуруються з допомогою виборчих систем, які є необхідним компонентом в досягненні цих цілей.

Поняття “виборча система” вживається у широкому і вузькому значенні. В широкому значенні — це весь організм формування виборних органів державної влади і органів місцевого самоврядування, включаючи організацію та проведення виборів, а також визначення їх результатів і відповідний розподіл депутатських мандатів [3, с. 60]. Поняття “виборча система” у вузькому значенні означає лише певний спосіб підбиття підсумків голосування та їх оцінки [3, с. 61].

На сьогодні у представницьких демократіях виборчі системи розділяють на два види: мажоритарні і пропорційні. Жодна із електоральних систем не є досконалою; кожна з них має свої переваги і недоліки.

Мажоритарні системи поєднують в собі кілька переваг. Вони сприяють формуванню єдиної партії, уряду більшості (доведено, що влади однієї партії більш імовірно досягнути через мажоритарні (plurality), аніж через пропорційні (proportional) системи); відносно прості в очах електорату — той хто набирає більшість голосів — перемагає.

Перевагами пропорційних виборчих систем є здатність більш точно відображати переваги виборців; більша пропорційність мажоритарної системи дає більше можливості законодавчого представництва для представників меншин та жінок.

Існуюча в Україні електоральна формула, на наш погляд, не дозволяє створити ефективно функціонуючий парламент та ста-

більшу партійну систему. Саме існуюча партійно-електоральна система є невід’ємним чинником політичної кризи в Україні. Це вимагає її оптимізації та “доопрацювання” згідно з міжнародними нормами і стандартами. З огляду на те, що кожна держава, у тому числі й Україна, є носієм власної правової традиції, а міжнародні стандарти в галузі прав людини мають певний рівень формалізації, є потреба узгодити підходи як до створення, так і до адаптації національного законодавства відповідно до міжнародних стандартів.

До визначення поняття “міжнародних стандартів” є різні підходи, основною ідентифікаційною ознакою яких є визначення джерел міжнародних стандартів. Досить часто міжнародні стандарти ототожнюють з міжнародним правом, поділяючи “мінімум міжнародних правових стандартів” на три категорії: 1) цілі або завдання, що визначаються міжнародним правом; 2) права і обов’язки особи і політичних партій та груп; 3) поєднання специфічних обов’язків, програмних зобов’язань і відповідальності та прав, що є обов’язковими для держави [11].

Інший підхід до міжнародних стандартів поділяє джерела міжнародних стандартів на чотири категорії: перша — це універсальні міжнародні акти, прийняті ООН; до другої та третьої належать документи регіонального характеру: акти, прийняті в рамках європейських міжнародних організацій (Рада Європи, ОБСЄ) та документи Співдружності Незалежних Держав (СНД); четверту групу складають двосторонні міжнародні договори України, у яких є відповідні норми [10].

На сьогодні первинний, базовий рівень європейських виборчих стандартів становлять вимоги міжнародних актів універсального характеру. Насамперед, ідеться про Загальну декларацію прав людини, затверджену Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, у статті 21 якої записано: “Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників” [11].

Вихідні положення Загальної декларації були уточнені й конкретизовані у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, прийнятому в 1966 році і чинному з 1976 року [12]. До числа базових джерел європейських виборчих стандартів належать також Конвенція про політичні права жінок [13], Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок [14],

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [15; 3, с. 62-63].

Документи універсального характеру, присвячені виборам, приймаються не тільки в рамках ООН, але і деякими іншими всевітніми міжнародними організаціями. Однією з найдавніших міжнародних організацій є Міжпарламентський Союз, який діє вже понад сто двадцять років. Звісно, ця організація не може перебувати осторонь питань проведення виборів. Так, на 154-й сесії Ради Міжпарламентського Союзу, що відбулася 1994 року в Парижі, одностайно була прийнята Декларація про критерії вільних і справедливих виборів 1994 р. [16], а на 161-й сесії Ради 1997 року без голосування була схвалена Загальна декларація про демократію, у пункті 12 якої говориться: “Ключовим елементом у здійсненні демократії є проведення вільних і чесних виборів через регулярні інтервали часу, які забезпечували б можливість вираження волі народу” [17].

Другий, регіональний рівень європейських виборчих стандартів становлять вимоги міжнародно-правових актів, прийнятих у межах Ради Європи та НБСЕ (ОБСЕ) — найвпливовіших міжнародних організацій Європи. Звісно, державам, які в результаті історичного розвитку є ближчими одна до одної за правосвідомістю, легше виробити однакові й детально пророблені правила поведінки. Тому регіональні стандарти (тобто стандарти, що містяться в документах, до яких приєднуються держави, розташовані в межах того чи іншого географічного регіону) мають зазвичай більш конкретний характер порівняно з універсальними [5, с. 43-44].

“Нижній”, третій рівень європейських виборчих стандартів становлять вимоги, що діють виключно в межах Європейського Союзу, насамперед, щодо виборів до Європарламенту.

Про актуальність питання зміни виборчої системи для України свідчить Резолюція 1549 (2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи “Функціонування демократичних інституцій в Україні”, ухвалена у Страсбурзі, в якій висловлювалося занепокоєння політичною ситуацією, яка склалася в країні і наголошувалося на необхідності проведення політичних реформ, які б закріпили “правила гри” та створили передумови для гарантування політичної конкуренції. Адже, поточна політична криза в Україні є результатом поспішної та незавершеної конституційної і політичної реформ 2004 року [4].

Порівняльний аналіз міжнародних стандартів виборів і виборчого законодавства України дає підстави вважати, що на сьогодні майже немає в українському законодавстві норм, які б суперечили положенням міжнародного права. Аналіз Закону України “Про вибори народних депутатів України”, проведений експертами виявив такі недоліки останнього:

1. згідно з розділом 8 Копенгагенського Документа, Закон має включати участь позапартійних місцевих спостерігачів (чого нема в українському законодавстві);
2. протоколи з результатами виборів, які видаються окружними виборчими комісіями та Центральні виборчі комісії мають включати зведену таблицю, що відображає результати з усіх виборчих дільниць (в разі протоколу окружні виборчі комісії) та результатів усіх ОБК (для протоколу ЦВК) для можливості порівняння, щоб результати комісії, яка знаходиться на нижчому рівні були правильно порашовані у комісії, яка знаходиться на вищому щаблі;
3. міжнародні спостерігачі повинні мати право отримати завірену копію протоколів з результатами голосування всіх ОБК, включаючи результати по багатомандатному округу, вони мають право отримувати завірену копію на рівні дільниці;
4. було б бажано, щоби попередні результати виборів публікувалися без відкладання;
5. має бути чітка процедура, що дозволяє, подати ще раз реєстраційні документи після виправлення помилок;
6. необхідно знизити “вибіркові” перевірки фінансування партій і кандидатів, що можуть призвести до зловживань;
7. повинна бути чітка диференціація під час впровадження позапартійних вимог між громадськими/ державними медіа та приватними ЗМІ [9].

Попередній розгляд даного питання дає всі підстави, щоб зробити висновок про нечіткість загальноприйнятих вимог до виборчого процесу і їх нездатність запобігти порушенням у волевиявленні громадян. Тобто декларуються лише принципи, основоположні засади справедливих і вільних виборів, але відсутні реальні механізми їх реалізації. Ця проблема є особливо актуальною з огляду на те, що в сучасних умовах удосконалилися технологічні прийоми зацікавлених сил у порушеннях виборчо-

го процесу, фальсифікації результатів виборів тощо. Також треба звернути увагу на неврахування регіональних та субрегіональних особливостей реалізації виборчого права у встановленні міжнародних стандартів. До прикладу, навіть міжнародна організація ОБСЄ, яка здійснює контроль за дотриманням виборчих (і не лише виборчих) прав громадян у Європі, не завжди адекватно враховує субрегіональну специфіку виборчого процесу в країнах пострадянського простору. І є об'єктивна причина цього — неможливість встановити єдині виборчі стандарти для країн з різною суспільною і політичною культурою, з різною демократичною традицією.

У цьому зв'язку треба сприймати як закономірне явище створення квазіміжнародних виборчих стандартів, тобто стандартів, створених на основі субрегіональних міждержавних угод. Однією з них є Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасницях Співдружності Незалежних Держав [18]. Відповідно до Конвенції, стандартами демократичних виборів є:

1. Принцип загального виборчого права: а) право кожного громадянина по досягненні встановленого віку обирати і бути обраним; б) право громадянина на вільне волевиявлення; в) право кожного громадянина на отримання інформації про включення його до списку виборців, на уточнення цієї інформації з метою забезпечення її повноти й достовірності, на оскарження у встановленому законодавством порядку відмови про включення його до списку виборців;

2. Принцип рівного виборчого права: а) право кожного громадянина мати один голос або кілька рівних з іншими громадянами голосів і здатність здійснити на рівній основі з іншими громадянами своє право голосувати, причому його голос має таку ж вагу, як і голос інших виборців; б) при проведенні голосування по одномандатних чи багатомандатних виборчих округах ці округи повинні утворюватися на рівній основі; в) право кожного виборця на рівний і безперешкодний доступ на виборчу дільницю, а також у приміщення для голосування для того, щоб реалізувати своє право на участь у вільному голосуванні; г) надання громадянину можливості реалізувати своє право на участь у голосуванні за допомогою організації дострокового го-

лосування, голосування поза приміщенням для голосування або інших процедур голосування, що забезпечують створення максимальних зручностей для виборців; д) право кожного громадянина мати рівні можливості висунути свою кандидатуру на виборах; е) кандидати не вправі використовувати переваги свого службового чи посадового положення або переваги своєї професії з метою свого обрання.

3. Принцип прямого виборчого права: а) громадяни голосують на виборах відповідно за кандидата чи список кандидатів або проти кандидата, кандидатів чи списку кандидатів безпосередньо або проти всіх кандидатів чи списку кандидатів; б) всі мандати в одній із палат національного законодавчого органу є об'єктом вільної змагальності кандидатів чи списків кандидатів у ході всенародних виборів;

4. Принцип таємного голосування;

5. Принцип періодичності і обов'язковості виборів: а) вибори є обов'язковими і проводяться в терміни, встановлені конституціями і законами; б) вибори мають проводитися з періодичністю, що встановлюється конституцією, законом; в) термін повноважень органів, що обираються, і виборних посадових осіб встановлюється конституцією і законами; г) не мають вживатися дії чи поширюватися заклики до здійснення дій, що спонукають чи мають своєю метою спонукання до зриву або відміни чи переносу терміну виборів, виконання виборчих дій і процедур, призначених відповідно до конституції, законами;

6. Принцип відкритості і гласності виборів: а) підготовка і проведення виборів здійснюється відкрито і гласно; б) обов'язковість офіційного опублікування або доведення до загального відома іншими способами (у порядку і в терміни, передбачені законами) рішень виборчих органів, органів державної влади й органів місцевого самоврядування, пов'язаних із призначенням, підготовкою і проведенням виборів, забезпеченням і захистом виборчих прав і свобод громадян; в) офіційне опублікування центральним виборчим органом у терміни, встановлені національним законодавством про вибори, у своєму друкованому органі чи в інших засобах масової інформації про підсумки голосування, а також дані про всіх обраних осіб; г) забезпечення умов до здійснення громадського і міжнародного спостереження за виборами;

7. Принцип вільних виборів визначається як забезпечення “громадянам та іншим учасникам виборчого процесу можливості без жодного впливу, насильства, загрози застосування насильства чи іншого протиправного впливу зробити свій вибір щодо своєї участі чи неучасті у виборах у формах, що допускаються законом, і законними методами, не побоюючись покарання або впливу, у тому числі виходячи з підсумків голосування і результатів виборів”, а також “забезпечення правових і інших гарантій щодо неухильного дотримання реалізації принципу вільних виборів протягом усього виборчого процесу”;

8. Принцип справжності виборів — правове забезпечення свідомого вибору виборця — “дотримання принципу справжніх виборів повинне забезпечувати виявлення вільно вираженої волі народу і приведення до її здійснення безпосередньо”;

9. Принцип справедливості виборів — створення державами рівних умов для всіх учасників виборчого процесу.

Проаналізувавши сильні та слабкі сторони нинішньої виборчої системи України та дослідивши прийняті у світовій практиці електоральні правила, можна і необхідно використати набутий досвід та зроблені висновки для вдосконалення цих правил у нашій державі та підвищення ефективності національного законодавства в даній сфері.

Серед заходів, яких слід вжити, можна, в першу чергу, назвати створення дієвих механізмів гарантування політичної конкуренції та узгоджена і комплексна реформа виборчої системи.

Реформування електоральної формули, “доведення” її до вищої послідовного демократичного розвитку має керуватися, щонайменше, двома принциповими критеріями: підвищення представницьких стандартів парламенту, зміцнення зв’язку між депутатами та виборцями; гармонізація взаємодії парламенту з президентською владою через нівелювання можливостей формування уряду за принципом “переможець отримує все”.

Отже, можна стверджувати, що загалом Україна системно інкорпорувала міжнародні стандарти у свою правову систему, визнавши, що дотримання й захист прав і свобод людини і громадянина, розвиток і удосконалення демократичних інститутів народного волевиявлення, процедур їхньої реалізації відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права на

основі національної конституції та правових актів є метою й обов'язком Української правової держави, однією з невід'ємних умов суспільної стабільності та подальшого зміцнення співробітництва між державами заради здійснення й захисту ідеалів та принципів, що є їх спільним демократичним надбанням. Однак, нині в Україні декларуються лише принципи, основоположні засади міжнародних стандартів виборів і виборчого законодавства справедливих і вільних виборів, але відсутні реальні механізми їх реалізації, які здатні були б запобігти порушенням у волевиявленні громадян. Тому процес адаптації проведення виборів в Україні можна вважати необхідним та незворотнім, особливо беручи до уваги амбіції нашої держави до євроінтеграції.

Література

1. Вешняков А. А. Избирательные процессы в странах содружества независимых государств // Журнал о выборах. — 2005. — № 5. — С. 2-4.
2. Гудвин-Джилл Г. Свободные и справедливые выборы. Международное законодательство и практика // http://www.democracy.ru/library/articles/1998-18_r1-r41/
3. Мяловицька Н. Виборчі системи: досвід Європейських держав // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2008. — № 1 (11). — С. 61-67.
4. Резолюція 1549 (2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи “Функціонування демократичних інституцій в Україні” // http://zakon.nau.ua/doc/?code=994_760.
5. Сergyoga С. Європейські стандарти виборів і виборче законодавство України // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2007. — № 1 (7). — С. 38-44.
6. Теліпко В. Оптимальна виборча система у площині пошуку // Віче. — 2008. — <http://www.viche.info/journal/1297/>
7. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран. — М.: Юристь, 1997. — С. 194.
8. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. — К., 2006. — Т. 2. — С. 143-148.
9. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування // Експертні матеріали (Лабораторія законодавчих ініціатив). — <http://>

- www.parliament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=6&iar_id=455&as=2.
10. Декларация о критериях свободных и справедливых выборов. Принята на 154-й сессии Совета Межпарламентского Союза // http://www.democracy.ru/library/laws/international/el_declaration1994.html.
  11. Загальна декларація прав людини // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015.
  12. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1976 р. // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043.
  13. Конвенція про політичні права жінок 1952 р. // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_156.
  14. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок 1979 р. // <http://www.ozis.kr.ua/articles.php?lng=ua&pg=48>.
  15. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_105.
  16. Декларация о критериях свободных и справедливых выборов. Принята на 154-й сессии Совета Межпарламентского Союза. // http://www.democracy.ru/library/laws/international/el_declaration1994/html.
  17. Загальна декларація про демократію 1997 р. // <http://gska2.rada.gov.ua/pls/mpz/docs>.
  18. Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main/cg>.

Резюме

Статья посвящена анализу проблемы установления демократических стандартов избирательной системы как важного механизма формирования власти в Украине. Автор определяет международные стандарты выборов, на которые надо ориентироваться Украине в ходе процесса адаптации проведения выборов в Украине к европейским стандартам.

Рецензент доктор полит. наук, профессор Е. Б. Тихомирова

ВИМІР ІНФОРМАЦІЙНОГО РЕСУРСУ В ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розмірковуючи про нове сторіччя, ми все частіше говоримо про приєднання України до світового процесу інноваційної діяльності. На тлі процесів глобалізації та переходу людства до постіндустріального або інформаційного суспільства це виглядає абсолютно логічно і актуально, оскільки, мова йде про новий щабель нашого суспільно-економічного розвитку, на якому нові знання, інтелект й інформаційні технології змінюють характер організації всіх процесів і процедур нашого життя.

Світ і його інформаційно-правова реальність, власно саме інформаційна природа людини завжди змушували перетворювати всі доступні знання й досвід в утаємничені систематизовані бази змістовної інформації. Людина постійно діяла, світ наколи не переставав її задовольняти, опановувала все нові й нові знання, намагалася вийти за межі вже пізнаного, відчутого, створеного, спожитого. Саме за допомогою знань людина, змагаючись із самою природою за володіння все новими ресурсами, постійно намагалася змінити світ, головним чином, у векторі своєї діяльності. Такими діями вони збільшували ареал культури свого народу.

Відношення до знань та інформаційних ресурсів окремих освічених людей і їх співтовариств з боку влади завжди персоніфікувало стан технологічного укладу життя суспільства. (їх за всю історію свого розвитку людиною пережито, принаймні, чотири: революцію матеріалів (кілька тисяч років тому), коли люди навчилися обробляти камені, інші предмети навколишнього світу, і почали створювати примітивні інструменти; промислову революцію (приблизно 300 років тому), пов'язану з початком масового використання механізмів; енергетичну революцію (початок ХХ сторіччя); інформаційну революцію (почалася в останній третині ХХ сторіччя й триває до теперішнього часу).). Змістовну інформацію завжди акумулювали в бібліотеках, систематизували за різними ознаками, узагальнювали й оформляли як інформаційний ресурс (ІР) окремих людей і їх співтовариств і протягом століть формували основну субстанцію економічного й духовного життя сьогодення — інформаційні ресурси, які завж-

ди й усюди ставали національним надбанням і відносилися до потенціалу інноваційного розвитку суспільств.

Глобалізація, яку ми спостерігаємо, є принципово новим явищем. Вона, на тлі відомих нам інформаційних процесів об'єднання інтересів людства, не має, скажімо, прямих історичних аналогів з епохою великих географічних відкриттів. Її найважливішою характеристикою стає перетворення накопиченого світом нематеріального ресурсу — інформації — у ресурс інноваційного економічного і політичного розвитку всієї планети. Вже сьогодні економічні механізми глобалізації дозволяють забезпечувати:

- економію на переміщеннях за рахунок зняття факторів географічного положення учасників і застосування гнучких форм співробітництва;
- зниження витрат на формування і підтримку внутрішнього інформаційного середовища і “керованої прозорості” при зовнішніх взаємодіях;
- внутрішню фірмову координацію на основі засобів колективної роботи і творчої взаємодії людей;
- колективне формування інформаційних ресурсів і забезпечення їхньої доступності для всіх об'єднаних мережею учасників;
- можливість імітації і моделювання в реальному часі можливих рішень з необмеженою кількістю учасників.

Інформаційні ресурси усе більше набувають властивостей широко споживаного товару, а основні сектори економіки, політики виявляються пов'язаними із ними сектором ІКТ. За їх допомогою світові ринки достатньо швидко переміщуються у віртуальну сферу. Інтерактивне середовище за відсутності матеріально-речової субстанції, генеруючи нові за змістом поняття, дестабілізувало традиційну систему роботи з інформацією. Слід визнати, що глобальні інформаційні мережі і технології, зокрема Інтернет, взагалі створили принципово нові економічні, технологічні й правові проблеми, хоча саме через них відбувається інтелектуальне лідерство в сучасному світі. Вони надали виключно високі можливості вченим і творчо обдарованим людям, одночасно суттєво знизивши життєвий рівень правового захисту у сфері авторських прав часто не встигає за прискоренням інноваційних процесів і входить у суперечність із інтересами як творців нових продуктів (несанкціоноване копіювання), так і споживачів (використання фальшивих брендів і т. п.).

Інноваційний розвиток економіки змінив і ускладнив процеси взаємопроникнення економіки й права — і не тільки на практиці, але й у теорії, обумовивши потребу більш тісного співробітництва економістів, юристів, творців нових ідей і технологій для вирішення питань правового регулювання нових інформаційних відносин, розробки нових соціальних регуляторів (стандартів, технічних умов, етичних правил і т. п.).

Падіння СРСР під тиском глобальних процесів електронізації економіки, розпочатих США на початку 1970-х років, коли темпи росту економіки у них були приблизно порівняні, свідчить, що СРСР почав стрімко відставати, коли “програв” момент надання фахівцям корпорацій Америки права більш вільно розпоряджатися майновими правами на свою інтелектуальну власність. Саме ця свобода дозволила перетворити персональний комп’ютер в засіб комунікації, якій останнім часом набув стрімкого розвитку. І саме негативні наслідки нерозуміння цього керівництвом СРСР в якості актуальної проблеми розвитку країни обумовлюють нашу потребу більш глибоко досліджувати вплив процесів впровадження інформаційних технологій і пов’язаних з ними політико-правових і економічних явищ на людину й суспільство, природу й сутність понять інформаційної доби, зокрема і такого як “інформаційний ресурс”. Вони відносяться сьогодні до ключових питань науки й практики, з особливою гостротою ставлять потребу нових фундаментальних змін у розумінні права й соціального управління інформацією в інноваційній діяльності.

Ми наголошуємо, що нашим внеском до світової скарбниці інноваційних ідей є інтелектуальний потенціал та значний інформаційний ресурс, якими володіє Україна, однак, не визначаємо їх вагомість в національному законодавстві повною мірою як нематеріальний актив (*intangible investments*) для інвестиційних заходів. До них насамперед відносяться наукові знання й інформація в складній комбінації із системою освіти й професійної підготовки кадрів, стилем їх управління, маркетингом інновацій, відносно процесів удосконалення процесів виробництва, наукових досліджень, які вже набули в світі певної визначеності. Ми не наголошуємо і на тому, що процеси використання знань, як і сукупність процесів інформатизації держави, значною мірою не відповідають вимогам часу. Політикою транснаціональних

корпорацій вони виводяться із конкурентоспроможного стану, а тому все більше стають проблемами забезпечення національних інтересів і національної безпеки.

Сьогодні реальна перспектива розвитку України визначається через те, що роль енергії, роботи й капіталу, як факторів економічного розвитку, поступово знижується й одночасно зростає роль і вагомість нематеріальних активів і інвестицій (intangible investments). До них відносяться наукові знання й інформація в складній комбінації із системою освіти, професійної підготовки фахівців, стилем управління, маркетингом інновацій. Усвідомлення реалій XXI століття — часу глобальної економіки, панування інформаційно-комунікаційних технологій, випереджаючого накопичення, інтелектуального потенціалу провідними країнами світу, стає потребою нашого подальшого розвитку. Створювати унікальні знання, експортувати новітні технології та продукти інноваційної діяльності, тобто долучитися до групи країн які здійснюють інтелектуальне лідерство у сучасному світі ми маємо поставити як головний пріоритет своєї діяльності в гуманітарній сфері. Такий курс вже проголосила Росія [2], а президент США Б. Обама взагалі для пошуку національного консенсусу у розв'язанні глобальних проблем, що стоять перед країною пропонує здійснити виключно рішучі дії уряду у трьох напрямках — освіті, науці та технологіях, які вона генерує, і, безумовно, в енергетиці. Тільки це, на його думку, дозволить США залишитися конкурентоспроможною державою в XXI столітті, і саме тому ці галузі необхідно активно і творчо фінансувати [3, с. 193]. У таких заявах простежуватимуться намагання визначити необхідне і достатнє для гармонічного розвитку. Цього вимагають всі процеси управління всіма галузями виробництва, науки і культури, використання фінансів, всіх матеріальних і трудових ресурсів, які стають синтезом техніко-економічних поглядів, поперше, вчених, а, по-друге, політичних поглядів еліти. Особливістю таких заяв є те, що ступінь і точність їх підготовки, обчислення сучасними технічними засобами надзвичайно велика — іноді набагато вище, аніж точність первинних вимірів. Сучасні інформаційні технології спроможні перетворювати і створювати величезні інформаційні ресурси для підготовки управлінських рішень. Набір спеціальних методів і алгоритмів у ряді випадків дозволяє навіть підвищувати якість інформаційних продуктів, які

є ресурсами для створення різноманітної інформаційної продукції й інформаційних послуг. Незважаючи на те, що інформація фізично не руйнується при споживанні й не зникає, інформаційні продукти підкоряються природному циклу: “створення — поширення — споживання”, однак, інформаційний ресурс постійно переходить у нові форми знання.

Він створює сукупність інформаційних моделей, кожна з яких має свої характеристики якості, але в сукупності ці якісно індивідуальні моделі забезпечують якість вирішення широкого кола практичних завдань. Однак, не всяка якісна інформація, що входить до їхнього складу, може забезпечити якість інформаційних ресурсів — інтеграційну сукупність властивостей і характеристик, які надають їм здатність задовольняти передбачувані потреби й ефективно використовувати ці ресурси для рішення конкретних завдань виробництва або управління.

Таким чином, в сучасному світі, інформація, знання, творча розумова активність набуває статусу пріоритетної стратегічної діяльності, а проблеми стимулювання діяльності в сфері їх створення та захисту стають першочерговими для світової спільноти, оскільки вони обумовлюють процеси інноваційного розвитку людства, потребу зміцнення прав і створення гарантій для розвитку інституту інтелектуальної власності, інтересів робітників інформаційної сфери.

Процеси електронізації інформаційних ресурсів дозволяють, не тільки трансформувати їх в електронну форму, але й підвищити питому вагу інтелектуальних моделей. Сучасні технології зберігання електронних ресурсів дозволяють оперативне управління й актуалізувати інформацію, що зберігається в інформаційних сховищах, оскільки в основу створення електронних ресурсів покладена концепція статичних і динамічних документів, у якій кожний тип документів, що містять інформацію про конкретні факти, представляється, знов таки, у вигляді набору інформаційних моделей зі своїми характеристиками й атрибутами. Еволюція інформаційних моделей веде до повної електронізації інформаційних ресурсів у бізнесі, освіті й управлінні і є природним процесом еволюції інформаційних моделей. Саме електронізація інформаційних ресурсів, у свою чергу, є основою якісного стрибка в розвитку виробництва й управління, є основою утворення різноманітних інформаційних просторів.

На багатьох прикладах глобальних процесів електронізації України ми бачимо, що наша нація перебуває в небезпеці. Сьогодні, на тлі процесів інформатизації нашого суспільства, ми бачимо, що законодавча невизначеність щодо накопичених в країні нематеріальних або інформаційних ресурсів змушує нашу націю зубожити. Їй доводиться приносити в жертву потреби свого матеріального та духовного існування, а саме в них акумулюється ставлення нації до всієї сукупності суспільно-політичних інститутів, матеріальних та духовних цінностей держави, які значною мірою уособлюють середовище, в якому генерується і створюється її інтелектуальний потенціал. Він є силою, що дає людині можливість цілеспрямовано концентрувати енергію матеріальних і інформаційних ресурсів для використання в інтересах розвитку суспільства. Він визначається, з одного боку, можливостями забезпечувати науку сучасними капітало- і ресурсоемними приладами, апаратами і установками (космічні станції, синхрофазотрони, радіотелескопи, “мислячі” комп’ютери, тощо). З іншого, можливостями підготовки достатньої кількості кваліфікованих кадрів учених, інженерів, техніків, управлінців високого рівня. Саме тому потреби створення і безперервного розвитку матеріальної бази науки і її забезпечення кадрами, які цю базу можуть з належною ефективністю використовувати і удосконалювати, в розвинутій групі країн знаходять сьогодні узагальнене втілення у випереджальному фінансовому забезпеченні сфери науки і сфери освіти.

Всюди у світі розвиткові інтелектуального потенціалу нації, як підґрунтя сучасної конкурентоспроможної держави підпорядковані процеси створення комплексних програм його створення як стратегії забезпечення зростаючих інтелектуальних потреб особи і суспільства, адекватного реагування на системні виклики процесів глобалізації.

Сьогодні в світі активно формується новий тип суспільної облаштованості — інформаційне суспільство, і Україна стає відкритою для цих процесів країною в світовому інформаційному просторі, мабуть, ще більш відкритою всередині. Однак, разом з позитивними процесами відбуваються і негативні — зловмисники, шахраї та маніпулятори, які знаються на тенденціях розвитку інформаційних технологій, та життя суспільства стають невід’ємною частиною життя людства. Проблем додає існуючий,

так званий, людський фактор: забудькуватість, халатність, нелюдяльність, той, який руйнує роботу комп'ютерних мереж, систем зв'язку та електроживлення, а тому ефективно використання засобів комунікацій, інформатизація стають складовою проблем національних інтересів і національної безпеки.

Під тиском панування інформаційних технологій відбувається перетворення індивідуальної свідомості, обумовлюючи потребу у вирішенні багатьох технологічних, правових, моральних та світоглядних проблем, зокрема і потреб формування правової свідомості громадян на новому етапі цивілізаційного розвитку людства. Це, в свою чергу, потребує формування як нових правил і умов роботи з інформацією, так і правової свідомості громадян на новому рівні.

Остання на сьогодні має надзвичайно важливе значення, оскільки створення знань, інформації, їх збирання, обробка, нагромадження, зберігання, пошук, поширення й надання споживачеві, створення й використання інформаційних технологій і засобів їх забезпечення, захист інформації й прав суб'єктів, які беруть участь в інформаційних процесах не можуть відбуватися без участі держави, а значить постійного примусу до виконання визначених норм і стандартів поведінки. За таких обставин теоретичне обґрунтування правової свідомості громадян щодо інформації є об'єктивною потребою й необхідною умовою подальшого прогресивного розвитку держави й суспільства. Наприклад, правосвідомість як умонастрій, усвідомлене відношення до елементів інформаційного права, є тим благодатним середовищем, що формує інтерес до наукових знань, з одного боку, і до законодавства — з іншого. Правосвідомість характеризує ступінь взаємодії суспільства, суспільної думки, державної політики і потреб держави в процесі формування правової ідеології еліти суспільства, яка, по-перше, має активно впливати на формування нормативної основи права інформаційного суспільства. Більш того, саме науково обґрунтований підхід до управління інформаційними потоками, що тісно пов'язані із соціально-економічними процесами в інноваційній сфері. Розвиваючись, вони вимагають того, щоб погляди на проблеми їх функціонування формувалися як новий міжгалузевий науковий напрямок юридичного циклу — зі своїм змістом і структурою. Вони, безумовно, будуть мати майбутнє за умов прийняття нами саме інноваційних рішень і

корінного перетворення індивідуальної свідомості, яка змінюється під тиском панування інформаційних технологій.

На жаль, теоретичні моделі побудови впровадження стратегічного управління інноваційними процесами логічно потребує обрати стратегію формування інтелектуального потенціалу, а це, безумовно, накопичені знання, люди (кадри), які володіють знаннями і поповнюють їх запас, матеріально-технічна база, фінансові можливості для одержання нової інформації і знань, організаційні фактори як умова використання знань (у тому числі комунікації й інформаційні мережі). Звідси випливає, що інтелектуальний потенціал (регіону, країни або суспільства) являє собою особливу сукупність ресурсів суспільного виробництва, що містить у собі матеріальні, природні, трудові, фінансові й інформаційні ресурси. Навіть змодельовати такий процес, не кажучи вже, про розвиток організаційно-правових механізмів його реалізації в загальній стратегії і тактики побудови інформаційного суспільства в Україні, окреслити правове поле, на якому буде формуватися інституційні та правові засади адміністративного, теоретико-методичного й технологічного забезпечення інноваційної діяльності в Україні, окреслити організаційні засоби, правові норми та принципи регулювання інформаційних правовідносин, а також науково-інституціональні форми методологічного забезпечення зазначених процесів занадто важке завдання. Об'єктом тут виступатимуть суспільні відносини, що виникатимуть у процесі інноваційної діяльності, які повинні мати філософсько-світоглядну основу, нову парадигму людиноцентризму, соціологічної та інтегративної юриспруденції, наукові принципи й концептуальні положення різнобічно обговорені фахівцями різних галузей знань. Програми інноваційної діяльності в Україні, як і розбудова засад нового суспільства взагалі, цього не враховують достатньою мірою, а питання безпеки інформації взагалі часто відсуваються на другий план. Навіть розуміючи, що ігнорування цих питань обумовлює появу маси нових проблем, у тому числі й рецидивів тоталітаризму, обумовлених потребами боротьби з промисловим шпигунством, науково-технічним тероризмом та виникненням загроз та катастроф техногенного характеру.

Безумовно, це викликає занепокоєння з боку владних структур. Термінологія документів в цій сфері змушує їх оперувати характерними для силової боротьби категоріями і поняттями. Все

частіше статус державних і інших інформаційних ресурсів оцінюється як стратегічний, а їх безпека якнайважливішою складовою національної безпеки. Відслідковуючи як вибудовується глобальна єдність світу й, одночасно, цивілізаційне протистояння народів світу, можна сказати, що інформаційні ресурси накопичувалися у світі нерівномірно, і можна припустити, що ми перебуваємо тільки на порозі усвідомлення цінності того, чим володіємо. Це спонукає, поряд із технологічними і законодавчими питаннями розвитку інноваційного мислення, розбудовувати проблематику інноваційної діяльності в контексті вирішення проблем та механізмів забезпечення інформаційної безпеки в глобальному вимірі інноваційної економіки.

Наприклад, гостра потреба реалізації науково-технічних досягнень військово-промислового комплексу України в цивільні (конверсія), ще наприкінці минулого сторіччя привела до розуміння необхідності змін у законодавчій базі відносно майнових прав винахідників новітніх ідей і безпеки умов їх поширення у світі, який глобалізується. Це виявилось для нас не простим завданням і спонукає до розробки нових фундаментальних положень теорії інтелектуальної власності, виокремлювати інформаційний капітал у структурі бізнесу й державного управління, вибудовувати у нас ієрархію цінностей сучасної глобальної економіки й нового постіндустріального суспільства через виважене визначення на законодавчому рівні понять інформаційно-інноваційної економіки. Зокрема, таких як інформаційний ресурс, а тому, на наш погляд, засади інноваційної діяльності слід почати визначити через поняття “інформаційний ресурс” як інтегровану сукупність знань, інформаційних технологій і власно самих людей, ототожнювати його нарешті з найважливішим ресурсом життєдіяльності країни в сучасному світі, виважено закладати в програми розвитку держави, і надійно захищати всіма засобами впливу і примусу держави й суспільства.

Література

1. Соснін О. В. Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України: Моногр. — К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — 572 с.

2. Медведев Д. Россия, вперед! // http://www.gazeta.ru/comments/2009/09/10_a_3258568.shtml.
3. Обама Б. Дерзость надежды. — СПб.: Азбука классики, 2008. — 416 с.

Резюме

Автор исследует проблему информационного ресурса в инновационной деятельности.

Рецензент доктор полит. наук, профессор А. М. Пойченко

УДК 39:947 (477.74)

С. С. Аргатюк

**ЗАСЕЛЕННЯ ОКОЛИЦЬ ХАДЖИБЕЯ-ОДЕСИ
В КІНЦІ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТЬ**

Початковий етап заселення українцями та представниками інших національностей Хаджибея-Одеси і освоєння ними околиць майбутнього міста, після закінчення російсько-турецької війни 1787-1791 років, ще сьогодні викликає дискусії серед істориків та краєзнавців. Більшість із них не можуть дійти згоди з проблеми встановлення року заснування більшості приміських населених пунктів розташованих навколо нинішньої Одеси. В даній статті автор, використавши документи Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні, спробує ще раз повернутися до цього питання і внести свій вклад у висвітлення історії заселення поселень Нерубайського, Усатового, Бурлачої Балки, Фоминої Балки, Кривої Балки, Гнилякової Балки, Татарки (сучасного Прилиманського), Великого Дальника, Великого і Малого Фонтанів та Куяльника.

Перші відомості про населення в Буго-Дністровському межиріччі до 1787 року подані Ф. П. де-Воланом у його "Звіті відносно географічного і топографічного положення провінції Озу або Єдисан, названою Очаківським степом...". Сам звіт зберігається у Російському державному військово-історичному архіві [1]. Праця Ф. П. де-Волана неодноразово використовувалася істориками в окремих виданнях. Так за його даними в Очаківській області налічувалося 4 міста (Очаків, Аджибей, Аджидері і Дубоссари) та 150 сіл у яких мешкали молдавани, українці, татари, євреї, болгари і частково греки. Від цього населення, після підписання Яського мирного договору між Російською та Османською імперіями у грудні 1791 року, залишилося 7-8 молдавських сіл (300-350 сімей) на Тилигулі і у верхів'ях Дністра [2, с. 165].

Після взяття Хаджибею 14 вересня 1789 року російськими частинами, у складі яких діяли українські козаки, бойові дії перенеслися на правий берег Дністра. Звільнена від турецьких військ територія Очаківської області почала знову стихійно засе-

лятися колишніми запорожцями на російській службі, що входили до складу Чорноморського війська та “вихідцями із Польщі” [українськими селянами з Правобережної України — авт.], про що свідчить рапорт полковника Подністриянської паланки від 7 вересня 1790 року [3, с. 196]. За життя князя Г. Потьомкіна нижня частина Очаківської області була відведена для поселення козаків Чорноморського війська, частина яких почала оселятися на лівому березі Дністра ще в ході війни. Протягом осені 1790 та літа 1791 років околиці Хаджибею залишалися “пунктом пересувних складів” у яких зосереджувалися продовольство, фураж і спорядження для російських і українських частин, що перебували на Дунаї. Усім постачанням від Чорноморського війська займався “полковник Аджибея” [3, с. 200-201]. Будь яких відомостей про кількість населення у Хаджибеї і в його околицях історики не мають.

До того часу дослідники історії Одеси відносять унікальний для нас письмовий документ-скаргу мешканців балки Татарської на дії військових, що пограбували і викрали жінок із двох українських хуторів Данила Баркило та Карпа Чаплинського, де мешкало 11 осіб. Віднайшов і опублікував документ у кінці XIX століття В. О. Яковлев. Він також датував його 1791 роком [4, с. 681-682].

У свій час скаргу проаналізували історики Одеси О. І. Маркевич та В. К. Надлер. Перший припустив, що зазначені у скарзі події відбулися ранньої осені 1791 року [5, с. 49-51]. Таке датування під сумнів поставив В. К. Надлер. Описані у скарзі події і саме її написання В. Надлер відніс до кінця 1793 — початку 1794 років, тобто до часу будівництва порту і нової Хаджибейської фортеці [6, с. 32-33]. Підготовка і будівництво фортеці почалося у червні 1792 року, після указу російської імператриці Катерини II надісланого на ім'я Катеринославського генерал-губернатора В. В. Каховського. Крім Хаджибейської фортеці передбачалося збудувати також дві фортеці на лівому березі р. Дністер. У 20-х числах вересня того ж року для будівництва Хаджибейської фортеці була відряджена військова команда із 150 військових [7, с. 382]. Оскільки хутори в балці Татарській не зафіксовані в описі Ф. П. де-Волана і у відомості Чорноморського козацького війська, складеній старшиною В. Ніяким, їх існування слід віднести до середини 1792 року.

Дискусійним залишається питання наявності населення у самому Хаджибеї. Відмітимо, що на початок 1792 року Ф. П. де-Волан згадав лише зруйноване поселення “Аджибея з фортом”, неподалік якого, за 4 версти, у районі сучасного Великого Фонтану знаходилося інше “зруйноване поселення Оніна” [2, с. 133]. Хаджибей і населення у ньому також не вказані у згаданій відомості В. Ніякого. Проте у тій же відомості, серед інших поселень степової частини Буго-Дністровського міжріччя, в околицях Хаджибею записані два хутори на Куяльнику “в урочищі Звораше”: Пилипа Савицького, де мешкало 8 осіб (7 чол. і 1 жін.) та козака Павла Зуба — відповідно 6 осіб (3 чол. і 3 жін.) [8, с. 185]. Нічого дивного тут не має, оскільки Хаджибей і його околиці входили до Подністрянської паланки Чорноморського Коша.

Після прийнятого на початку 1792 року рішення Сенату і російської імператриці, про відселення основної частини Чорноморського Коша на Кубань, розпочався новий етап заселення краю. В цей час тривало генеральне межування придбаної Очаківській області, що розпочалося ще 1790 року. У червні 1792 року межування продовжувалося і землеміри склали карту даного регіону [7, с. 360]. Після закінчення межування В. В. Каховський відправив кращих із землемірів до Катеринослава де вони займалися виготовленням нового Атласу [7, с. 362]. Придбана область була розділена на чотири номерні повіти із повітовими містами. Хаджибей став повітовим містом повіту за № 3, де запланували оселити із територій підвладних Туреччині греків. Для майбутнього міста відвели 35000 дес. землі [10, с. 325].

Крім межування проходило також заселенням Очаківської області і облаштуванням міст, в тому числі Хаджибею. Для будівництва будинків у майбутньому місті-порту В. В. Каховський закупляв в Молдавії ліс та надсилав підібраних у інших регіонах Російської імперії майстрів. Для збільшення населення краю губернатор запрошував поселян із прикордонних до Очаківської області територій. Так, молдовани з правого берега Дністра переселялися по домовленості із місцевими боярами. У січні 1792 року їх на лівому березі ріки було небагато. Причинами, що стримували вивезення молдован з правого на лівий берег Дністра стали за словами молдавського боярина [Марка] Гаїоса: “спочатку неврожай та заборона Дивану [молдавського господаря Олександра Маврокардо — авт.], а потім рух військ

по всій Молдавії” [7, с. 333]. Значний вихід українського населення стався із Правобережної України. Із території підконтрольній Польщі до Очаківського степу рухалася значна кількість переселенців, разом із майном і розібраними будинками. 5 червня 1792 року В. Каховський повідомляв із Дубоссар, що надіслані “в Польщу [*Подільську і Київську губернії*] для виклику поселян доповідають, а збігли від польської сторожі селяни стверджують, що генеральні комісари і губернатори (прикажчики) в маєтках їх власників разом з орендаторами забороняли вихід бажаним вийти на поселення до Очаківської області. Вони перехоплювали переселенців по дорозі, грабували їх майно, сім’ї повертали на місце попереднього проживання, а господарів запроторювали в тюрми” [7, с. 358]. Для виконання плану заселення В. Каховський пропонував створити так звані “рухливі кордони” між російською армією і існуючим “польським” кордоном по р. Ягорлик, а також рухливі козацькі загони, які б захищали переселенців. Такий кордон пропонувалося переносити з одного в інше місце та встановлювати його у селах недоброзичливих до уряду російської імперії [7, с. 359]. Більшість прибулих оселялася на лівому березі, біля самого Дністра і у північних районах Очаківської області, і тільки незначна частина потрапляла в околиці Хаджибею.

Окремі історики вважають, що тільки разом із військовими до Хаджибею прибуло нове і повернулося старожиле населення. На кінець вересня 1792 року, згідно рапорту В. В. Каховського, в його околицях мешкала лише незначна кількість поселян, яких було замало для будівництва порту, а “відсутність майстрів та потрібної кількості помешкань” стали великою проблемою для новоприбулих [9, с. 265].

Перші документально підтвержені дані про цивільне населення майбутньої Одеси навела О.І. Дружиніна. Вона відмітила у Хаджибеї в першій половині 1793 року всього 10 мешканців (8 чол. і 2 жін.) [11, с. 201]. Тобто таке число яке вказано у межовій відомості складеній того ж року [12]. Надрукована А. Лебединцевим статистична відомість священика Романа Іванова від 21 грудня 1793 року, фіксує у Хаджибеї 10 дворів та 28 осіб (22 чол. і 6 жін.) [13, с. 1-22]. В. М. Кабузан усіх 28 осіб безпідставно відніс до греків [14, с. 59-60].

Перераховані свідчення недостатньо повні, оскільки тут не враховані дані відомості прийнятих в купецтво по м. Одесі

1799 року поданої О. Орловим у “Історичному нарисі Одеси”. А вони вказують, що за період із 1789 по 1793 роки до Хаджибею-Одеси прибуло щонайменше 48 осіб (26 чол. і 22 жін.), із них 3 особи (2 чол. і 1 жін.) переселилися із Молдавії, відповідно 10 (3 чол. і 7 жін.) із українських губерній, 5 осіб (3 чол. і 2 жін.) із земель підвладних Австрійській імперії, 19 осіб (10 чол. і 9 жін.) з російських губерній і лише 11 греків (8 чол. і 3 жін.) вийшли з турецьких володінь [15, с. 104-122].

Показники кількості мешканців Одеси і її околиць також з'являються у пізніших межових відомостях. В одній із них, надрукованій В.І. Григоровичем датованій травнем 1795 року в Одесі зафіксовано всього 122 осіб (120 чол. і 2 жін.). Тут вперше позначено поселення на міській землі — село Кринички із населенням 18 осіб (10 чол. і 8 жін.) [16, с. 40-45]. На думку І. В. Сапожникова с. Кринички виникло із раніше названих хуторів розташованих у “Куяльнику” та “урочищі Звораше”, що знаходилися неподалік Хаджибея-Одеси, на лівому березі балки із назвою “Козацька” [17, с. 189-190]. Поселення Кринички було тим поселенням “в Куяльнику” де 1795 року, згідно документів, мешкали козаки Чорноморської команди залишеної в Одесі при гребному флоті. Тут знаходився козацький обоз із 15 чоловіків [17, с. 261]. Назване поселення позначено також на карті Новоросійської губернії 1799 року. Кринички знаходилися біля Хаджибейського лиману, у його південно-західній частині [18]. Згадку про “державне с. Кринички” містить відомість генерального межування Тираспольського повіту 1798 року. У ній кількість населення в Одесі і хуторах, згідно ревізії 1795 року, становила 4010 осіб (2776 чол. і 1234 жін.). Крім села Кринички на міській землі уже існували шість заміських дворів; 122 хутори “купців, міщан, греків та болгар, а також козаків Чорноморської команди” [19].

Кількість мешканців Одеси і навколишніх хуторів на 1795 рік дещо різниться від даних наведених О. Орловим. Він згадує про 2360 мешканців (1614 чол. і 746 жін.), із них кількість міщан становила 1675 осіб (1218 чол. і 457 жін.), тобто 70 % від внесених до ревізії [15, с. 38-39]. А. Скальковський повідомив про 2349 осіб (1615 чол. і 734 жін.). До цього числа він додав 98 сімей чорноморців і 20 офіцерів поселених в околицях [20, с. 43]. На відміну від О. Орлова, той же А. Скаль-

ковський розділяє записаних до ревізії в Одесі на міщан, державних поселян і поміщицьких селян. Останніх записали 566 осіб (425 чол. і 141 жін.), або 24 % від усіх внесених до ревізії.

Настільки складений секунд-майором Кір'яковим перепис відповідав дійсності повідомив той же О. Орлов: “ревізія 1795 року виявилася не точною з причини постійного прибуття до Одеси нових поселян, яких ще не водворили, а записані у ревізійські списки в цей час вибули із міста” [15, с. 25]. Значний відсоток зареєстрованих поміщицьких селян у місті, вказував на те, що влада дивилася скрізь пальці і не намагалася у перші роки існування міста-порту повернути їх до попередніх місць проживання. Проте уже 1796 року частина поміщиків подала свої заяви до Магістрату Одеси з вимогою повернути своїх втікачів. В той час у місті виявили більше чотирьох десятків кріпосних з українських (Ольвіопольського та Херсонського) і російських (Єфремівського Тульської губернії) повітів [15, с. 16].

Більшість збіглих оселялася на виділеній під місто землі. Спочатку ділянки під хутори займалися новими поселянами самостійно виходячи з Указу від 27 травня 1794. Надалі прибулі оселялися із дозволу попередніх власників ділянок, на основі так званого “захватного” способу. Міська влада видавала усім власникам наділів документи так звані “Відкриті листи”. У рапорті губернатора Бердяєва 1797 року мова іде про господарства чорноморських чиновників і козаків, і вихідців з правої сторони Дністра, поселених сім'ями на міській землі [21, с. 76]. У березні того року, згідно плану розмежування віднайденого Р. Шуваловим в Одеському обласному архіві, козаки отримали землю для сінокосів, на захід від урочища Куяльник та Усатове, на Шкодовій горі [23, с. 104-109].

У перші роки територія самого міста займала незначну площу. У тому ж 1797 році, разом із непридатною землею, під міські землі відмежували 5878 дес. 109 кв. сажнів, в тому числі під забудову Одеси 901 дес. 1081 кв. сажнів, під хутори 2 дес. 256 кв. сажнів, орної землі — 119 дес. 618 кв. сажнів, степу придатного для оранки і випасів — 4147 дес. 1434 кв. сажнів. Сама фортеця у місті займала — 38 дес. 2240 кв. сажнів, ще 2 дес. відвели під кладовище, під дорогами, затокою, ярами, кам'яними і піщаними місцями та солонцями — 665 дес. 4074 кв. сажнів [15, с. 41]. У межовому плані складеному землеміром Бобров-

ніковим, згідно ревізських списків, записано всього 2882 осіб власників землі (2052 чол. і 830 жін.) [5, с. 40-41].

В той час у межі міста, від суміжних земель, увійшла слобода Болгарка заселена болгарами і два українських хутори без назви. З плану межування О. Орлов зробив висновок, що “слобода Болгарка знаходилася біля безіменного яру, при злитті двох просілкових доріг, які йшли з Овідіюполя...”, а два хутори, помічені на плані, знаходилися у південній частині, і за його словами показані, на “відстані від генеральної межі міста, в одній з лишком версти” [15, с. 41].

Відмітимо, що Болгарка це частина нинішнього міста Одеси. Під безіменним яром слід розуміти Водяну балку, на лівій стороні якої розміщувалося поселення. На плані Хаджибея 1794 року, вміщеному у збірці маркіза де Кастельно, який побував тут у 1803 році видно, що від фортеці, на лівій стороні Водяної балки, було уже позначено кілька будівель неподалік Овідіупольської і Тираспольської доріг. Де Кастельно дав такий опис тодішньому місту: “Околиці даної місцевості були майже пустинні. Лише з долини, де сьогодні розташовані міські сади, можна було розгледіти декілька, майже заритих у землю хатинок...” [30]. Правий берег Водяної балки, на плані 1794 року, де пізніше виникне Молдованка, залишався пустим. У рапорті міського архітектора Маранді, доданому до генерального плану м. Одеси 1849 року вказувалося, що “Передмістя Молдованки засновано 1793 року, по населенню там молдован і болгар після Яського перемир'я, одна частина і понині іменується Болгаркою, а інша Новою Слободкою” (на противагу сучасній, яка знаходиться в іншому місці) [31]. За переписом населення 1795 року кількість болгар в Одесі складала 61 осіб (33 чол. і 28 жін.). Усі вони прибули із слободи де-Вітта [15, с. 38]. Сучасна дослідниця Молдованки Тетяна Донцова використавши архів В. А. Чернецького вказала, що дача О. І. Вітта у 1830-х рр. знаходилася за Водяною балкою, у районі сучасної Бугаївки, поряд з хутором Кароліни Собанської [32, с. 24]. Із повідомлення А. А. Скальковського молдовани були поселені лише з 1802 року.

У межах міста і міського вигону отримували наділи так звані “іноземці”. У жовтні 1799 року Одеський Магістрат прийняв в одеські міщани польського підданого Йосипа Чеповського і видав йому дозвіл на поселення в урочищі Великий Фонтан.

Для цього йому виділили ділянку землі під хутір, біля самого моря. Й. Чеповський зобов'язувався займатися хліборобством, розшукати воду і збудувати та підтримувати “фонтан” [джерело — *авт.*]. Він також отримав звільнення від податків на один рік. Угору, берегом моря від Великого Фонтану, відвели 350 кв. сажнів губернському секретареві Фон-Шотіну для розведення саду [15, с. 23]. Пільги і позику з міської казни на облаштування і будову господарчих споруд на основі указу від 15 квітня 1795 року, із всього іменного списку міщан — отримали 44 особи, але після перевірки виявили що на 1799 рік більшість їх у місті не проживала, а інші не мали “поручителів” [15, с. 20].

На початку травня 1800 року наглядач за міськими землями Еразм Среха доповів до Магістрату, що значна кількість поселених на міській землі не сплачувала окладного збору, хоча утримували худобу і розорювали землі [15, с. 19]. 14 листопада того ж року ратмани магістрату Геріст Фохта і Костянтин Мавро-Кордато повідомили, що при об'їзді міської землі вони застали на ній 69 осіб не записаних ні до якого звання, а проживаючих з дозволу одного лише наглядача [15, с. 20]. Після цього окремі хутори вирішили звести в поселення які б мали 10 і більше таких хуторів і заборонили розорювати та випасати худобу усім особам які займалися хліборобством, але не були записані у місті, хоча і мали паспорти.

Остаточо уточнення меж міста продовжувалося до 1802 року. Указ російського імператора Олександра I від 24 січня та роз'яснення до нього Губернського правління від 20 березня того ж року надавало право Магістрату Одеси: “виділену при самому початку існування міста, і тоді ж затверджену за ним землю віддати на користь міста, з тим, щоб із всієї кількості було відведено під міський вигін скільки по закону передбачається, іншу роздати на господарчі потреби мешканців міста, не більше ніж по 50 десятин в одні руки. Усім, хто уже мешкав на міській землі, наказувалося нарізати додатково, до вказаної міри поза межами околиць вигінної землі із громадських земель, що належали місту”. Таким чином Указ 1802 року не тільки визнавав за містом вигін у 5878 дес. 109 сажнів, але і 30700 десятин по першому відведенню, які за вирахуванням вигонів дозволялося роздавати міщанам на господарчі потреби. З іншої сторони також дозволялося поповнювати рівною мірою кількість уже зайнятої землі поселяна-

ми, із загальної кількості відведеної місту землі, нарізкою нових ділянок, поза відмежованою площею [21, с. 79-80].

До початку XIX століття околиці Одеси частково були уже заселені. На 1801 рік в межах міської землі знаходилися хутори у балці Дальницькій, де “в урочищі Черненко” [Черненко Федіра Яковича — авт.] мали 3 млини. В інших поселеннях із 17 млинів, що діяли на міській землі, ще один знаходився на Фонтані, 2 — на Сухому лимані, 4 — на Куяльнику, 7 — “Путриній” фабриці [15, с. 24]. У межовій відомості Тираспольського повіту, датованій 1806 роком, хоча за всіма ознаками її слід датувати 1802 роком, вказано про “хутір Мар’ївський капітана Черненко”, де мешкало 10 чоловік. Сам хутір також знаходився за міським вигоном [34]. На далі вказане поселення не згадується, оскільки мешкав капітан Черненко, згідно відомості 1809 року, уже за межами Одеси, неподалік річки Барабой [35].

Перші відомості про замиські хутори та поселення маємо у перевірочному акті Катеринославської межової контори складеному землеміром Михайловим 23 серпня 1816 року. На плані дач Тираспольського повіту (Херсонської губернії) навколо Одеси після 1802 року записані слободи Великий Фонтан, Люстер [Люсторф, Чорноморка — авт.], Татарська, Дальницька і Нерубайська і хутори із замиськими будинками міщан, купців і різночинців [21, с. 80]. О. Орлов уточнив, що при генеральному межуванні Одеси, на міській землі існували крім зазначених вище слобод також хутори Бурлачий, Різночинський, Овощной, Дальницький, Кривий і Усатів. Із вказаних населених пунктів, поселених на міській землі, маємо також дані про відмежування 1804 року землі (1053 дес.) для “німецької слободи Люстер” [15, с. 42]. В подальшому здійснили відведення наділів для інших населених пунктів, а із 1810 року для кожного поселення на міській землі почали виділяти встановлену норму, набагато меншу за 50 дес. В основу межування було покладено відведення загальної кількості для кожного поселення і поділу землі на орну і вигін. Таким чином кожне громада приміського поселення отримувало право розподіляти її для своїх мешканців самостійно. Такий спосіб не виправдав себе, оскільки ділянки у різних поселеннях мали нерівномірні наділи на двір. Так у хуторах Фоминої Балки отримали по 37 десятин на двір, в х. Гнилякових — відповідно 22 дес., х. Холодної Балки — 21 дес., х. Сухого

Лиману — 13,5 дес., Молдованки — 6,5 дес. У послідуєчі роки здійснили перерозподіл ділянок на кожен двір, а це в свою чергу призвело до зменшення кількості землі. Таким чином у хуторах Холодної Балки отримали по 5 дес. 1422 саж., х. Сухого Лиману — 9 дес. 1288 саж., Великого і Малого Фонтану — 7,5 дес., Бурлачої Балки — 8 дес. 1548 саж., Татарки — 8 дес. 1767 саж. [22, с. 62-63].

Визначимо, що хутори Гнилякові та Фомина Балка були поселені на наділі грека А.І. Алтесті (дачі № 27), що межувала із землями самого міста на північному-заході. Свій наділ статський радник А. І. Алтесті продав Магістрату Одеси 1802 року. О. Орлов назвав меншу кількість проданого наділу А. І. Алтесті, всього 17000 дес. разом з с. Деволанівкою [*Волянівка, Алтестове — авт.*]. Градоначальник Одеси А. Е. де-Рішельє купівлю не затвердив. Завдаток 12000 руб., отриманих А. Алтесті від міщан, він зарахував за 10000 десятин, інші 7000 дес. продав графині Мархоцькій уродженій Руффо” [15, с. 42-43]. Даний факт фіксує також “Відомість Тираспольського повіту 1811 року” де записано, що дача А. І. Алтесті становила 18000 десятин, із них було продано ротмістру Мархоцькому село Волянівка (записано 43 чоловіків) і 8000 десятин. Своєю часткою на цій же землі володів також барон Міллер, що займався розведенням овець-мериносів. Залишена за Одесою частина із дачі А. І. Алтесті була розділена для цивільних чиновників на ділянки по 25 десятин, всього 5865 десятин. В хуторах чиновників тоді записано всього 12 чоловіків [25].

Після купівлі землі Алтесті, поселені на ній міщани побажали щоб її включили у межі міста. З цього приводу О. І. Маркевич згадував про “Рукописну справу по скаргам одеських міщан на колезького радника Алтесті”, яке відшукав свого часу В. Яковлев [5, с. 40-41]. На жаль науковець не навів цього першоджерела. У скарзі частина поселян повідомила, що на даній землі вони “були першими” і володіли “правом першого заселення”, але з якого часу невідомо? Магістрат Одеси не мав права включати куплені землі без дозволу Сенату, а також проводити межування за рахунок земель записаних під міські поселення. Тільки 21 травня 1827 року Херсонською цивільною палатою було утверджено і видано розпорядження про врегулювання даних володінь. Проведене цього року розмежування, знову викликало невдоволення, і після його скасували. У 1849 року

межування відновили, але нові межі міста за рішенням Сенату знову скасували. Потім за складеними “полюбовними сказками” межкування відновлювали у 1850, 1852 і 1861 роках, але і вони за новими позовами визнавалися недійсними. Тільки у 1868 році справу закрити Одеський повітовий землемір Бистригін, і всі ділянки одеських громадян включили в межі міста, прирізавши до нього більше ніж викупили у Алтесті, тобто 10606 дес. 2,001 кв. сажнів. В цю межу увійшли хутори: Гнилякові, Холодні, Фоміни, різної власності хутори і передмістя Балтівка. Остання відмежована ділянка прилягала з однієї сторони до міської землі, а з іншої до Чорного моря поблизу лиманів Куяльницького і Хаджибейського [15, с. 43].

Для дослідників також цікава справа межкування приміських поселень 1829 року. Цього року в Одеському градоначальстві, з наказу Новоросійського генерал-губернатора М. С. Воронцова, було проведено нове упорядкування раніше розданих ділянок. Після межкування виготовили два Генеральних та дев'ять допоміжних плани міста і передмість. Для усіх приміських поселень Одеси склали поіменні списки мешканців за роками їх заселення [24]. Згідно списків 1829 року у приміських урочищах мешкало 1018 осіб міщан, купців та різночинців.

За вказаними відомостями автором складена таблиця періодичності заселення приміських поселень Одеси, де відмічено населені пункти і кількість осіб поселених в кожному із 13 “урочищ і хуторів” по рокам (табл. 1).

З таблиці видно, що на 1795 рік у хуторах Татарки мешкало 7 осіб, в Нерубайських — 2, Усатових — 11, всього 20 осіб [24: арк. 143-152; 175-177]. На 1799 рік ще 6 чоловік оселилося в Нерубайських хуторах, а на 1800 рік — по одному в Бурлачій Балці і Нерубайських. Таким чином за період 1795-1800 роки тут мешкало 28 власників [24: арк. 128-153]. На 1809 рік їх кількість збільшилася до 130 осіб. Врахувавши усіх 1018 осіб на 1829 рік, одесит Р. Шувалов підрахував відсоток з чисто українським прізвищем по вказаним населеним пунктам. Українці складали більшість у Сухому Лимані (91,8 %), Бурлачій Балці (71,4 %), Татарці (78 %), Дальнику (75,7 %), Великому Фонтані 66,6 (%), Малому Фонтані (93 %), Гниляковій Балці (88 %), Холодній Балці (86,5 %), хуторах Нерубайських (86,8 %), Усатових (84,5 %), Куяльнику (86,5 %), Кривій Балці

Таблиця 1

Статистичні дані про кількість та періодичність заселення приміських сіл і хуторів за даними списків мешканців на міській землі складеній на 1 червня 1829 р.

Роки	Татарка	Сухий Лиман	Дальник	Бурлача Балка	Великий Фонтан	Малій Фонтан	Нерубайське	Усагове	Фомина Балка	Крива Балка	Малій Кузьмич	Гнилякова Балка	Холодна Балка	всього
1795	7	-	-	-	-	-	2	11	-	-	-	-	-	20
1799	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	6
1800	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2
1801	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	1	-	6
1802	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
1803	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	1	-	5
1805	3	1	-	-	-	1	1	-	2	-	-	-	-	8
1807	-	1	6	-	1	-	-	-	4	1	-	-	-	13
1808	3	1	-	-	2	-	1	-	3	3	1	-	-	14
1809	1	-	22	-	-	-	1	22	5	3	-	-	1	55
1810	8	3	5	-	-	-	5	-	1	2	2	-	-	26
1811	3	1	16	-	3	-	7	32	4	1	-	1	-	68
1812	-	3	7	1	1	-	6	-	1	-	-	-	-	19
1813	3	1	2	2	1	2	3	-	1	-	2	5	-	22
1814	5	1	10	1	-	-	17	-	2	2	3	5	4	50
1815	6	-	5	-	-	-	2	-	4	2	-	3	-	22
1816	1	1	6	-	3	-	6	58	3	1	2	7	4	92
1817	7	3	13	2	7	-	11	-	6	1	-	-	2	52
1818	6	2	14	1	4	-	6	-	8	5	-	4	1	51
1819	6	-	32	2	9	1	8	-	4	10	5	2	2	81
1820	3	1	16	4	9	2	9	-	-	-	3	2	-	49
1821	-	-	23	1	4	1	7	-	3	4	1	5	1	50
1822	1	-	15	-	1	-	2	-	-	3	-	3	-	25
1823	-	1	17	1	2	-	10	-	2	2	-	4	1	40
1824	-	-	13	-	3	-	5	-	4	1	-	5	1	32
1825	5	-	4	-	3	2	11	-	2	3	3	4	2	39
1826	-	2	10	2	11	1	15	-	-	-	2	-	-	43
1827	-	-	8	1	1	-	8	-	5	2	2	8	1	36
1828	2	2	6	2	2	1	9	-	19	16	3	16	2	80
1829	-	-	-	-	1	-	6	-	-	4	-	-	-	11
Разом	70	24	250	21	69	15	164	124	88	66	29	76	22	1018

(71,2 %). Найменшим відсоток українців залишався в передмісті Молдованки (23,3 %) [26, с. 44].

Для підтвердження даного факту наводимо частину прізвищ із списку 1829 року, а саме тих хто першим оселився тут за

період з 1795 по 1809 роки. В розрізі 13 приміських поселень свої хутори мали в урочищі Татарці з 1795 р. — Афанасій Запорожченко, Онуфрій Подільський, Єфим Шелипенко, Семен Білий, Ілля Брижаний, Іван Білий, Касіян Бутенко, 1805 р. — Корній Кириченко, Данило Твердохліб, Каленик Гречанко, з 1808 р. — вдова Уляна Коноплянкіна, Василь Шумейко, Максим Микитенко, з 1809 р. — Євдокія Нагорна [24: арк. 175-177 зв.];

в Сухому Лимані з 1805 р. — Анна Коломийчиха, з 1807 р. — Петро Матюшенко, з 1808 р. — Сергій Дмитренко [24: арк. 174 зв. — 175 зв.];

в Великому Фонтані з 1802 р. — Дем'ян Білий, з 1807 р. — вдова Ксенія Гродська, Григорій Турчанин, Іван Баран [24: арк. 128-129 зв.];

в Малому Фонтані з 1803 р. — вдова Кунтуш, Меланія Войченко, Пилип Кулініч, Савка Шевченко, з 1805 р. — Андрій Голонний [24: арк. 129 зв. - 130];

в Бурлачій Балці з 1800 р. — Іван Пилипенко [24: арк. 130-130 зв.];

в урочищі Гниляковій балці з 1801 р. — Тарас Євченко, з 1803 р. — Мигалитва Кафта [24: арк. 139-140 зв.];

в урочищі Дальник з 1807 р. — Тимофій Сердюк, Трохим Журавель, Василь Тиманівський, Олексій Шевченко, Яцько Блін, Іван Устименко, з 1809 р. — Іван Сердюк, Євсей Кушінов, Шльома Блін, вдова Марія Титаренко, Хома Федченко, Степан Федченко, Трохим Шпичка, Степан Мізін, Сизон Кибал, Іван Кибал, Федір Матвієнко, Федір Музиченко, Артем Смаглюк, Денис Погоренко, Іван Грабаренко, Іван Кіт, Павло Черниш, Марко Горобець, Герасим Чередник, Данило Щербина, Корній Майстренко, Михайло Кінаров [24: арк. 133-139];

в урочищі Холодна Балка з 1809 р. — Семен Чорний [24: арк. 140 зв. — 141];

в урочищі Фомина Балка з 1801 р. — Григорій Яковенко, Степан Васильченко, Дем'ян Малюк, Федір Запорожченко, Павло Кирпуха, з 1805 р. — Ємельян Бурлаченко, Петро Криворучко, з 1807 р. — Григорій Цвер, Іван Дяченко, Анна Яковенко, Олексій Чепуренко, з 1808 р. — Іван Рябошапка, Сава Тарасенко, Пантелій Несторенко, з 1809 р. — Андрій Тимошенко, Мак-

сим Мельниченко, Дмитро Андрущенко, Яків Радоминенко, Дмитро Горбатенко [24: арк. 141-143];

в урочищі Усатові хутори з 1795 р. — Мойсей Молога, Леонтій Баранський, Ілля Бакаленко, Іван Скальковський, Григорій Бондаренко, Яків Стариченко, Іван Дорошенко, Яким Хоменко, Іван Костюченко, Микола Баринський, Федір Дорошенко, з 1800 р. — Мануйло Індій, з 1809 р. — Іван Письменниченко, Влас Крезюк, Михайло Пархоменко, Феодосія Телюшенкова, Конрад Баранський, Павло Рудь, Семен Телюшенко, Іван Коваленко, Степан Фурманський, Марко Довженко, Ілля Лазаренко, Андрій Шпичка, Прокіп Куцоцол, Артем Волошинов, Онуфрій Петровський, Василь Петровський, Григорій Петровський, Петро Балиненко, Григорій Самборський, Григорій Михайличенко, Іван Нечай, Василь Письменниченко [24: арк. 143-146];

в урочищі Крива Балка з 1807 р. — Наум Володченко, з 1808 р. — Яким Ковтуненко, Андрій Стиренко, Петро Крижанівський, з 1809 — Іван Злотницький, Яким Хоменко, Семен Стиренко [24: арк. 146-148];

в урочищі Нерубайські хутори з 1795 р. — Осип Малога, Василь Ясиновський, з 1799 р. — Карпо Кудиненко, Кирило Артеменко, Василь Крохмаль, Іван Мудрий, Дем'ян Прядка, Федір Бриненко, з 1805 р. — Сидір Семененко, з 1808 р. — Іван Чистовенко, з 1809 р. — Матвій Мартиненко [24: арк. 148-152 зв.];

в урочищі Малий Куяльник з 1808 р. — Михайло Гончаров [24: арк. 152 зв. — 153 зв.].

Якщо порівняти дані про перших поселенців означених урочищ і хуторів із даними про козаків Чорноморської команди в Одесі, які відшукали Ігор та Галина Сапожникови в Одеському Державному обласному архіві, то можна встановити відповідність деяких із цих прізвищ наведеному нами вище списку періоду 1795-1809 рр. Однакові прізвища з Чорноморцями Одеської команди мали Іван Рябошапка; (Фомина Балка) [27, с. 168], Іван Сердюк (син Петра Сердюка, Дальник) [27, с. 184]; Онуфрій Подільський (Татарка) [27, с. 168], Трохим Журавель (син Антона Журавля, Дальник) [27, с. 185]. Подібність імен також прослідковується у “Відомості війська вірних козаків Чорноморських ...” від 30.11.1791 р., серед імен співпадають імена Семена Білого та Івана

Білого (Татарка), Семена Чорного (Холодна Балка), Данила Щербини (Дальник) і т. ін. [28, с. 108-110]. Якщо будемо порівнювати список населених урочищ за увесь період, тобто ту кількість поселенців які мешкали тут на 1829 р., то виявимо ще більшу кількість таких прізвищ, які є спільними з козацькими.

При вивченні заселення і кількості населення у приміських селах потрібно також враховувати дані церковних джерел (Метричних книг). У даний період, з усіх приміських поселень, існував приход у Великому Дальнику, де діяла із 1807 року церква в ім'я св. Георгія. На 1809 рік, згідно даних Метричної книги Святогеоргіївської церкви тут зареєстровано 72 народжень (46 чол. і 26 жін.), 30 одружень і 28 смертей (17 чол. і 11 жін.) [36]. Більшість із загальної кількості зареєстрованих у Метричній книзі становили саме мешканці Дальника, хоча є зареєстровані із сіл Татарки і Куяльника. Статистичні дані вміщені у Метричній книзі по Дальнику значно більші ніж показано по відомості 1829 року (всього 28 осіб поселених за 1807-1809 роки). З цього слід зробити висновок, що відомість 1829 року показує скоріш за все тільки число власників які отримали документи на право володіння наділами у зазначених населених пунктах.

Р. Шувалов також відмітив, що нащадки запорізьких козаків — перших поселенців Куяльника на 1829 рік продовжували компактно проживати в селах приходу церкви Вознесіння у двох суміжних поселеннях Гнилякове і Крива Балка, створивши один загальний круг із семи поселень, майже без проміжків розташованих один біля одного. Направлення міграції козацького і прибулого з центральної України населення йшло від Куяльника в сторону Холодної Балки, інтенсивність цього населення ставала нижчою по мірі віддаленості від міста. Ця ж закономірність, збільшення населення поблизу міста, зберігалася для сіл іншої частини міської землі, за виключенням близьких до Одеси Великого і Малого Фонтанів, де заселення відбувалося низькими темпами. Пояснюється це тим, що там отримати землю було важче ніж в інших місцях [26, с. 45].

При аналізі інших архівних документів і порівнянні їх із поданими списками 1829 року виявилось, що вказана кількість населення по зазначеним поселенням насправді не відповідає дійсності, оскільки у дійсності вона була більшою. У Державному архіві Херсонської області зберігається документ, який

свідчить, що на 1809 рік на приміській землі мешкала щонайменше 737 осіб проти 130 вказаних у відомості 1829 року. Про це свідчать статистичні дані складені також автором даної статті у іншій таблиці (табл. 2) [29].

Таблиця 2

Кількість мешканців приміських поселень на 1809 рік

В якому населеному пункті	Купців	Міщан	Іногородніх	Різночинців	Іноземців	Чиновників	Без освіти	Духовного звання	Разом
Великому Фонтані	1	41	-	9	-	-	72	-	123
Малому Фонтані	3	15	-	3	1	-	-	-	22
На Кривому мисі	2	1	-	-	-	3	-	-	6
На Дальнику	4	142	-	23	8	-	-	4	181
Балці Сухого Лиману	1	10	-	2	-	-	-	-	13
В поселені Татарка	1	56	-	6	-	-	-	-	63
Біля Сухого Лиману	-	31	-	-	-	1	13	-	45
Гниляковій Балці	-	20	-	-	-	-	-	-	20
Нерубайського	6	85	3	8	-	-	-	-	102
Біля Хаджибейського лиману	1	-	-	-	-	9	-	-	10
Холодній Балці	3	9	-	-	-	1	-	-	13
Фоминій Балці	2	14	-	4	-	-	-	-	20
Усатовій Балці	3	84	4	8	-	-	-	-	99
Кривій Балці	2	16	-	2	-	-	-	-	20
Всього	28	524	7	65	9	14	85	4	737

На першому місці стояли міщани (524 осіб — 71,09 %), за ними йшли без освіти (85 осіб — 11,53 %), далі йшли різночинці (65 осіб — 8,81 %) і купці (28 осіб — 3,79 %), і інші.

Із всього списку лише 49 осіб (в основному росіяни, греки і болгары, менше українці) отримали 1809 року документи на ділянки по 25 десятин землі, серед них: дворянин Алекс Теотул, відставний боцман Ніколай Кіпріоті, унтер офіцер Ятро (на Великому Фонтані); відставник Чорноморського флоту Констянтин Лютерій і дворянин Христофор Урбанський (в 3-й частині німецької балки Люстдорфу); купець Федорів (за межею Малого і Великого Фонтанів); надвірний радник Садовський, купці Осип Дордел і Федір Васильович Мілазон (на Малому Фонтані); купці Томлін, Інглезі і Берда (в балці Сухого лиману); купці Коліч, Нейдзер, Олексій Попов, Федір Чеподоський, Микола Лігда і

Кіндрат Сапоаніоді (в балці Сухого лиману); колезький асесор Хабаров, міщани Іван, Андрій та Василь Коломийченкові, Матвій Колесников, Василь Горбатенко і Степан Ніконов (по балці Сухого лиману). У межах першої частини міста, в урочищі Холодної Балки отримали наділи міщани Іван Попов, Лафет Омелінов і Василь Сополоду; в урочищі Фоминої Балки — колезький радник Олександр Самойлов, поручник Бладацький, купці Карл Крижанівський, Лігде, Анастасій Бердоні, корнет Кузнецов і міщанин Степан Ніпоніоді. Над урвищем отримав ділянку Мануїл Кірасі; на Дальній Водяній Балці — колезький радник Олексій Самойлов, губернський радник Макаренко; на Ближній Водяній Балці — генерал-майор Кобле і майор Сапоріті; уКривій Балці — дворянин Гриманій Фістуні, купці Благочинний, Іван та Семен Андросові, Іван Пчолін, Яків і Федір Тихонові, Єрофей Протасов, Савелій Косталічіні, Яні Чорбаденій та Яні Лендарі.

Знову ж таки наголосимо, що перераховані власники, скоріш за все мешкали на своїх ділянках раніше отриманих документів на право власності. Згаданий вище Алекс Теотул, за повідомленнями А. Рішельє від 30 жовтня 1807 року, уже мав хутір за 8 верстов в урочищі Великий Фонтан, де “крім значної кількості різних дерев і виноградників” росли “декілька тисяч тутових дерев [шовковиці — авт.], висаджених на самій вищій ділянці степу і на мисі, який виступає в море і відкритий всім вітрам” [33, с. 105]. Сам герцог 5 лютого 1810 року побажав мати зерна шовковиці і “для невеликої кількості любителів, які є серед хуторян (Одеси)”, тому Рішельє просив С. Х. Контеніуса крім насіння шовковиці надіслати йому “коconi шовковичних черв’яків для Олександра [Алекса Теутула], який мав від 10000 до 12000 тутових дерев, із них більше половини були у змозі доставити їм листя” “[33, с. 156]. У березні Рішельє надав з отриманих від С. Х. Контеніуса 2 лівра [979 грам] насіння шовковиці А. Теотулу, який на нинішній неділі, із слів герцога “буде вироблятися шовк з коконів” [33, с. 160].

Наведені документи і їх аналіз свідчать що активне заселення околиць Хаджибея-Одеси почалося із 1794 року. Окремі джерела і матеріальні пам’ятки подають відомості про існування на території міста і його околицях невеликої кількості поселень із 1790-1791 років. Поряд з іншими представниками українці ста-

новили більшість саме у заміських поселеннях і відігравали головну економічну роль в освоєнні околиць Одеси.

Література

1. Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). — Ф. 846. — Оп. 16. — Спр. 18364 (Ч. I-II); Спр. 20150.
2. Наследие Ф. П. Деволана: из истории порта, города, края. — Одесса: Астропринт, 2002.
3. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: [документы извлечены из Кубанского войскового архива] / Собр. и изд. И. И. Дмитренко. — Спб.: Тип. Штаба Отд. Корпуса жандармов, 1896. — Т. III.
4. Яковлев В. Жалоба, поданная в 1791 году хозяевами двух хуторов на Татарской балке (что близ Одессы) на русского офицера из Хаджибея и сопровождавших его сержанта. Лекаря, солдат и матросов, уведших с собою женщин из пяти дворов // Зап. Одес. об-ва истор. и древностей (ЗООИД). — Одесса, 1889. — Т. XV.
5. Маркевич А. И. Город Качибей или Гаджибей — предшественник Одессы. — Одесса, 1894.
6. Надлер В. Одесса в первые эпохи ее существования. — Одесса: Optimum, 2007.
7. Курис И. Письма Екатеринославского губернатора В. В. Каховского состоящего при делах Ее величества Екатерины II тайному советнику В. С. Попову для доклада князю Платону Александровичу Зубову (с 20 января 1792 по 24 июня 1794 года) // ЗООИД. — Одесса, 1881. — Т. XII.
8. Короленко П. П. Предки Кубанских казаков на Днепре и Днестре. — Екатеринодар: Тип. П. Ф. Бойко, 1900.
9. Скальковский А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 годах // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. 1.
10. Ведомость четырех уездов составляющих новоприобретенную область от Порты Оттоманской и присоединенную к Екатеринославскому Наместничеству 1792 года // ЗООИД. — Одесса, 1875. — Т. IX. — С. 325.
11. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье 1775-1800 гг. — М., 1959.
12. Ведомость сколько в Екатеринославской губернии формально межеванной и на оную планы выданы, формально ме-

- жеванной планов не выдано, не межеванной и впустую лежащие земли состоит. Сочинена 1793 // РДВИА. Ф. ВУА. — 18727 — Ч. 2. — Арк. 10.
13. Лебединцев А. Ханская Украина // ЗООИД. — Одесса, 1913. — Т. 13.
  14. Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья (конец XVIII — первая половина XIX в.). — Кишинев, 1974.
  15. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. — Одесса: Тип. А. Шульце, 1885.
  16. Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича (1884-1876). — Одесса, 1916.
  17. Хаджибей-Одеса та українське козацтво 1415-1797: збірка наук. статей. — Т. III. — Одеса: ОКФА, 1999.
  18. Новороссийская губерния: (генеральная) Карта части России, разделенная на губернии и уезды, с изображением почтовых и других главных дорог. Сочинена и гравирована в 1799 г. при Собственном его императорском Величестве депо карт. — Спб., 1799. — Арк. / Библиотека ОДМБ ім. М. Горького.
  19. Ведомость Тираспольского уезда казенных и помещичьих селений и земель с показанием числящихся десятин земли. Учинена апреля ... дня 1798 года // Державний архів Херсонської області (ДАХО). — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 617. — Арк. 39.
  20. Скальковский А. Первое тридцатилетие города Одессы. 1793-1823. Очерки. — Одесса: Optimum, 2007.
  21. Лонгинов А. В. Устройство Одесского порта и первоначальный от вод земли г. Одессе // ЗООИД. — Одесса, 1894. — Т. XVII.
  22. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: Одесский уезд. — Херсон, 1883. — Т. 1.
  23. Шувалов Р. А. Казацкий Кош в окрестностях Одессы // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. ст. — К., 1993. — Вип. 2.
  24. Дело об уравнительном наделении земель Одесских мещан хлебопашцев с последующим к оному двумя Генеральными планами и девятью их известными планами // ДАОО. — Ф. 59. — Оп. 2. — Спр. 190.

25. Ведомость Тираспольского уезда о количестве земель казенных и помещичьих дач, значащиеся по утвержденному плану, с показанием межеванной к последней ревизии 1811 года мужеска пола // Державний архів Херсонської області (ДАХО). — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 617. — Арк. 48-49.
26. Шувалов Р. Украинские поселения в окрестностях Одессы // Историчне краєзнавство Одещини. — Одеса, 1993. — Вип. 4.
27. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и Черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. — Одесса, 1998.
28. Бачинська О. А., Маленко Л. М., Пригарін О. А., Шиян Р. І. Козацтво на півдні України кінець XVIII-XIX століття. — Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2000. — Р. 6.
29. ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 662. — Арк. 19-29.
30. Castelnau G. de. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. — Paris, 1827. — Т. III. — Р. 9.
31. ДАОО. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 746. — Арк. 261.
32. Донцова Т. Молдованка: Записки краєведа. — Одесса, 2001.
33. Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803-1814 гг. / Сост. и ред. О. В. Коновалова. — Одесса, 1999.
34. Ведомость Тираспольского уезда казенных и помещичьих селений и земель с показанием числящихся десятин земли и обоего пола душ. 1806 год // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського. — Ф. 1. — Спр. 1665. — Арк. 71.
35. Ведомость Тираспольского уезда казенных и помещичьих селений с показанием числящихся десятин земли и обоего пола. Учинена 1809 года // ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 220. — Спр. 1. — Арк. 504-516.
36. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 3. — Спр. 136. — Арк. 87.

Резюме

Исследуется проблема заселения окраин Хаджибея — Одессы в конце XVIII - начале XIX столетия.

Рецензент кандидат истор. наук, доцент В. Г. Кушнир

**СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ У НІМЕЦЬКІЙ
ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ В 50-60-І РР. ХХ СТ.**

Дослідження ролі історії в формуванні зовнішньополітичного курсу держави й наслідків взаємовпливів та взаємозв'язків історії й політики є наразі доволі актуальними в українському суспільстві. З огляду на сьогоднішні реалії взаємин політики й історії зростає актуальність дослідження еволюції східноєвропейський досліджень на німецькомовному просторі, які протягом двадцятого століття неодноразово ставали політичною складовою зовнішньої політики й зазнавали політичного тиску з боку політичних еліт. Інколи це мало позитив у налагодженні добросусідських відносин, інколи використовувалось для загострення протистояння на європейському континенті й двічі протягом ХХ ст. для легітимації військової агресії Німеччини на Схід. У Німецькій Демократичній Республіці цей напрямок досліджень мав свою специфіку й особливості у порівнянні з іншими німецькомовними країнами Європи, що обумовлювалось приналежністю країни до соціалістичного табору. Актуальність даного дослідження окрім суспільно-політичної значимості обумовлюється низьким рівнем наукової розробки проблеми на пострадянському просторі.

Ще до створення Німецької Демократичної Республіки в університетах Берліна, Лейпцига, Галле, Йени, Ростока за підтримки Радянської військової адміністрації було запроваджено студії з історії Східної Європи, де основна увага приділялась історії Росії та СРСР.

Провідним університетським центром східноєвропейських історичних досліджень у НДР був Берлінський університет. Тут у 1951 р. на постійній основі почав працювати Едуард Вінтер (Eduard Winter). Наступного року в університеті під керівництвом Е. Вінтера було засновано Інститут історії народів СРСР. В основу дослідницької роботи в інституті, як і в інших інституціях, що переймались східноєвропейською історією, були покладені, прийняті у 1955 р. рішення ЦК СЄПН "Про покращення досліджень та викладання в історичній науці НДР". Тут йшла мова про інтенсифікацію занять з історією слов'янських народів, особливо історією народів СРСР і їхніми багатовічними відносинами з німецьким народом. Відповідно до цього Едуард Вінтер

невдовзі сконцентрувався на історії німецько-слов'янських культурних та наукових зв'язків 18-19 ст. Саме Вінтер і його учні протягом другої половини 50-х і в 60-і рр. представляли східнонімецький історичний “остфоршунг” [6, с. 316]. Його зусиллями було організовано серії видань “Джерела і студії з історії Східної Європи”. і “Наука та релігія” [10, с. 9]. Окрім цього з 1955 р. Е Вінтер був дійсним членом Академії наук НДР та очолював історичний відділ Інституту славістики академії наук [9]. Весь післявоєнний період до 1965 р. сам історик називав “золотими роками досліджень”. Це обумовлювалось наступними чинниками: він займав високе становище в офіційній науковій ієрархії НДР, мав у власному розпорядженні можливість для багаточисельних публікацій, в тому числі й поза межами НДР, та спільної роботи з зарубіжними видатними фахівцями. До того ж основні пункти співпраці були не тільки в Москві, Празі та Ленінграді, але також в Зальцбурзі і Мюнхені, що створювало базу для надзвичайної продуктивності і широти діяльності науковця [12, с. 175]. Особливого визнання, насамперед, у Радянському Союзі, здобула двохтомна праця Едуарда Вінтера “Росія і папство”, яку невдовзі після виходу в НДР було видано й в російському перекладі. У монографії було представлено історію відносин між римською курією та східними слов'янами з часів запровадження християнства до Жовтневої революції. В роботі проаналізовано причини поразки тисячолітніх намагань папської курії підпорядкувати православну церкву і, при цьому Росію, яка перебувала під її духовним пануванням. Особливу увагу приділено політичним факторам. Е. Вінтер показав різноманітні й успішні форми боротьби російського народу проти запланованого духовного і політичного поневолення. На основі обширного матеріалу спростував захисну тезу західної історіографії про особливий розвиток Росії, який протиставлявся країнам Західної Європи як щось інше/інородне та розкрив цілі модерного політичного клерикалізму. Тема боротьби католицької церкви за поширення своєї влади в Східній Європі була для Вінтера не новою. Ще в 1942 р. він опублікував працю “Візантія і Рим в боротьбі за Україну” [3].

У Східній Німеччині певну увагу приділяли й українській історії. Зокрема, під редакцією Едуарда Вінтера було видано дві збірки статей присвячених Тарасу Шевченку [4] та Івану Франку [2].

В 50-і рр. для читання лекцій в Інститут часто запрошували радянських істориків С. О. Токарева та В. Г. Брюніна [6, с. 316].

Останнім найвищим пунктом у творчій біографії Е. Вінтера стало видання ювілейного тому статей, присвячених 70-и річчю з дня народження [10].

Не менш важливим університетським центром досліджень східноєвропейської історії в НДР був Лейпцизький університет. Політична ситуація сприяла тому, що тут у 1951 р було створено Інститут історії народів СРСР, який очолив Вальтер Марков (Walter Markov). У 1955 р. Інститут за рекомендацією ЦК СЄПГ було перейменовано в Інститут історії європейських народних демократій". Інститут складався з 4 відділів: 1) історії Польщі, 2) історії Чехословаччини, 3) історії народних демократій Південно-Східної Європи та 4) історії СРСР, але в 60-і рр. відділ історії Польщі та Чехословаччини було об'єднано [6, с. 327-328]. Хоча Вальтер Марков у 1951 р. був виключений з СЄПН за те, що мав інше ніж керівництво партії бачення подій в Югославії й не сприймав ту боротьбу проти Тіто, яка розгорнулась в НДР, йому було дозволено й наукову діяльність й керівництво інститутом. В інституті було близько 15 співробітників. Переважно це були молоді історики з марксистськими переконаннями, значна частина яких були учнями В. Маркова. Представниками старої немарксистської історіографії був науковець Ебергард Вольфграмм (Eberhard Wolfgramm) та самоучка Фелікс-Генріх Гентцен (Felix-Heinrich Gentzen). Всі вони мали особливо тісно зв'язки з країнами, які досліджували. Їх наукові мотиви були обумовлені уроками Другої світової війни й, перш за все, переконаннями, а не новою дружбою зі східними сусідами. Для багатьох важливу роль відігравало й походження з цих країн. У їхньому розумінні Східно-Серединна, Південно-Східна та Східна Європа в вузькому сенсі (Росія відповідно Радянський Союз) безсумнівно належали до Європи [1, с. 186].

Лекції в Лейпцизькому університеті були присвячені історії СРСР та соціалістичних країн, з особливою увагою до періоду соціалізму, історії КППС, історії соціалістичних революцій. В лекційних програмах як і в дослідницькій проблематиці ранні періоди історії країн Східної Європи та історія Росії до 1917 р. були малозначимі. Основна увага зосереджувалась на новітній історії з 1917 р. та сучасній історії, починаючи з 1945/46 рр.

[6, с. 329] Окрім того історією країн Східної Європи після Першої світової війни й особливостями їх розвитку в 20 ст. цікавилось чимало студентів, тому завдання партії щодо вивчення країн соціалістичної співдружності в певній мірі співпадали з інтересами суспільства. В Інституті виникла ідея підготувати низку нарисів історії східноєвропейських країн, які хронологічного охоплювали б період від 1917/18 рр. (Жовтнева революція, закінчення громадянської війни) до сучасності. Однак, як тільки були представлені перші манускрипти з історії Польщі та Чехословаччини ЦК СЄПН створив спеціальну комісію для боротьби з ревізіоністськими настроями. Комісія працювала протягом місяця і тільки після врахування численних партійних зауважень, інститут зміг представити свою роботу [1, с. 187].

З 1958 р. Інститут очолював Базіл Шпіру, який належав до старих комінтернівських кадрів. Він був й активним учасником так званої боротьби з західнонімецьким остфоршунгом [1, с. 186]. Дослідницька робота співробітників інституту у 60-і рр. була сконцентрована на дослідженнях німецької експансіоністської та окупаційної політики 30-40-х рр. ХХ ст. проти країн Східно-Середньої та Південно-Східної Європи, в подальшому на антифашистському опорі в цьому регіоні та історія зв'язків між німецьким і східноєвропейським робітничим рухом, а також тематичних досліджень: “Комінтерн та боротьба за мир з 1919 р. до 1943 р.”, “Питання Жовтневої революції та її міжнародне значення” [6, с. 330].

Варто відзначити, що така тема як відносини Німеччини з народами Східної Європи не була новою для німецькомовної історіографії. Але особливість цього напрямку досліджень в НДР полягала в тому, що відповідно до політики СЄПН основна увага повинна була зосереджуватись на прогресивних традиціях [1, с. 187].

В університеті м. Грайфсвальд в рамках історичного інституту лекції з історії народів СРСР у 1957 р. почав читати випускник Берлінського університету асистент Йоахім Май (Joachim Mai). Хоча плани про запровадження курсу історії СРСР виношувались ще з 1951 р. Май читав оглядові курси з історії Росії та Радянського Союзу, приділяючи особливу увагу таким темам як відміна кріпацтва у 1961 р. Вітчизняна війна 1912 р., “Спільне і відмінне в соціальному, економічному і політичному розвитку Росії та Західної Європи” та з історії взаємин між німецьким та російським народами. У 60-і роки викладацьку

діяльність в університеті розпочав Герберт Лангер (Herbert Langer), який читав лекції з історії Польщі, Чехословаччини та інших східноєвропейських країн після Другої світової війни [6, с. 319-320]. Основна дослідницька робота в університеті була зосереджена на проблемах німецько-польських відносин до кінця XIX ст. Розглядалися як проблеми антипольською політики утисків з боку Німеччини та Пруссії, так і демократичні традиції німецько-польського взаємопорозуміння та спільної роботи, а також німецько-російські економічні відносини в другій половині XIX ст., німецько-литовські відносини з 1918 р., особливо в сфері політики та культури, а також німецько-радянські відносини у 1945-49 рр. [6, с. 320].

Свідченням посилення партійного контролю східноєвропейських історичних досліджень в другій половині 50-х рр. стали події в Галльському університеті Мартіна Лютера. Після переходу Едуарда Вінтера в Берлінський університет Інститут східноєвропейської історії очолив (Gunter Muhlfordt). У 1952 р. інститут було перейменовано в Інститут історії народів СРСР, при якому існував й відділ історії Південно-Східної Європи. Тут також для читання лекцій запрошували професорів з Радянського Союзу (І. К. Додонов, В. М. Котов, В. Г. Брюнін) [6, с. 322]. Навесні 1958 р. його керівника звинуватили в тому що він перетворив інститут в пристанище західнонімецького остфоршунга, а його самого в буржуазному об'єктивізмі, ревізіонізмі, клерикалізмі. Критика звучала на найвищому рівні. На думку першого секретаря СЄПН Вальтер Ульбріхт (Walter Ulbricht) і головного ідеолога партії Курта Хагерса (Kurt Hagers) Гюнтер Мюльпфорд виявився непридатним ні як директор інституту, ні як професор. Тому він мусить, не зважаючи на середину семестру, полишити свої посади. Причиною цих нападок стала спроба Гюнтера прирівняти атмосферу в Петербурзі 1917 р. з липневими подіями в Парижі у 1789 р. [7, с. 45].

Новим чільником інституту став Альфред Андерле (Alfred Anderle). В інституті відповідно до центральних дослідницьких планів НДР, дослідницька робота зосередилась на комплексі німецько-радянських відносин з 1917 р. до тогочасності, в основу яких були покладені марксистсько-ленінські принципи історичних досліджень в Радянському Союзі [6, с. 322]. З середини 60-х років особлива увага почала приділятися сьогоднішню Ра-

дянського Союзу й історії після 1945 рр., що було пов'язано з підготовкою до святкування 50-річчя Жовтневої революції.

В університеті Фрідріха Шіллера м Йени східноєвропейська історія викладалась і досліджувалась в рамках історичного семінару. Тут тривалий час відчувалась проблема кадрового забезпечення для викладання історії Східної Європи. З 1 вересня 1951 р. на історичному семінарі було запроваджено посаду наукового співробітника та викладача східноєвропейської історії, з кінця 1952 р. тут почав існувати "робочий кружок досліджень марксизму-ленізму. До середини 50-х років історія народів СРСР та історія чеського і польського народів викладалась в рамках новітньої історії. З весняного семестру лекції з історії народів Радянського Союзу почав читати Еріх Доннерт він і його колеги як основну сферу досліджень обрали середньовічну історію Росії та слов'ян. Поряд з цим дослідницька робота Е. Доннерта була зосереджена на історії Росії та Прибалтики в 16 ст. В своїх роботах він наголошував на паралелях між розвитком суспільної думки в Росії та ідейних течій в Західній та Середній Європі, а місце Росії в міжнародній європейській політиці розглядав крізь призму боротьби за панування на Балтиці [5]. З 1959 р. свою викладацьку діяльність він поєднував з посадою відповідального редактора фахового часопису "Щорічника історії СРСР і народно-демократичних країн Європи" та був керівником робочої групи "Історія слов'янських народів" Німецької академії наук у Східному Берліні. В Йенському університеті також відповідно до рекомендацій СЕПН, викладених на весні 1958 р. на конференції вищої школи почали читати курс лекцій про німецьку східну експансію з середніх віків до сучасності. Самостійний відділ історії народів СРСР тут було засновано тільки в 1961 р. Після переходу Еріха Доннерта у 1964 р до Лейпцизького університету, у Йенському університеті викладацька і дослідницька діяльність була сконцентрована на темі "Проблеми східної політики німецького імперіалізму проти СРСР, ЧССР та Польщі" під керівництвом Клауса Ремера (Claus Remer) [8, с. 308].

В університеті м. Росток з 1950 до 1956 рр. взагалі були відсутні лекції з історії, що було пов'язано насамперед з кадровим забезпеченням. Ця проблема існувала й після відновлення історичного інституту у 1956 р. Після запровадження посади доцента історії СРСР цю посаду обійняв Йоханнес Каліш

(Johannes Kalisch), який перед цим працював в Лейпцізі. В своїх лекціях основну увагу він приділяв історії Польщі, німецько-радянським відносинам, східній політиці німецького імперіалізму. Дослідницька робота була зосереджена на німецько-польських відносинах [6, с. 331-332].

Важливу роль в репрезентації східноєвропейських історичних досліджень у Німецькій Демократичній Республіці відігравали періодичні видання. У жовтні 1958 р. було створено редколегію для “Щорічника історії СРСР і народно-демократичних країн Європи”, який в першочергово радше слугував політичній інструментації східноєвропейської історіографії в НДР [6, с. 311-312]. Зasadничим був намір зробити “закономірність соціалістичних революцій, соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР та народно-демократичних країнах Європи” науковими об’єктами істориків, які “з їх ґрунтовним розумінням, проникливістю і висновками самостійно могли б стати повітухами майбутніх подій” [13, с. 8]. Окрім цього історики були зобов’язані висвітлювати за допомогою різноманітних соціальних, національних і регіональних аспектів класову боротьбу в країнах Східної, Східно-Серединної і Південно-Східної Європи як “рушійну і провідну силу в історії народів” “від перших феодальних форм власних державних утворень, при чужоземному національному пануванні і соціальному гніті до перемоги соціалістичного ладу” [13, с. 8]. Також редакційна колегія відзначала особливе прагнення показувати “дружні відносини між Німеччиною і її східними сусідами в широкому розумінні, особливо зв’язок німецького робітничого класу з робітниками цих країн та приділяти особливу увагу ролі пролетарського інтернаціоналізму в розвитку історії [13, с. 8]. Серед головних завдань була й боротьба з західнонімецьким “остфоршунгом”. В одному з перших томів журналу була розміщена вельми критична стаття про західнонімецький “остфоршунг” Базіла Шпіру (Basil Spiru), керівника “Робочого гуртка боротьби з західнонімецьким “остфоршунгом”, що існував при Лейпцізькому університеті ім. Карла Маркса. Завданням подібних публікацій та подібних організацій була боротьба з західнонімецькою ідеологією антикомунізму та реваншизму, а також викриття “фашистського характеру “буржуазного” німецького “остфоршунга” [6, с. 313]. Ця боротьба велась й на сторінках інших історичних часописів [6, с. 313]. Подібними

завданнями переймалися і спільні комісії істориків НДР і ЧССР (17/18.09. 1955 р.), НДР і СРСР (26 квітня 1956 р.), НДР і Народної Республіки Польщі (7 травня 1956 р.) [6, с. 314]. На філософському факультеті Берлінського університету було навіть засновано спеціальний відділ історії імперіалістичного “остфоршунгу” [6, с. 319].

Поряд з цим історики НДР переймалися “науково-обґрунтованою корекцією німецького образу Росії”. В основу цього напрямку досліджень було покладено традиції німецько-російської дружби та спільної роботи “на новій основі соціалістичної кооперації між НДР та СРСР”. Певна частина досліджень була опублікована у 60-і роки у вигляді окремих монографічних досліджень. Корекцією німецького образу домонгольської Росії переймався Б. Відера (B. Widera). На підставі своїх досліджень він показав існування інтенсивних двосторонніх зв’язків між Руссю та німецькими землями, а також спростовував тезу про повну політичну і релігійну залежність Русі від Візантії. Його роботи й основні висновки базувались не тільки на радянських джерелах, а й на тогочасних позиціях радянської історіографії Київської Русі. Під його редакцією було видано спеціальну збірку статей, присвячених означеним проблемам [11].

Підсумовуючи варто відзначити, що в 60-і роки історики Німецької Демократичної Республіки ще продовжували приділяти значну увагу історії Східної Європи до Жовтневої революції, розвитку середньовічної історії Росії до монгольського нашествия, історії Росії й балтійських країн в 16 ст., історії Росії й, насамперед, німецько-російським культурним зв’язкам з 17 ст. до початку 20 ст., питанням східнослов’янського Просвітництва і його зв’язкам з загальноєвропейським Проросвітництвом та проблемам російської буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. До 50-ї річниці Великої Жовтневої революції результати дослідження цих проблем було опубліковано в спеціальних збірках “Велика Жовтнева соціалістична революція та Німеччина” і “Жовтнева революція та наука”, але вже почала спостерігатись тенденція до зростання кількості досліджень, в яких домінувала історія новітнього періоду. Переважна більшість висновків східнонімецьких істориків співпадала з оцінками зазначених проблем в офіційній радянській історіографії. Окрім того східноєвропейські історичні дослідження зазнавали дедалі більшо-

го контролю й тиску з боку керівництва СЄПН та обмеження наукових контактів зі західноєвропейськими колегами. Разом з тим вони відігравали вагомий роль у формуванні нового образу Східної Європи в постнацистський період та налагодженню добросусідських відносин з країнами Східної Європи.

Література

1. Behrendt L.-D. Die Osteuropahistoriographie in der DDR. Das Beispiel Leipzig // Dahlmann, Dittmar (Hg.). Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. — Stuttgart, 2005. — S. 183-194.
2. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine: ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten 1882-1915 / Hg. Winter E. — Berlin, 1963. — 577 s.
3. Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine. — Leipzig, 1942. — 227 s.
4. Der revolutionäre Demokrat Taras Sevcenko, 1814-1861: Beiträge zum Wirken des ukrainischen Dichters und Denkers sowie zur Rezeption seines Werkes im deutschen und westslawischen Sprachgebiet. / Hg. Winter E. — Berlin, 1976. — 189 s.
5. Donnert E. Der livländische Ordensritterstaat und Rußland: der livländische Krieg und die baltische Frage in der europäischen Politik 1558-1583. — Berlin: Rutten & Loning, 1963. — № 1, Aufl. — 320 s.
6. Fischer A. Forschung und Lehre zur Geschichte Osteuropas in der sowjetischen Besatzungszone bzw. der Deutschen demokratischen Republik (1945-1990). // Oberlander E. (Hg.). Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 304-341.
7. Elsner H. Die Geschichte der ostlichen Europa in Forschung der DDR // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR. — Dusseldorf, 1972. — Bd. 2: Darstellungen. — S. 10-48.
8. Jahresbericht 1964/65: Historische Institut. // Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe- 15. — Jena, 1966 — S. 302-329.
9. Mast P. Winter Eduard. Historiker // www.ostdeutschebiographie.de.

10. Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Festschrift für E. Winter zum 70. Geburtstag. — Berlin, 1966. — 880 s.
11. Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution: Studien und Aufsätze / [Herausgegeben von Heinz Lemke und Bruno Widera] — Berlin: Akademie-Verlag, 1976. — 329 s. (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas Band 19.)
12. Thomas L. Die Ostberliner Forschungen zur Geschichte Russlands nach 1945. // Dahlmann, Dittmar (Hg.). Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. — Stuttgart 2005. — S. 173-182.
13. Von dem Herausgeberkollegium. // Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder. — Bd.3. — Berlin (Ost), 1959. — S. 4-10.

Резюме

Реконструирован процесс организации восточноевропейских исторических исследований в Немецкой Демократической Республике в 50-60-е гг. XX века, проанализированы основные направления исследовательской работы и тематику лекционных курсов в ведущих исследовательско-образовательных центрах.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. Н. Соколов

БИБЛИОГРАФИЯ

БОКС: МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ (обзор специальной литературы)

Как вид спорта бокс особенно популярен среди молодежи. В первую очередь, разумеется, для юношей, однако в последнее время он стал распространяться и среди девушек. Бокс формирует в человеке такие качества, как выносливость, настойчивость, целеустремленность, укрепляет силу воли, стимулирует физическое развитие. В то же время этот вид спорта требует полной самоотдачи, дисциплины, наращивания профессионализма. Кстати, бокс не совместим ни с какими вредными привычками, которыми, к сожалению, заражена наша молодежь.

Бокс предполагает обязательное системное обучение. Путь от новичка к мастеру длителен и требует большого упорства, тяжелой работы. Но результаты зависят не только от самого спортсмена, но и от его тренера, учителя, наставника. Не случайно каждый спортсмен, достигший вершин, хорошо помнит тех, с кем начинался его путь к победам, помнит всех тренеров, особенно первых, которые, собственно, и привили ему желание заниматься боксом, обучили многому, научили “держат удар”.

Система подготовки боксеров сложна и многогранна. В этом виде спорта уже накоплен огромный мировой опыт, изложенный специалистами в методической, учебной литературе. Особое место занимают книги, написанные большими мастерами, чемпионами, для которых бокс стал составной частью их жизни. Для молодежи такие произведения не только интересны, но и ценны: они могут извлечь из опыта их предшественников, старших товарищей, много ценных советов, пожеланий, рекомендаций. Интересна в этом смысле книга Бим Бэкмана¹. Она предлагает читателю-спортсмену, занимающемуся боксом, тренировочные программы звезд мирового бокса. Это Костя Цзю, Рой Джонс, Майк Тайсон, Антонию Тарвер... Тренировки чемпионов представляют собой лучшую методику, существующую в боксе. Они могут служить хорошим пособием по тактике бокса, по общей и специальной физической подготовке спортсмена.

---

¹ Бэкман Б. Бокс: Тренировки чемпионов / Худ. оформ. А. Кирпичек. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. — 160 с.

Есть немало специальных учебных пособий, посвященных вопросам истории бокса, теории и методике тренировочного процесса, технической подготовке спортсменов. Например, работа В. А. Санникова², которая как раз и предназначена для всех, кто имеет отношение к боксу: тренеров, студентов и аспирантов физкультурных вузов, слушателей факультетов повышения квалификации, преподавателей кафедр физической культуры и спорта вузов.

К категории учебной литературы можно отнести и такие, как книги Щитова В. К., Антилова А. А., Киселева В. А.³ и других. В этих работах рассматриваются вопросы структуры соревновательной деятельности спортсмена, дается анализ такой деятельности непосредственно в боксе, рассматривается предсоревновательный период. Особое внимание уделяется физической подготовке боксера — прилагается систематизация упражнений, их характеристика, методика применения. Техника бокса рассматривает все стадии предполагаемых спортивных поединков: стойка, удары, перемещения, дистанции, защита и т. д.

Для преподавателей учебных заведений (не только по физкультурному профилю) может быть полезной книга А. И. Качурина, которая называется “Бокс в системе физической культуры студента” (уч. пособ. — М.: Физкультура и спорт, 2006. — 344 с., илл.). Здесь можно было прочитать не только о технике бокса, но и о том, что бокс является средством физического воспитания студентов, преподавателями могут воспользоваться поурочными планами обучения технике бокса и ее совершенствованием. Специальный раздел посвящен построению тренировочного процесса боксеров. На наш взгляд, данная книга представляет собой одну из удачных работ в системе обучения студентов становлению мастерства боксеров. Это учебное пособие обобщает 35-летний опыт научно-педагогической работы в ряде московских вузов, в частности, в МИИТе.

Каждое учебное пособие снабжено дополнительным списком рекомендованной литературы по излагаемому в пособии материа-

---

² Санников В. А. Теория и методика бокса: учебное пособие / В. А. Санников, В. В. Воробьев. — М.: Физическая культура, 2006. — 272, илл. 130.

³ Щитов В. К. Бокс. Основы техники бокса — Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. — 160 с., илл.; Киселев В. А. Совершенствование спортивной подготовки высококвалифицированных боксеров: учебное пособие / В. А. Киселев. — М.: Физическая культура, 2006. — 127 с. и др.

лу. К сожалению, такая литература не издается массовым тиражом, поэтому не все преподаватели, тренеры, спортсмены могут ею воспользоваться.

Стали появляться работы, относящиеся к вопросам женского бокса, который по сравнению с мужским делает только первые шаги (в Украине этот вид спорта стал развиваться только в 1990-е годы; киевлянка Алина Шатерникова стала победительницей первого международного турнира в женском любительском боксе в Афинах в 1997 году). Поэтому очень ценным можно считать учебник С. И. Белых “Дівочий бокс”, изданный в Украине (Донецк).

Таким образом, теоретическое и методическое обеспечение такого вида спорта как бокс существует и имеет достаточный объем и качественное исполнение. Такая литература помогает преподавателями физической культуры и спорта высших учебных заведений использовать ее для обеспечения получения студентами-спортсменами специальных знаний, способствует формированию профессиональных навыков и умений. Эта литература рассчитана как на общефизическую подготовку новичков в боксе, так и на подготовку зрелых боксеров, представляющих для нашей страны резерв спортсменов для будущих олимпиад и международных турниров.

Е. К. Обидейко, доцент

* * *

СОЦІАЛОГІЗАЦІЯ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ*

Особливості розвитку сучасного українського суспільства справляють на особистість, її соціальне становлення неоднозначний вплив: з одного боку, підвищуються вимоги до загального і культурного її рівня, поглиблення й розширення світогляду, розвитку вмінь, навичок і здібностей, які забезпечували б не лише адаптацію до нової соціальної реальності, а й сприяли свідомому вибору свого життєвого поступу, а з іншого, — об'єктивні зміни, що продукують різновекторність життєдіяльності індивіда ускладнюють процес його соціалізації, створюючи нові колізії та проблеми, що виникають у сфері соціальної взаємодії та соціальних відносин.

---

* Кравченко Т. В. Соціалогізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи. — К.: Фенікс, 2009. — 419 с.

Науковий інтерес до соціалізації як процесу формування основних параметрів особистості внаслідок входження в реальну життєдіяльність суспільства зумовлюється тим, що цей феномен усе частіше починає розглядатися не лише як соціально-психологічне, а й педагогічне явище. Будучи найбільш широким поняттям, яке характеризує творення особистості через свідоме засвоєння нею норм і зразків соціального життя, способів взаємодії з матеріальною і духовною культурою, соціалізація сьогодні передбачає також вироблення зростаючою особистістю власного соціального досвіду, ціннісних орієнтацій, способу життя.

За своєю сутністю соціалізація є складним процесом, що поєднує в собі як стихійні, так і педагогічно організовані (навчання і виховання) впливи на зростаючу особистість. Чим вужчою є сфера організованого впливу, тим ширший стихійний простір, який містить не лише позитивні, а й негативні змісти.

Водночас реальність засвідчує, що інститути соціалізації не забезпечують належного виховання у зростаючої особистості суспільно схвалюваних ціннісних орієнтацій, нормативних уявлень, світоглядних переконань та життєвих позицій. Це зумовлюється одностороннім баченням сутності виховного процесу, який зазвичай реалізується через систему “суспільство — діти” (тоді як сучасність вимагає актуалізації системи “діти — суспільство”), що продукує появу і поглиблення маргинальності молодого покоління.

Такий стан актуалізує необхідність визначення й запровадження в педагогічну практику засобів, які забезпечували б, з одного боку, дієвість організованої складової соціалізації, а з іншого, — оптимізували перебіг самого соціалізаційного процесу.

Саме цим питанням і присвячена монографія Т. В. Кравченко, яка звертається до такого засобу підвищення ефективності соціалізації дітей шкільного віку, як взаємодія сім'ї і школи.

Отже, тема рецензованої монографії є актуальною і своєчасною.

У роботі ґрунтовно висвітлено сутність соціалізації з погляду різних наукових теорій і концепцій. Проведений аналіз праць зарубіжних і вітчизняних дослідників дав Т. В. Кравченко змогу виокремити й порівняти закладені в них ідеї, висловити свою думку стосовно їх правомірності чи помилковості, обґрунтувати доцільності розгляду соціалізації в культурологічному ракурсі.

Позитивне враження справляють сторінки, присвячені характеристиці основних концептуально-понятійних категорій соці-

лізації, які розглядаються автором як конкретно-наукова методологія дослідження.

Висуваючи завдання винайдення засобів розширення педагогічно керованої складової соціалізації дітей шкільного віку, дослідниця присвячує цьому питанню окрему частину роботи, розкриваючи логіку взаємозв'язку між соціалізацією і вихованням.

Розглядаючи сутність сім'ї і школи як середовищ соціалізації дітей шкільного віку, Т. В. Кравченко виокремлює основні напрями, за якими вони здійснюють вплив на соціалізацію дитини; подає ґрунтовне висвітлення сутності взаємодії цих соціальних інститутів у соціально-педагогічному контексті, окреслює її мету, завдання, принципи і функції, провідні форми і методи реалізації.

Монографія носить теоретико-прикладний характер. Автором чітко виписані критерії і показники соціалізованості дітей шкільного віку, кваліфіковано дібрано інструментарій педагогічної діагностики, який відповідає за своїм змістом і спрямованістю поставленим завданням. Т. В. Кравченко не обмежується простою констатацією здобутих результатів, а встановлює кореляційні зв'язки між даними, одержаними за допомогою різних методик, виокремлює притаманні дітям кожної вікової групи — молодшим школярам, підліткам, старшокласникам труднощі, які негативно впливають на їхню соціалізацію; простежує вплив батьків на перебіг цього процесу.

На подолання виявлених труднощів, підвищення ефективності соціалізації школярів спрямовано обґрунтовані автором соціально-педагогічні умови, провідне місце з-поміж яких належить взаємодії сім'ї і школи.

Вважаємо, що монографія стане у нагоді науковцям, викладачам, студентам, учителям, соціальним педагогам і психологам, усім, хто цікавиться проблемами соціалізації молодого покоління та оптимізації взаємодії сім'ї і школи у цьому аспекті.

Н. Є. Миропольская, доктор педагогічних наук, професор

НАШІ АВТОРИ

- Аргатюк Сергей, аспирант каф. истории Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Барвинская Полина, канд. истор. наук, доцент, докторант каф. новой и новейшей истории Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Белашко Сергей, директор Агентства социальных коммуникаций, главный редактор журнала “PR-менеджер” (Киев)
- Боярская О., ассистент каф. социального управления и социальных коммуникаций Нац. аграрного ун-та (Луганск)
- Горчаков Л., доцент каф. военной подготовки Гос. ун-та им. В. Сухомлинского (Николаев)
- Даховник Людмила, канд. полит. наук, доцент каф. филос. и социал. наук Нац. технич. ун-та (Севастополь)
- Жолудь М., студент ОГЭУ (Одесса)
- Задорожный В., преподаватель каф. “Экспертиза товаров и услуг” ОГЭУ (Одесса)
- Кирилив Мария, аспирант коммерческой академии (Львов)
- Ковалев Анатолий, доктор эконом. наук, профессор, проректор по научной работе ОГЭУ (Одесса)
- Коваленко Людмила, аспирант каф. политологии Волинского Нац. ун-та им. Леси Украинки (Луцк)
- Козловская Людмила, канд. полит. наук, доцент каф. менеджмента и экономики Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Кравченко Александр, студент Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Кулик Ириина, студент ОГЭУ (Одесса)
- Кундировская Татьяна, доцент каф. “Экспертиза товаров и услуг” ОГЭУ (Одесса)
- Орлов Игорь, студент ОГЭУ (Одесса)
- Палагусинец Ростислав, главн. консультант Управления обеспечения межпарламентских связей ВР Украины (Киев)
- Родкина Елена, преподаватель каф. банковского дела ОГЭУ (Одесса)
- Румянцева Анжела, канд. истор. наук, доцент каф. политологии ОГЭУ (Одесса)

- Соснин Александр, доктор полит. наук, профессор каф. управления социальн. развитием Нац. академии гос. управления при Президенте Украины (Киев)
- Татаренко Татьяна, доктор полит. наук, профессор, зав. каф. социальн. управления и коммуник. Нац. аграрного ун-та (Луганск)
- Федорив Ирина, аспирант каф. политологии Нац. ун-та “Киево-Могилянская Академия” (Киев)
- Шулико Андрей, преподаватель каф. учета и аудита Нац. ун-та (Ужгород)
- Шумилова А., аспирант каф. экономики предприятий ОГЭУ (Одесса)

СОДЕРЖАНИЕ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

А. И. Ковалев, А. С. Шумилова

Анализ причин неэффективной реструктуризации 3

О. В. Боярская

Кластерная модель организации бизнеса как инструмент
модернизации региональной экономики 10

Т. А. Кунділовська, І. С. Кулік

Дослідження конкурентоспроможності концентрованих
яблучних соків та нектарів виробництва
ЗАТ ВО “Одеський консервний завод” 19

Д. В. Козловська, О. О. Кравченко

Підприємець як головний суб’єкт у вирішенні економічних
та соціальних питань 27

М. В. Кирилів

Методичні основи оцінки рівня фінансової безпеки
підприємництва регіону 32

Р. В. Палагусинець

Пріоритети співпраці між країнами-членами ЧЕС в галузі
енергетики 44

Е. Ю. Родкина

Использование символики в банковской деятельности 53

В. Г. Задорожний, М. В. Жолудь

Вплив технології виробництва, рецептури, фізико-хімічних
показників та якості вихідної сировини на якість
готових виробів — східних ласощів 62

А. О. Шуліко

Біржовий ринок: деривативи та їх характеристики 66

И. Н. Орлов

Украина на международном авиационном рынке 81

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Т. М. Татаренко

Специфіка функціонування національних просторово-політичних систем у межах концепції регіональної науки **93**

Л. О. Горчаков

Військово-патріотичне виховання молоді як один з основних напрямків військово-політичної стратегії держави **106**

Л. Л. Даховник

Социал-консервативная модель политической модернизации: Венесуэла **119**

І. П. Федорів

Методи дослідження формування образу мусульманина та ісламської ідентичності в політичній культурі України ... **126**

С. О. Бєлашко

Політичні партії як патронатно-клієнтні системи **135**

А. Е. Румянцева

Социально-экономические последствия теневой и криминальной деятельности в развитых странах **146**

Л. А. Коваленко

Виборча система України та міжнародні стандарти виборів: необхідність реформування **155**

О. В. Соснін

Вимір інформаційного ресурсу в інноваційної діяльності **165**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

С. С. Аргатюк

Заселення околиць Хаджибея-Одеси в кінці XVIII - початку XIX століть **175**

П. І. Барвінська

Східноєвропейські історичні студії у Німецькій демократичній республіці в 50-60-і рр. XX ст. **195**

БІБЛІОГРАФІЯ

Бокс: методика обучения (обзор специальной литературы) .. **205**

Соціалізація дітей шкільного віку **207**

НАШІ АВТОРИ **210**

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу

Науковий вісник
Збірник наукових праць

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор

Підписано до друку _____

Формат 60 × 84 1/16

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ол. друк. арк. 17.8

Віддруковано з оригінал-макету в друкарні ТОВ “Лерадрук”
67400, м. Роздільна Одеської обл.,
вул. Леніна, 44.